

CASTRUM

A Castrum Bene Egyesület folyóirata
20. szám

CASTRUM

A Castrum Bene Egyesület folyóirata

20. szám

Budapest, 2017

E számunk munkatársai

BARTOS GYÖRGY művészettörténész, Miniszterelnökség, Kulturális Örökségvédelemért Felelős Helyettes Államtitkárság; BELJAK, JAN régész, Régészeti Intézet, Szlovák Tudományos Akadémia, Nyitra, zólyomi bázis; BERTA ADRIÁN régész, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Régészeti Intézet; BRDAR, MARIO, nyelvész, egyetemi tanár, Josip Juraj Strossmayer Egyetem, BTK, Eszék; BUZÁS GERGELY régész-művészettörténész, igazgató, Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás király Múzeuma, Visegrád; FEDELES TAMÁS, történész, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, BTK Középkori és Koraiújkori Történelmi Tanszék; GÁL VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc; HANCZ ERIKA, régész, tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, BTK Régészeti Tanszék; MAG HELLA, régész-művészettörténész, Tragor Ignác Múzeum, Vác; MEGYERI EDIT régész, Budapest; LISKA ANDRÁS régész, Erkel Ferenc Múzeum, Gyula; PAŽINOVA BELJAK, NOÉMI régész, tanszékvezető, Régészeti Tanszék, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra; REPKA, DOMINIK régész, Régészeti Tanszék, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra; RITOÓK ÁGNES régész, tárvezető, Magyar Nemzeti Múzeum; SATER, PETER régész, APPONIANA Polgári Szövetség, Nyitra; SZABADOS ÁKOS, régészhallgató MA, ELTE Régészettudományi Intézet.

Szerkesztette

Feld István

A szerkesztő munkatársa

Nagy Szabolcs Balázs

Grafikai szerkesztő

Hegyi Dóra & Szalai Emese

Koordinátor

Terei György

ISSN 1787-1093

Az egyesület 23. vándorgyűlését támogatja:

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

www.castrumbene.hu

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért nem vállalnak felelősséget)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Megyeri Edit:</i> Középkori üvegleletek a solymári vár mélypincéjéből.....	7
<i>Ritoók Ágnes:</i> Zalavár 16-17. századi palánkerődítései	35
<i>Liska András:</i> Előzetes jelentés a gyulai vár palánkerődítéseinek területén 2015-ben elvégzett földtani és régészeti kutatásokról.....	45
<i>Szabados Ákos:</i> A fonyódi Alsóvár.....	63

KUTATÁSI JELENTÉSEK

<i>Dominik Repka-Peter Sater:</i> Az apponyi vár (Oponický hrad) 2015. és 2016. évi régészeti kutatása és helyreállítása.....	99
<i>Berta Adrián:</i> Rövid beszámoló a Dombóvár-Gólyavár területén 2016-ban végzett régészeti kutatásról.....	115
<i>Gál Viktor:</i> Szögliget-Szádvár 2016. évi tervásatásának eredményei.....	123
<i>Ján Beljak-Noémi Beljak Pazinová:</i> A zólyomi Pusztavár 2016. évi régészeti kutatása.....	131

KIRÁNDULÁSVEZETŐ

<i>Buzás Gergely - Fedeles Tamás:</i> A pécsi püspökvár a középkorban.....	145
<i>Hancz Erika:</i> Szigetvár vára.....	153
<i>Mario Brdar:</i> Valpó vára.....	159
<i>Mario Brdar:</i> Az eszéki erőd.....	161
<i>Bartos György - Mag Hella:</i> A siklósi vár.....	163

TANULMÁNYOK

MEGYERI EDIT

KÖZÉPKORI ÜVEGLELETEK A SOLYMÁRI VÁR MÉLYPINCÉJÉBŐL

Jelen tanulmányban¹ a solymári középkori vár területén, a lakóépülethez csatlakozó ún. mélypince betöltéséből 2005 és 2011 között, Feld István vezette ásatás² során előkerült, 15. század második felére, a 16. század első felére keltezhető üvegleleteket ismertetem. Az utóbbi évek régészeti kutatása során a rendkívül gazdag csont-, fém- és kerámia-leletanyag mellett számos üvegtöredék is felszínre került. A körülbelül 25 ezer darab kerámiához,³ valamint a fémekhez⁴ képest az előkerült üvegek száma elenyésző. A feldolgozott üvegtöredékek mennyisége 1 kg, melyből 73 darab edény, illetve ablakszem volt rekonstruálható. A vár területén előkerült üvegleletek között három olyan darab van - két velencei cseppes pohár, valamint egy serlegkehely töredéke -, mely nem a 15. század közepe után kialakított mélypince betöltéséből került elő, így ezek esetében felmerül korábbi datálás lehetősége is.⁵

A korábban feltárt üvegeket Feld István 1976-ban készített szakdolgozatában már feldolgozta. Az 1970-es évek ásatásaiból származó tárgyak két csoportra oszthatóak. Nagyobb mennyiségben kerültek elő 9–9,5 cm átmérőjű, keskeny vagy szélesebb, visszahajlítással kialakított peremű ablaküvegek. Üvededények közül pedig két szintelen serlegtalp, illetve egy szintelen, pereme alatt több sorban emailpontokkal díszített serlegkehely töredékei említendők meg. Ezek a darabok is a 15. század második felére–16. század első felére voltak keltezhetőek.⁶

Az alábbiakban a solymári vár építéstörténetét Feld István publikációi, illetve az ásatási dokumentációban leírt megfigyelései alapján mutattam be.⁷ Az üveggyártás technikáját és a középkori üvegek magyarországi kutatásának történetét az üvegművesség hazai irodalmának, valamint a nemzetközi szakirodalom egy részének – elsősorban H.

---

¹ Dolgozatom alapszakos szakdolgozatom – MEGYERI 2011 – újabb kutatásaim alapján bővített, illetve átdolgozott változata.

² *Az ásatás legújabb összefoglalása: FELD 2016, az építéstörténetre lásd még: FELD 2012. (Szerk.)*

³ TÓTH 2011, TÓTH 2013.

⁴ KOLONICS 2013.

⁵ MEGYERI 2015, 31.

⁶ FELD 1976, 109.

⁷ ENDRÓDI–FELD 1980, FELD 1985, FELD 2005, FELD 2006, FELD 2007, FELD 2008, FELD 2009, FELD 2010, FELD–LÁSZLÓ 1981.

Gyürky Katalin, Mester Edit, Mészáros Orsolya, illetve Tarcsay Kinga munkáinak – áttekintése után készítettem el.⁸

Az újabb leletek feldolgozása során első feladatomban az anyag megtisztítása volt, hogy lelassuljon a tárgyakon megindult romlási folyamat. A tisztítási, konzerválási munkákat Nuber Noémi, a Budapesti Történeti Múzeum restaurátorának segítségével végeztem. A töredékek konzerválása után következhetett a lehetséges rajzi rekonstrukciók elkészítése, melynek során a H. Gyürky Katalin által kidolgozott rendszer egyszerűsített, árnyékolás nélküli változatát alkalmaztam.⁹

A tanulmány második része tartalmazza a mélypincéből előkerült üvegtárgyak részletes elemzését. Solymár és Buda kapcsolata, a királyi központok közelsége, valamint az a tény, hogy Buda és Visegrád a két legalaposabban kutatott város – ahol mindig volt fizetőképes kereslet ezekre a sokszor luxusnak számító tárgyakra – indokolja a solymári leletanyag összehasonlítását a főváros és környékének üveganyagával. Emellett a hazai készítésű termékek jól összevethetőek voltak a közelben feltárt és általam nemrég feldolgozott visegrádi és pomázi üvegműhelyek késztermékeivel.¹⁰

Mivel az üvegtárgyak anyaguk és minőségük alapján jól elkülöníthető csoportokat alkotnak, viszonylag pontosan megállapítható a készítési idejük és helyük. Ennek tükrében, egyrészt igyekeztem meghatározni az üvegtárgyak eredetét, illetve a hazai és import termékek arányát a solymári üveganyagban. Másrészt, a pincéből előkerült leletanyag feldolgozása során a következő kérdésekre kerestem a választ. Lehetséges-e az üvegtárgyak alapján kronológiai különbséget tenni az egyes rétegek között, illetve vannak-e különböző rétegekből előkerült összetartozó darabok, melyek a pince egységes, gyors betöltődését igazolják?

A vár története

A Vörösvári-völgyben emelkedő alacsony dombon 1355–1390 között építettek várat a Lackfiak. A Nagy Lajos-kor leghatalmasabb főúri családja 1355-ben szerezte meg a birtokot a margitszigeti apácáktól és 1390-ben tűnik fel először Lackfi István nádor solymári várnagya az írott forrásokban. A várépítés pontosabb idejére csak a történelmi körülmények alapján következtethetünk. Nem valószínű ugyanis, hogy Nagy Lajos engedélyt adott volna Budához ilyen közel egy kővár építésére, ezért feltehetően a király 1382-ben bekövetkezett halála utáni időszakban emelték a várat.¹¹

Lackfi Istvántól Zsigmond 1396-ban szerezte meg hatalmas birtokait, majd a

---

⁸ H. GYÜRKY 1984, H. GYÜRKY 1986, H. GYÜRKY 1989, H. GYÜRKY 1991, H. GYÜRKY 1991b, H. GYÜRKY–MIKLÓS 1992, MESTER 1997, MESTER 2010, MÉSZÁROS 2006, MÉSZÁROS 2010, TARCSAY 1999.

⁹ H. GYÜRKY 1982.

¹⁰ MEGYERI 2015.

¹¹ FELD-LÁSZLÓ 1981, 86.

solymári várat 1397-ben elzálogosította a kusalyi Jakcsoknak. 1401–1404 között azonban már újra királyi birtokként említik a források a várat, 1425–1437 között Borbála királynő birtokolta. Az övé volt 1435-ben is, amikor egy Sano nevű olasz elfoglalta. Zsigmond halála után is királynéi vár maradt, 1442-ben Erzsébet királyné zálogosította el a Korbáviai grófoknak. 1444-ben már az I. Ulászló pártjához tartozó ónodi Cudar család birtokában tűnik fel, akik ekkor a Rozgonyiaknak zálogosították el.

1449-ben Hunyadi János kormányzó kezén tűnik fel. Ezután a korszak leghatalmasabb főúri családja, a Garaiak birtokába került (1455-ben már biztosan az övék), egészen 1481-ig, a család kihalásáig.¹² 1482-ben Mátyás a solymári várat is Corvin Jánosnak adományozta,¹³ aki már az 1490-es évek első felében eladta Ráskai Baláznak. II. Ulászló 1496-ban cserélte el Ráskaival Solymárt Végles várára.¹⁴

1518-tól a Podmanickiak, majd Thurzó Elek kincstartó tulajdona. 1526-ban Thurzó Elek átengedte II. Lajosnak, aki Bakics Pál vajdának adta lakhelyül. Bakics II. Lajos halála után Ferdinánd pártjára állt, így amikor Buda és környéke János király uralma alá került, menekülnie kellett. 1531-ben János a várat a hozzá hűséges Buda városának adományozta.¹⁵ A már katonai jelentőségét veszített erődítést valószínűleg 1541-ben a törökök felégették, és ezzel megkezdődött falainak pusztulása, a 18. században a vár pedig már kőbányaként járult hozzá a falu újjáépüléséhez.¹⁶

A vár régészeti kutatása

1929-ben Valkó Arisztid kezdte meg a vár feltárását. 1934-ig egy lakóépületet és egy négyzetes torony maradványait bontotta ki, valamint szinte az összes járósínt felett megmaradt falmaradványt és gazdag, a főleg 15. század végéről a 16. század első feléből származó leletanyagot hozott napvilágra. Mivel célja elsősorban a falak feltárása volt, nem vizsgálta a feltöltési és pusztulási rétegeket, falkiszedéseket, eredeti szinteket. Munkája során előkerültek egy, a várépítéssel erősen megbolygatott bronzkori telep maradványai is.¹⁷

1972–1975 között folytatódott a munka Kozák Károly, majd 1976–1977 között Feld István vezetésével. Ezalatt sor került a terület rendezésére és a középkori szintek jelentős részének visszaállítására. Ezzel párhuzamosan a kutatás fő vonalaiban tisztázta a vár alaprajzát és építéstörténetét, többek között meghatározva a külső várfal vonalát, a lakóépülethez csatlakozó, mélypincének nevezett falazott építményt és a várkutát.¹⁸

---

¹² FELD 1985, 452.

¹³ FELD-LÁSZLÓ 1981, 86.

¹⁴ FELD 1985, 452.

¹⁵ FELD 1985, 453.

¹⁶ FELD 1985, 453.

¹⁷ ENDRÓDI-FELD 1980, 272.

¹⁸ FELD-LÁSZLÓ 1981, 87.

Ezután 2001-ben,¹⁹ majd 2004–2006 között feltárták a vár 18. században elbontott külső falainak jelentős részét. Emellett kitisztították az 1970-es években már részlegesen feltárt várkút felső részét, valamint megkezdődött a palotaépület nyugati oldalához csatlakozó 10x5m-es mélypince feltárása is.²⁰

2007–2012 között az ELTE Régészettudományi Intézete Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszéke tanásatása keretében folytatódott a mélypince feltárása, valamint a torony körüli terület, az udvar, a várhegy nyugati oldalán húzódó árok és a kút kutatása.²¹ Bebizonyosodott, hogy a keleti tornyot és a hozzá kapcsolódó falszakaszokat a mélypince építésével kapcsolatba hozható feltöltésbe alapozták.²²

A mélypince keleti falában, 7 m mélyen előkerült a palotaépület alá nyúló pinceág bejárata.²³ Megfigyelték az északi és déli pincefal belső síkjának lépcsőzetes visszaugrását, mely egy kelet–nyugati tengelyű dongaboltozat számára kialakított váll indításának bizonyult.²⁴ A nyugati falról kiderült, hogy közvetlenül megépítése után kidőlt, középső része az omlás idején még nedves habarcs kiszáradása miatt összecementeződött tömbként jelentkezett a rétegsorban. Miután felhagytak a pince építésével, annak gödre részben a vár pusztulásakor, részben azt követően töltődött fel.²⁵

A pince vastag rétegsorának minden rétege a közepe felé lejtett, s kiderült, hogy valószínűleg nem emelkedett felette magasabb kőépület, annak markáns pusztulási rétege nem mutatkozott. Ehelyett inkább egy, részben a folyamatos bemosódásból származó, kevesebb törmelékot tartalmazó salakos, égett rétegsort figyeltek meg, faelemek lenyomatát megőrző paticcsal, hatalmas mennyiségű vasszeggel, amelyek egyértelműen egy leégett faszerkezet bizonyítékai.²⁶ E rétegek különösen gazdag leletanyagot (fegyvereket, lószerszámokat, külföldi és hazai asztali és konyhaedényeket, kályhaszemeket, majolika padlótegélák töredékeit, aranyozott tetőcserepeket, csonttárgyakat, textíliát) tartalmaztak a 15. század második–16. század első feléből.²⁷

Összességében megállapítható, hogy a pince északkeleti részére vastagabb sárgásbarna, kevert, köves habarcsos, faszenes betöltés, míg nyugaton vékonyabb pusztulási rétegek, köztük kisebb-nagyobb felületen mutatkozó agyag- és homokcsíkok jellemzőek. A betöltésből egységes és rendkívül gazdag leletanyag került felszínre, inkább

---

¹⁹ FELD 2001, 1.

²⁰ FELD 2004, 1. FELD 2005, 2.

²¹ FELD 2007, FELD 2008, FELD 2009, FELD 2010, FELD 2011

²² FELD 2007, 1.

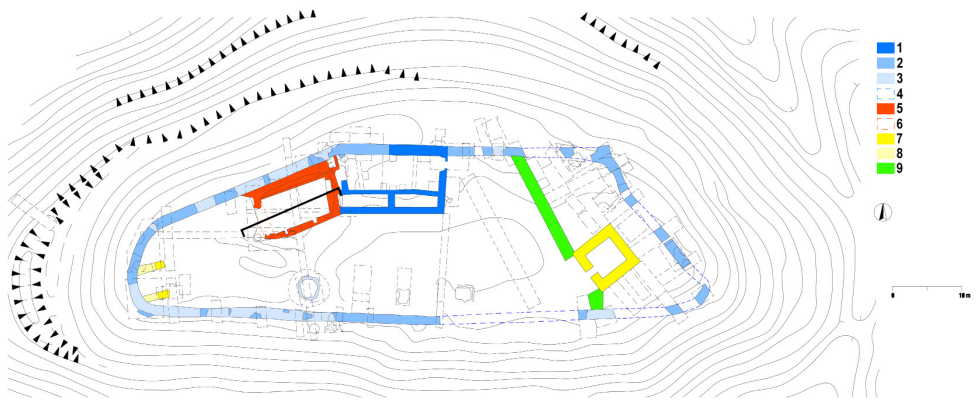
²³ FELD 2006, 3.

²⁴ FELD 2006, 23

²⁵ FELD 2008, 2. FELD 2009, 1.

²⁶ FELD 2006, 2.

²⁷ FELD 2006, 3.

A vár periodizált alaprajza a mélypince nyugat-keleti metszetének vonalával

a különböző barnás, faszenes pusztulási rétegekből, illetve a fal előtti lazább törmelékből.²⁸ Az objektum feltárása azonban még nem fejeződött be, tehát építési, és ezáltal pusztulási ideje még nem meghatározható, így az is kérdéses, hogy nyugati falának leomlása után mennyi idő alatt töltődött fel. A változatos betöltési-pusztulási rétegsorból felszínre került leletanyag alapján tehát az eddig feltárt betöltődés rétegei keltezhetőek.

A vár építéstörténete

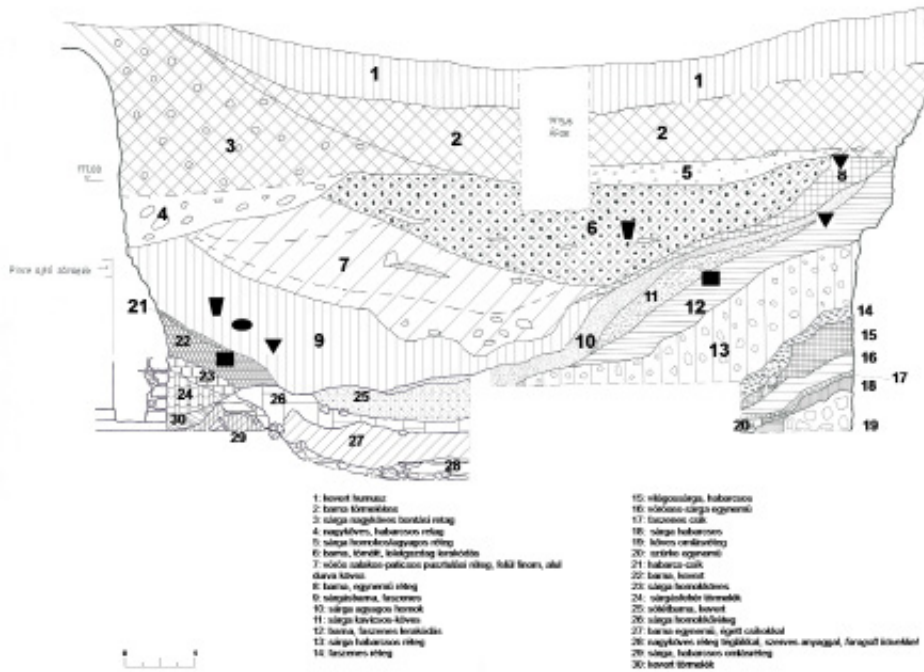
A 14. század második felében, a körülbelül 30x80m-es területen felépült vár – a dombtető formájának megfelelően – nyújtott, szabálytalan, oválshoz közelálló alaprajzú volt. Az északi oldal közepén a várfalhoz egy 9x17m-es lakóépület támaszkodott. A déli részen közel vízszintes várudvar észak felé erősen lejtett. Valószínű, hogy már a Lackfiak idejében egyszerűbb gazdasági épületek támaszkodtak a várfalakhoz. Ekkor készülhetett a déli várfal közelében lévő kút is.

A vár a 15. század elején került a király birtokába. Zsigmond és felesége várnagyai – ha nem is végeztek nagyobb átalakítást – valószínűleg átformálták a palota belsejét. Erről a vár délkeleti részének vastag feltöltési rétegéből előkerült mázas kályhacsempe-töredékek tanúskodnak.

A következő jelentős birtokos a Garai-család volt, az ő idejükben tölthették fel a vár délkeleti, eredetileg mélyebb részét, ekkor került földbe a Zsigmond-kori leletanyag. Ez a munka egy nagyobb építkezéssel állhatott kapcsolatban, mivel a bronzkori telep jelentős részét is megbolygatta. Talán ekkor kezdődhetett meg a lakóépület nyugati oldalához csatlakozó nagyméretű pince építése. Ezt a pince délnyugati, külső sarkában talált 12 darab Mátyás-dénár (1458 – 1460) is alátámasztja.²⁹ Elképzelhető azonban az

²⁸ FELD 2010, 1.

²⁹ FELD 1985, 451.

A mélypince metszetrajza az összetartozó üvegtárgyak szimbólumaival

is, hogy a pince a 15. század végén vagy a 16. század elején keletkezett, amikor II. Ulászló reneszánsz stílusban építtette át a várat.

A reneszánsz átalakítás során épült a vár délkeleti részén – az övezőfaltól függetlenül – a 7x7 m-es öregtorony is. Erre utalnak a toronyhoz köthető reneszánsz keretek, valamint a nagyméretű kulcslyuklőrés, és a jellegzetes nagyméretű falazótéglák használata. A tornyot a várudvar 1452 után keletkezett feltöltésébe alapozták.³⁰

Valószínű, hogy a 16. században – talán Bakics Pál idején – egy-egy falszakasszal összekötötték a torony két nyugati sarkát az övezőfallal, ezzel választva le a vár keleti részét.³¹

A várból előkerült leletanyag nagy része a 15. század végétől–16. század első feléből származik. A leletek között azonban egyetlen török vagy 16. század második felére keltezhető tárgy sem található.³²

Összességében megállapítható, hogy középkori története során a solymári vár egy feudális magánvár, ura hatalmi bázisa és a hozzátartozó uradalom központja volt. Különlegessége azonban, hogy birtokosainak szinte sohasem volt székhelye, tulajdonosai csak rövid ideig tartózkodtak itt, állandóan csak familiárisaik éltek az épületben. A solymári vár mégis birtokosa hatalmát és befolyását biztosította a szűkebb környék felett, sőt fekvése miatt az országos politikában is, ezért az erőviszonyoktól függően mindig a király vagy az ország főurai birtokolták.³³ Ennek oka a vár stratégiai helyzetében rejlik, mivel a Buda–Bécs közötti út közelében, nem messze a fővárostól fekszik. Jelentős szerepét tehát Budához való közelségének és központi fekvésének köszönhette, de pusztulását és a török hódoltság alatti helyzetét is Budával való kapcsolata határozta meg.³⁴

Az üvegyártás technológiája

Üvegnek azt a szilárd, de nem kristályos szerkezetű anyagot nevezzük, melynek fő összetevője (körülbelül 60%) a homok, ami közel 100% kvarc (SiO₂). Különleges anyagszerkezetéből adódik, hogy 1200°C körüli olvadáspontjánál jóval alacsonyabb hőmérsékleten, körülbelül 600°C-tól képlékeny és alakítható.³⁵

Az üvegyártás technológiája a következő fázisokból állt: 1. alapanyagok őrlése és tisztítása; 2. megfelelő arányú keverék összeállítása, előolvasztása és a tetején keletkező salak lemerése; 3. tiszta olvadék elérése, és az olvadt állapot fenntartása; 4. az üvegmassza fúvópíparra emelése, és az edény kialakítása; 5. az elkészült tárgyak egyenletes lehűtése.

Az üveg előállítása során több kemencére volt szükség: egy előmelegítő, egy

---

³⁰ FELD 1985, 459.

³¹ FELD 1985, 459.

³² FELD 1985, 460.

³³ FELD 1985, 457.

³⁴ VALKÓ 1950, 97.

³⁵ FÓRIZS 2008, 113.

olvasztó és egy hűtőkemencére, de az egyes munkafolyamatokat végezheték akár egyetlen bonyolultabb, többszintes kemencében is.³⁶

Mivel a kvarchomokot a történelmi korokban nem tudták megolvasztani magas olvadáspontja (1700°C körül) miatt, nátrium- és káliumtartalmú folyósító anyagokat kevertek hozzá.³⁷ Így az olvadáspontot levítették 1000-1200°C-ra. Az alkáliákat tartalmazó folyósító anyag lehetett natúr vagy sótűrő növény hamujából nyert szóda, elsősorban ezt használták a mediterrán vidékeken; vagy bükkfa hamujából főzött hamuzsír, a fában gazdag erdővidékeken. Az alkáliák azonban csökkentik az üveg kémiai stabilitását, mivel könnyen oldódnak vízben. A kémiai stabilitás növelése érdekében harmadik összetevőként meszet (CaO) használhattak.³⁸

Színes üveget fémek hozzáadásával hoztak létre. Kék színt általában kobalttal, zöld üveget rézzel való színezéssel, vöröset rézzel vagy vassal állítottak elő.³⁹ A mangán kis mennyiségben színtelenítő (1–2%), nagyobb mennyiségben azonban lila színt ad az üvegnek.⁴⁰

A porrá őrölt, összekevert nyersanyagokat nagy olvasztótégelyekben körülbelül 800°C hőmérsékleten durván összeolvasztották. Ez volt a fritta, amely még sok salakot tartalmazott, amit ezután 1400°C hőmérsékleten olvasztottak és tisztítottak meg.

A legkorábbi formaadó technika az öntés volt, majd a Kr. e. 1. században a fűvás forradalmasította az üvegyártást. A fűvópipa egy körülbelül 1,5 m hosszú, mindkét végén gömbszerűen kiképzett kovácsoltvas cső, amelynek egyik kiszélesedő végével a forró üvegmasszát alakították, a másik, fával borított részét a mester fújta. Miután az edény elkészítéséhez szükséges olvadékot a pipára emelték, fűjással, lóbálással és különböző szerszámok - csipeszek, ollók, kések, formák - segítségével alakították ki az edény formáját. Az elkészült edényt egy vaspálcával lepattintották a pipáról, majd a szájrészt elsimították.⁴¹

A két technika közti átmenet a formába fűvás. A fűvással forgástesteket vagy ahhoz közel álló formákat lehet könnyen készíteni. Szögletes edényformát vagy plasztikus díszítményeket az edény falán úgy lehet előállítani, hogy az olvadékot forma falai közé fűjják. Ezeknek az edényeknek egy munkafolyamatban alakítják ki a formáját és a díszítéseket, és utána már nem változtatnak rajta. Míg a formába fűvás egy másik módszerével optikai hatású díszítéseket hoznak létre: a formában először csak a díszítést alakítják ki, az edény végleges formáját pedig csak ezután, több lépésben (fűjással,

---

³⁶ MESTER 2010, 647.

³⁷ FÓRIZS 2008, 114.

³⁸ FÓRIZS 2008, 115.

³⁹ FÓRIZS 2008, 128.

⁴⁰ FÓRIZS 2008, 133.

⁴¹ MESTER 1997, 6.

forgatással) hozzák létre, és a díszítésen is változtatnak még. A különböző formákkal előállított üvegek nagyon népszerűek voltak a középkorban.⁴²

A különböző rátéteket, füleket újbóli felmelegítéssel olvasztották rá a testre, de a tárgyakat tovább díszíthették aranyozással, zománccfestéssel is, melyeket alacsony hőmérsékleten, 600–700°C-on égettek rá. Az üvegedényt végül alacsonyabb, 400–500°C-os hőmérsékletű temperáló, hűtőkemencében egyenletesen lehűtötték, ezzel téve feszültségmentessé az üveget.⁴³

A legnehezebb a tiszta, átlátszó velencei *cristallo* minőségű üveg elkészítése volt. A muranói üveg jó minőségű, buborékmentes, színtelen vagy halványkék, halványzöld, rózsaszín, vékonysága különösen a 14. században jellemző. A tárgyakon nem látszik a fúvópipa leválasztásának nyoma, a földből romlatlan vagy enyhén irizáló állapotban kerülnek elő.⁴⁴ Ezzel szemben a magas kálium- és fémoxid tartalmú erdei üveg szerkezete kevésbé stabil, ezért környezeti hatásokra anyaga elkezd átkristályosodni, elveszti üveges tulajdonságait.⁴⁵

A középkori üvegművesség kutatástörténete

A középkori Magyarországon használt üveghurterek eredetének és időrendjének kutatása elsősorban H. Gyürky Katalin 1970-es évektől kibontakozó munkásságához, valamint a nevéhez fűződő ásatási leletekre támaszkodó rekonstrukciós módszerhez köthető. H. Gyürky Katalin részletesen foglalkozott Buda⁴⁶ és a váci Széchenyi utca leletanyagával,⁴⁷ végzett országos kutatást is,⁴⁸ valamint megkezdte a diósjenői üveghurterek feltárását.⁴⁹

Munkásságának folytatója, Mester Edit befejezte a diósjenői ásatást, feldolgozta Visegrád üvegleleteit,⁵⁰ valamint röviden összefoglalta a 17–18. századi (tehát már nem középkori) mátraszentimrei, pusztabányai, vétyemi és gyertyánvölgyi üveghurterek kutatását.⁵¹ Ezek közül kiemelkedő a gyertyánvölgyi műhely Mester Edit által vezetett feltárása, rekonstrukciója és bemutatása.⁵²

---

⁴² TARCSAY 1999, 22.

⁴³ MESTER 1997, 10.

⁴⁴ H. GYÜRKY 1991, 13.

⁴⁵ MESTER 2010, 643.

⁴⁶ H. GYÜRKY 1986.

⁴⁷ H. GYÜRKY 1991b

⁴⁸ H. GYÜRKY 1991.

⁴⁹ H. GYÜRKY–MIKLÓS 1992

⁵⁰ MESTER et al 1997

⁵¹ MESTER 2010, 663–671.

⁵² MESTER 2003, 281–295.

Mivel az utóbbi években az üveghuták kutatásában számos új eredmény született, a már említett, a 13. század második felétől a 15. század második feléig működő diósjenői huták mellett érdemes felsorolni a többi, Magyarországon feltárt műhelyet is. 1985-ben Valter Ilona a pásztói monostor területén tárt fel üvegyártáshoz használt kemencéket, melyeket 1190–1230 között használhattak.⁵³ Gróf Péter és Gróh Dániel 1984-ben Visegrád középkori városának szélén, a Fő u. 34. szám alatt tárták fel egy városi üvegműhely 14. század végére–15. század elejére keltezhető maradványait.⁵⁴

2012-ben Zádor Judit tárta fel egy talán 13. századi üvegműhely erősen elpusztult maradványait a Váci utca 54. szám alatt, tehát a középkori Pest akkor még déli határán kívül.⁵⁵

Visegrád város központjában, a Rév utca 5. számú telek területén Szőke Mátyás és Mészáros Orsolya 2004-ben tártak fel európai viszonylatban is jelentős üvegműhelyt.⁵⁶ Laszlovszky József vezetésével pedig 2010 óta Pomáz-Nagykovácsi-pusztai ciszterci gazdasági központjában folyó ásítások során kerültek felszínre üvegyártás maradványai.⁵⁷ A visegrádi műhely 1. helyiségéből, valamint a Pomáz-Nagykovácsi-pusztáról származó, 15. század második–16. század első felére keltezhető késztermékeket MA szakdolgozatomban ismertettem részletesen.⁵⁸

Az üvegleletek kutatásában a hagyományos régészeti tipológia mellett meghatározó szerepe van a természettudományos módszereknek is, az eddig Magyarországon végzett anyagvizsgálatok eredményeit Fórizs István foglalta össze.⁵⁹

A solymári vár üvegleletei - Állapot, minőség, szín

Az üveg károsodása összetételétől, olvasztásának körülményeitől, a talajban eltöltött időtartamtól, valamint a talajbeli környezettől függ, de a legfontosabb üveget károsító tényező a nedvesség.⁶⁰ A víz nem csak az üveg szerkezetét károsítja, de elszíneződést is okozhat. Kimossa az üvegből a színt okozó fémek ionjait, illetve a talajból is bekerülhetnek színező ionok az üvegbe, ezért sokszor nehéz az ásatásból származó üvegek eredeti színének megállapítása.⁶¹

---

⁵³ VALTER 2002, VALTER 2015.

⁵⁴ MESTER et al 1997, 6–8.

⁵⁵ ZÁDOR 2013, 108–110.

⁵⁶ BUZÁS–LASZLOVSZKY–MÉSZÁROS 2014, MÉSZÁROS 2005, MÉSZÁROS 2009, MÉSZÁROS 2010.

⁵⁷ LASZLOVSZKY 2009, LASZLOVSZKY 2014, LASZLOVSZKY et al 2014.

⁵⁸ MEGYERI 2015.

⁵⁹ FÓRIZS 2008.

⁶⁰ CRONYN 1996, 125.

⁶¹ CRONYN 1996, 127.

Az üvegek következő három tulajdonsága, a minőség, az állapot és a szín tehát szorosan összefüggenek egymással, ezek alapján öt csoportot lehetett elkülöníteni a solymári leletanyagban.

1. Jó minőségű, jó állapotban megmaradt üvegek. Ehhez a csoporthoz tartoznak a szintelen töredékek, melyek felületén vékony irizáló réteg, illetve a kobaltkék darabok, melyeken szintén csak enyhe korrózió figyelhető meg.
2. Élénkzöld színű üvegek, melyek lyukacsosra, foltokban barnára romlottak.
3. Üvegek, melyek szürkésbarnára romlottak, de a törésfelületeknél az üvegmagon látszik, hogy a tárgy egykor szintelen lehetett.
4. Teljes anyagukban szürkés- vagy kékesbarnára romlott üvegek, melyek felületén meszes foltok mutatkoznak.
5. Elmeszesedett, fehérre romlott töredékek, melyek üveges tulajdonságai teljesen megszűntek.

Összességében megállapítható, hogy a fenti csoportokba az egyes tárgytípusok is könnyen besorolhatóak. A szintelen, átlátszó, jó állapotban megmaradt töredékek közé tartoznak az ablakszemek, a poharak egy része, illetve a serlegek szintelen vagy kobaltkék talppal. A zöld színű, foltokban barnára romlott üvegek közé sorolhatóak a német típusú cseppes poharak. A harmadik csoportba tartozik egy cseppes pohár és néhány palack. Ez a csoport anyagában nagyon hasonlít a visegrádi és pomázi műhely,⁶² valamint a visegrádi palota⁶³ leletanyagában előforduló darabokhoz. A palackok, így az edények nagy része is teljes anyagában barnára romlott, és előfordul néhány teljesen elmeszesedett töredék is.

Az üvegleletek feldolgozása

Ablaküvegek

Üveghólyagból fújt ablaküveget a középkorban alapvetően kétféleképpen készítettek. Az egyik termék volt a táblaüveg vagy hengertechnikával készült ablaküveg. Ekkor az üveghólyagból henger formáltak, majd azt hosszában elvágták, és egy kemencében egyengetőfával kiterítették, végül az elkészült táblákat a kívánt méretre vágták.⁶⁴

A második módszer a korongüveg készítése. Ekkor az üveghólyagot a pipától távolabbi végén felvágták, a nyílást kitágították, majd a szélét visszahajtva korong alakúra préselték, forgatták. A szakirodalomban gyakran szinonimája a köldökös ablakszem, a hold- vagy tányérüveg, bár utóbbi kettő készítéstechnikája eltér a korongokétól.⁶⁵ A

---

⁶² MEGYERI 2015, 59.

⁶³ Leltári számok: 59.149.1. 53.150.1 53.153.1. 94.159.1–4.

⁶⁴ SCHOLCKMANN 1994, 355. TARCSAY 1999, 59. THEOPHILUS 1986, 61–67.

⁶⁵ KURZMANN 2003, 260–261.

táblaüvegekre az egyengetés során keletkezett hosszanti, a korongokra a forgatás során kialakult kör alakú készítési nyomok, bemélyedések jellemzőek.

A solymári vár területén talált szintelen, áttetsző korongok átmérője 9–10 cm, peremük keskeny vagy szélesebb, visszahajlítással kialakított gyűrű. Már az 1970-es évek ásatásai során is nagy mennyiségben kerültek elő hasonló darabok, főleg a lakóépületből és környékéről.⁶⁶ Mivel ezek nem voltak luxusüvegek, valószínűleg hazai hutában készülhettek.

Érdekes, hogy a visegrádi és a pomázi üvegműhelyekből is nagy számban kerültek elő hasonló méretű ablakszemek, azonban a két műhely termékei közt nemcsak szintelen, hanem különböző mértékben barnára romlott töredékek is vannak.⁶⁷

Kettős kónikus palackok (1–5. képek)

Az ablakszemek mellett a legnagyobb számban ez a tárgytypus került felszínre. Nevét kettős tagoltságáról kapta. A szűk szájnylást általában gyűrű veszi körül. A nyak a szájnylástól lefelé fokozatosan tágul és bugyrot képez, amelyet egy gyűrű szűkít le. A törzs hordó alakja keskenyebb, mint a nyak bugyra. A palackhoz kúpos fenék tartozik, és széles talpgyűrűn áll.⁶⁸

A mélypince betöltéséből származó darabok H. Gyürky Katalin tipológiája szerint a 15. század közepe után magyarországi műhelyben készült termékek közé tartoznak.⁶⁹ Jellemzőik a következők: öblös alsó test, felső rész nagy bugyra, szájnylás alatt rövid szakaszon összeszűkülő nyak, a szájpere menen vastag, gömbölyű, belül tagolt gyűrű, barnás füstszínűre romlottak.⁷⁰

15. század második – 16. század első feléből származó párhuzamaik ismertek Budáról,⁷¹ Visegrádról,⁷² Esztergomból,⁷³ a visegrádi és a pomázi üvegműhelyekből, illetve gyakorlatilag az egész ország, valamint az országhatáron is túlnyúló területről.⁷⁴

Ehhez a típushoz soroltam azt a töredéket is, mely egyes részleteiben kissé különbözik a fent említettektől, mivel nyakát enyhe, függőleges bordák díszítik, valamint sárgás színűre romlott. (5. kép) E töredék pontos párhuzama megtalálható a pomázi üvegműhely leletanyagában.⁷⁵ Ide sorolható továbbá egy 2012-ben előkerült palack

---

⁶⁶ FELD 1976, 109.

⁶⁷ MEGYERI 2015, 41–42.

⁶⁸ H. GYÜRKY 1986, 35.

⁶⁹ H. GYÜRKY 1991, 25–27. 14. kép

⁷⁰ H. GYÜRKY 1991b, 110.

⁷¹ H. GYÜRKY 1986, 35–37.

⁷² MESTER et al 1997, 12–13.

⁷³ H. GYÜRKY 1991, 39.

⁷⁴ H. GYÜRKY 1991, 25–27; MESTER 1997, 13, 21. MEGYERI 2015, 43–45.

⁷⁵ MEGYERI 2015, 45. XIX. tábla/146. kép

szájpereme, mely tagolása miatt kettős peremgyűrűre hasonlít. Ugyanilyen töredék került elő a visegrádi üvegműhelyből is.⁷⁶

Szűknyakú, tölcséres szájú palackok (6–8. képek)

A szakirodalomban gyakran Angster/Kuttrolf néven említett üvegtárgy a szűknyakú itáliai palack németországi változata, mely a késő középkorban Magyarországon is igen népszerű volt. A keskeny, egy- vagy többcsövű nyakhoz egyenes vagy ferde helyzetben tölcsér vagy csésze formájú szájnyílás kapcsolódik, melyet párhuzamosan ráforrasztott üvegfonalak díszítenek. Gömb formájú, sokszor gerezdes teste alatt nincs talpgyűrű.⁷⁷

Ez a típus hosszú időn keresztül kedvelt forma volt. A korhatározás kiindulópontja a száj formája, amely a 14. században inkább tölcsér, később pedig csésze alakú.⁷⁸

A mélypincéből előkerült csésze formájú szájttöredékek erősen korrodáltak, de a fonálrátétek eredeti kék színe még felismerhető. A solymári darabok a 15. század második felére keltezhető kőszegi töredékekkel állíthatók párhuzamba.⁷⁹

Cseppes poharak (9–13. képek)

A cseppes poharak nagyon népszerűek voltak, és a masszív, megmaradás szempontjából kedvező geometriájú cseppek gyakoriak, szinte minden lelőhelyről kerülnek elő cseppdíszek. A poharak pereme sima vagy az anyag visszahajlításával kialakított. A talpszegélyeket a 15. századtól külön anyagból ragasztották, ezek keresztmetszete a korábbi darabok esetében általában kerek, míg a 16. században inkább levél alakú profil jellemző.⁸⁰

Annak ellenére, hogy a németországi kutatás a cseppformák kronológiáját is felállította,⁸¹ illetve H. Gyürky Katalin tipológiája alapján elkülöníthetők a 13. és 14. századi, valamint a későbbi cseppek,⁸² a Magyarországon eddig ismert késői formák olyan változatosak, hogy nem alkalmasak a 15–16. századon belüli pontosabb keltezésre.⁸³

A solymári leletanyagban több, különböző minőségű darab képviseli ezt a tárgytypust. A mélypince betöltéséből származik egy kisméretű, vékonyfalú cseppes pohár csipkézett talpszegélyének töredéke. A szintelen, átlátszó darab romlatlan állapotban

---

⁷⁶ MEGYERI 2015, 45. IX. tábla/53. kép

⁷⁷ H. GYÜRKY 1986, 45.

⁷⁸ H. GYÜRKY 1991, 33.

⁷⁹ HOLL 1992, 57. 28. kép

⁸⁰ H. GYÜRKY 1986, 51.

⁸¹ BAUMGARTNER – KREUGER 1988, 54–55.

⁸² H. GYÜRKY 1986, 56–57.

⁸³ H. GYÜRKY 1991, 23. H. GYÜRKY 1986, 56–57. MEGYERI 2015, 49–51. XXII. tábla

maradt meg. Valószínűleg velencei termék. (9. kép) Pontos párhuzama ismert Vácról,⁸⁴ melyet H. Gyürky Katalin a 15. század második felére keltezett, illetve hasonló 15. századi darabok kerültek elő a visegrádi palotából.⁸⁵

Előkerült továbbá egy nagyobb méretű cseppes pohárhoz tartozó csipkézett talp és nagyobb, hegyes csepp, melyek formája a velencei darabokat utánozza, de az edény mérete és szürkés színűre romlott anyaga alapján hazai műhelyben készült darab. (10. kép)

A mélypincéből előkerült harmadik típus a cseppes poharak nagyméretű, vastag falú német változata (Krautstrunk) zöld, buborékos káliüvegből készült, nagyméretű cseppekkel. Az enyhén hordó formájú testet fonál választja el a peremtől, csipkés vagy sima talpgyűrűn áll. A zöld testet felfelé húzott cseppek díszítik, melyek a későbbi példányoknál általában laposabbak és nagyobbak vagy éppen állatfej formájúak.⁸⁶

A típus a 15. században a Rajna mentén terjedt el Svájcban, Hollandiában, Ausztriában, Németországban, valamint Nyugat-Csehországban.⁸⁷ Magyarországon 1500 körül jelent meg tömegesen.⁸⁸

A mélypincéből nagy számban kerültek elő ehhez a csoporthoz tartozó töredékek, többnyire cseppek, melyek közt vannak kisebb, hegyesebb, sötétebb zöld, valamint nagyobb, laposabb formájú, világosabb színű darabok. (11–13. képek) Párhuzamok találhatóak a környéken Budán,⁸⁹ Visegrádon⁹⁰ és a pomázi Cikó-udvarház területén.⁹¹

Az összeszerkesztett pohár világoszöld testét nagyméretű lapos cseppekkel díszítették, feneke kúposra visszanyomott, sima, levél alakú talpgyűrűn áll. (13. kép)

Pohár függőleges bordázással (14. kép)

A különböző formájú velencei poharak, csészék és serlegek díszítése során a 15. századtól a 16. század elejéig gyakran alkalmaztak függőleges bordázást. A muránói üvegekészítés jellegzetes fajtái a színes (kék, zöld, bíborszínű) edények, melyeket gyakran díszítettek zománcfestéssel és aranyozással.⁹²

A mélypincéből előkerült, teljes egészében rekonstruálható kobaltkék, bordás pohár H. Gyürky Katalin 5. típusába sorolható, annak d) változata. Budán a 15. század

---

⁸⁴ H. GYÜRKY 1991b, 112. 7. tábla 9. kép

⁸⁵ MESTER et al 1997, 15. Képek: 64. 65.

⁸⁶ H. GYÜRKY 1986, 57.

⁸⁷ SCHENK 2007, 8.

⁸⁸ H. GYÜRKY 1987, 63.

⁸⁹ H. GYÜRKY 1986, 56–59.

⁹⁰ MESTER et al 1997, 22.

⁹¹ H. GYÜRKY 1991, 55/14. kép

⁹² HOLL 1992, 54.

második feléből származó lelőhelyeken tűnik fel.⁹³ Ugyanennek a típusnak egy színtelen darabja került elő Olomouchben, ez a Velencéből importált tárgy a 16. század első felére keltezhető.⁹⁴

A vastag falú, kobaltkék pohár testét függőleges bordázat borítja. A testet a sima peremszegélytől vékony, vízszintes fonál választja el. A peremszegély emailfestéssel (két piros között egy fehér pontsor) és aranyozással (öt vékony sávban) díszített. A test a talp felé összeszűkül, kúpos fenék tartozik hozzá, talpszegélye enyhén hullámos. Magasság: 11 cm, peremátmérő: 7 cm. A solymári darab kiképzése és vastagsága miatt valószínűleg a 16. század elején, Alpoktól északra készült utánzat. A pohár kilenc darabja a mélypince betöltésének különböző: vörös salakos, sárgásbarna faszenes és barna kevert rétegeiből került elő.

Serlegek

A 15. század második fele – 16. század első fele a velencei üvegművesség második virágkora, Magyarországon ekkor válnak igazán népszerűvé a serlegek, melyek esetében megfigyelhető, hogy a 16. század folyamán már egyre gazdagabbak lettek a száruk és talpak, egyre több és díszesebb náduszgyűrűt iktattak be a kehely és a talp közé.⁹⁵

A 16. századtól azonban már az Alpoktól északra is jöttek létre huták, amelyek velencei mintára készítettek üvegedényeket. Csehországban is ekkortól állítanak elő velenceihez hasonló minőségű színtelen üveget, főleg serlegeket, többnyire egyszerűbb formában, de finoman kidolgozott festett, aranyozott darabokat is.⁹⁶

A solymári várból előkerült serlegtöredékek minősége is import tárgyakra vall, bár egyszerű, kevésbé díszített, vastagabb falú kivitelezésük miatt valószínűleg nem velencei darabok.

Serlegkehely kiemelkedő bordákkal

A 2012-es tanásatáson, a mélypince északkeleti barna-fekete faszenes rétegéből került elő egy szürkés barnára romlott serlegkehely töredéke, melyet a perem alatt vékony vízszintes üvegfonál, valamint kiemelkedő bordák díszítenek. A tárgy formailag pontos, 15–16. századi párhuzamai ismertek a visegrádi palotából,⁹⁷ Budáról,⁹⁸ a 15. század második fele–16. század első fele közé datálhatóak a visegrádi és pomázi

---

⁹³ H. GYÜRKY 1986, 62. XXVII. tábla 57. képek

⁹⁴ SEDLÁCKOVÁ 2006, 221. 220. Fig. 11aa

⁹⁵ H. GYÜRKY 1996, 82.

⁹⁶ DRAHATOVÁ-ŽEGKLITZOVÁ-VESELÁ 2003, 123.

⁹⁷ MESTER et al 1997, 85, 135. kép

⁹⁸ H. GYÜRKY 1986, XXXVII/2, 4. kép

üvegműhelyekből,⁹⁹ illetve a 15. század közepe–16. század eleje közötti időszakra keltezhetőek Ozoráról.¹⁰⁰

Szintelen serlegek domború fenékkal, tömör szárral (15–16. képek)

Ezek a töredékek H. Gyürky Katalin rendszere 6. típusának felelnek meg. A kehely tölcser alakú, oldalfala sima. A fenékszegély az anyag visszahajlításával kialakított sima, üreges gyűrű. A kehelyfenék enyhén domború, a szár tömör, többnyire két gyűrűből álló nádusszal. A talp harang alakú, a talpszegély az anyag visszahajlításával megvastagított gyűrű.¹⁰¹

A budai serlegek készítésével kapcsolatban H. Gyürky Katalin felveti a hazai gyártás lehetőségét, melyet nem lehet kizárni, de ilyen jó minőségű termékek sem a szerző által feldolgozott visegrádi, sem a pomázi műhely anyagában nincsenek. H. Gyürky Katalin ezt a típust a 15. század közepére vagy azelőttre datálja, de a solymári darabok ezt a keltezést kizárják. A késői keltezést Hedvica Sedláčková véleménye is megerősíti, aki szintén csak későbbi párhuzamait ismeri a típusnak.¹⁰²

A 15. képen összeszerkesztett két töredék a mélypince vörös salakos és barna faszenes rétegeiből származik, míg az ugyanehhez a típushoz tartozó 16. ábrán látható serleg darabjai a sárgásbarna faszenes rétegből kerültek elő.

Serlegek kék talppal, szintelen kehellyel (17–19. képek)

A különböző formájú, anyagában színezett poharak, csészék és serlegek díszítése során gyakran alkalmaztak függőleges bordázást, valamint emailfestést és aranyozást a 15. századtól 16. század elejéig.¹⁰³ Ezek egyik változatánál csak a széles szárú, bordázott, sok esetben aranyozott talp volt színes üveg, a pohárrész pedig szintelen. A kelyhen is gyakran alkalmaztak aranyozást, valamint zománctfestést.¹⁰⁴

A mélypincéből származó szintelen kehely sima oldaltöredékén megfigyelhető, hogy a perem alatti sávban emailpontosor díszíti. (17. kép) Hasonló darab került elő az 1970-es években a várépületen kívül, 15. század végére keltezhető betöltésből.¹⁰⁵

Ezeknél a serlegeknél kétféle szár-talp változat fordul elő.¹⁰⁶ A 18. képen látható töredék esetében a kobaltkék, függőleges bordákkal borított talp és szár nem válik külön egymástól. A 19. képen ábrázolt változatnál a harang alakú, kannellúrázott talpon

---

⁹⁹ MEGYERI 2015, 53. XII. tábla 81. XXIV. tábla 237. képek

¹⁰⁰ H. GYÜRKY 1991, 44. 40/12. kép

¹⁰¹ H. GYÜRKY 1986, 77. XXXV. tábla 3–4. képek

¹⁰² MEGYERI 2015, 70. Hedvica Sedláčková szóbeli közlése.

¹⁰³ HOLL 1992, 54.

¹⁰⁴ HOLL 1992, 56.

¹⁰⁵ FELD 1976, 109.

¹⁰⁶ H. GYÜRKY 1986, 82. XXXVII. tábla 5–7. képek

azonban megfigyelhető a közbeiktatott szintelen szár maradványa, a kobaltkék talpat pedig aranyozás is díszíti.

Fedők

A reneszánsz serlegekhez, illetve poharakhoz gyakran készítettek fedőket, melyek pereme általában belülről illeszkedett az edény peremére.¹⁰⁷

Csúcsgomb (20. kép)

A barnára romlott csúcsgomb rövidebb vagy hosszabb nyaktaggal csatlakozhatott a harang vagy félgömb alakú kupolához. Hasonló csúcsgombok ismertek Budáról¹⁰⁸ és a pomázi Cikó-udvarházból.¹⁰⁹

Ballusztter formájú csúcsdísz (21. kép)

A szintelen, ballusztter csúcsdíszhez H. Gyürky Katalin tipológiája alapján lapos vagy gótikusan csúcsos serlegfedőt rekonstruálhatunk, amely a serleg szájnylásába belülről illeszkedik, és egy gömbölyű szegély által támaszkodik a peremre.¹¹⁰ Hasonló formájú darabok kerültek elő 15. század második felére–16. század első felére keltezhető rétegekből Esztergomban¹¹¹ és Felsőnyéken.¹¹²

Üvegedény oldaltöredéke (22. kép)

Az edény töredékének anyaga barnára romlott. Érdekessége, hogy bevagdalt szalagrátét, valamint függőleges bordák is díszítik. A tárgy szürkésbarnára romlott anyaga, valamint egyedi díszítésmódja miatt valószínűleg Magyarországon készült. Talán egy 16. századra keltezhető velencei kancsótípus gyengébb minőségű hazai utánzatának töredéke.¹¹³

Összegzés

Az anyagközlés mellett munkám fő célja az üvegleletek, ezáltal pedig a mélypince eddig feltárt rétegeinek minél pontosabb datálása volt, melyet jól keltezhető párhuzamok és a rétegtani megfigyelések segítettek.

A mélypince betöltésének legkorábbi, még a 15. század második felére–végére is datálható darabjai a szűknyakú, tölcséres szájú palackok. A kettős kónikus palackok,

---

¹⁰⁷ MESTER 2010, 651.

¹⁰⁸ H. GYÜRKY 1986, 21. II. tábla 5. kép

¹⁰⁹ H. GYÜRKY 1991, 52. 56. kép/17. ábra

¹¹⁰ H. GYÜRKY 1986, 20. II. tábla 2–3. képek

¹¹¹ H. GYÜRKY 1991, 39. 32. kép/1. ábra

¹¹² H. GYÜRKY 1991, 43. 37. kép/9. ábra

¹¹³ MESTER 1997, 22. 371. kép

a cseppes, valamint bordás poharak a 15. század második felére–16. század első felére keltezhetőek. Pontosabb korhatározás a serlegek és Krautstrunk típusú poharak esetében lehetséges, ezeket 1500 körül, valószínűleg már a 16. század elején készítették.

Az üvegtárgyak – ahogy az eddig feldolgozott kerámialeletek is – tehát alátámasztják, hogy a mélypince a 15. század végére és a 16. század első felére keltezhető betöltést tartalmaz. A viszonylag pontosan datálható üvegek alapján sem lehetett azonban kronológiai különbségeket kimutatni az egyes rétegek között, egyrészt mivel a legkorábbinak meghatározott palackok, és a legkésőbbi poharak töredékei azonos rétegből kerültek elő. Másrészt, a különböző rétegekből származó azonos típusú, és különösen az összetartozó darabok is azt bizonyítják, hogy a pince eddig feltárt betöltése egységes, rétegei viszonylag gyorsan keletkeztek, a régészeti leletek alapján nem választhatóak el élesen egymástól (lásd a metszetrajzot a 12. oldalon).

Kísérletet tettem továbbá az üvegtárgyak készítési helyének, illetve az import és hazai termékek arányának meghatározására, melyből Solymár jelentőségére következtethetünk. Ahogy Buda, Visegrád, Esztergom és Vác, úgy Solymár esetében is megfigyelhető az üvegleletek minőségi és formabeli kettőssége. Általánosságban elmondható, hogy a leletanyagban az olykor egyedi megoldásokkal díszített, gyengébb minőségű hazai termékek vannak többségben, bár nagy mennyiségben megjelenik a jó minőségű, gazdagabban díszített import is.

Az ablaküvegekről és a palackokról anyaguk, valamint kidolgozásuk alapján megállapíthatjuk, hogy hazai hutában készült termékek. Feltűnő, hogy – a budai és visegrádi üveganyaggal szemben – teljes mértékben hiányoznak a díszes, festett ablaküvegek, valamint a finom kidolgozású import palackok. A poharak közt már találunk jó minőségű velencei, illetve azt jól utánzó darabokat, valamint hazai műhelyben készült gyengébb minőségű utánzatot is, bár ezek formagazdagsága elmarad a budai és visegrádi leletanyagban megfigyeltektől. Hiányoznak továbbá a királyi udvar jellegzetes reneszánsz üvegtárgyai, a különböző csészék és tálak, előkerültek azonban egy hazai műhelyben készült kancsó töredékei. Ezenkívül a serlegekről szinte kivétel nélkül megállapíthatjuk, hogy luxusnak számító importtermékek.

A hazai műhelyben készült termékek közül a kettős kónikus palackokat és a kiemelkedő bordákkal díszített serleget érdemes kiemelni, melyeknek pontos párhuzamaik ismertek a visegrádi és a pomázi üveggyártó helyekről.

A leletanyag ugyan változatos, de érthetően nem mérhető a királyi székhelyek, Buda vagy Visegrád leleteihez, ami arra utalhat, hogy nem a főnemesi várurak, hanem nemesi rangú várnagyaik anyagi kultúrájáról van szó.

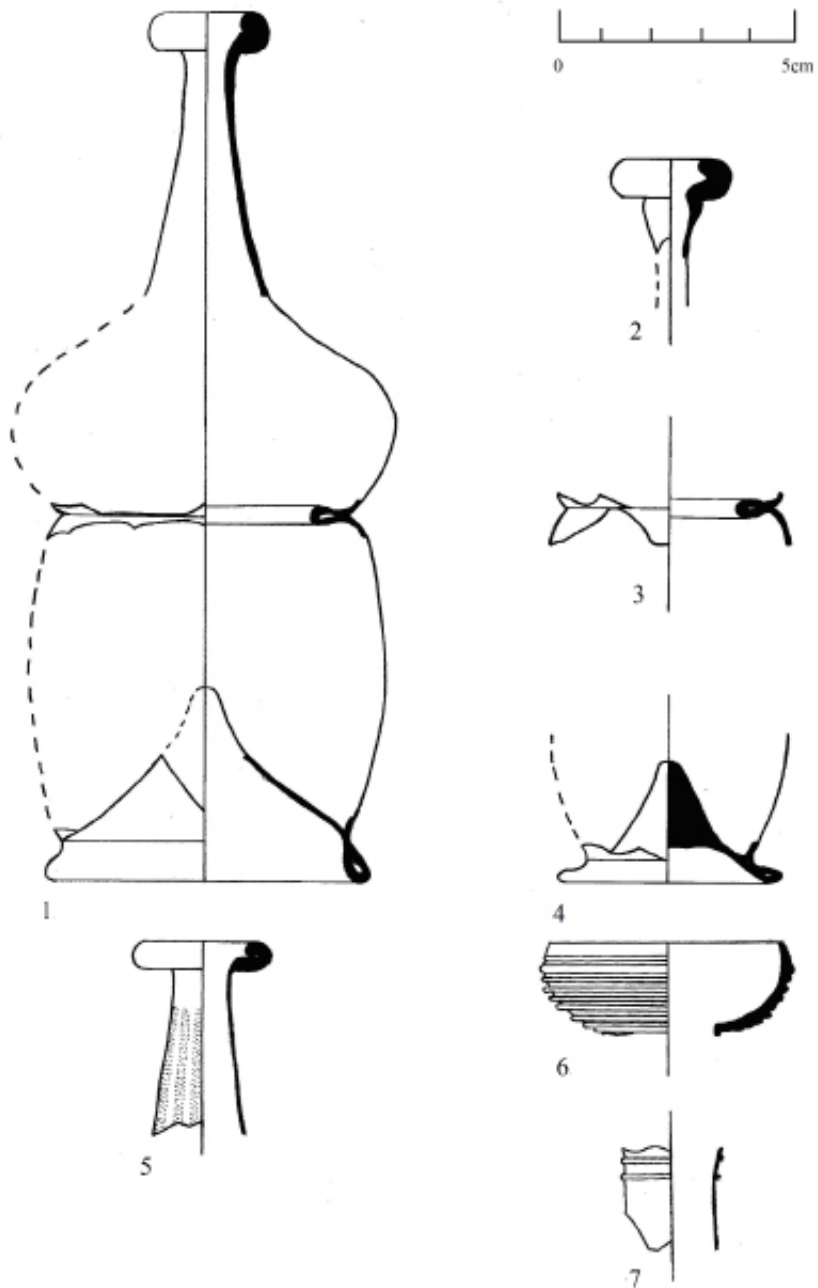
Felhasznált irodalom

- BAUMGARTNER – KREUGER 1988 Erwin Baumgartner - Ingeborg Kreuger: Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters. Ausstellungskatalog, München, 1988.
- BUZÁS – LASZLOVSZKY – MÉSZÁROS 2014 Buzás Gergely - Laszlovszky József - Mészáros Orsolya (szerk.): The Medieval Royal Town at Visegrád. Royal Centre, Urban Settlement, Churches. Visegrád: Archaeolingua, 2014.
- CRONYN 1996 Janey M. Cronyn: Régészeti leletek konzerválásának alapjai. (Fordította: Tímárné Balázs Ágnes) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1996.
- DRAHATOVÁ – ŽEGKLITZOVÁ – VESELÁ 2003 Olga Drahatová - Jana Žegklitzová-Veselá: Die Typen der Renaissancekelchgläser (Weingläser) in venezianischer Art aus Böhmischen und mährischen Fundorten. Auf Gläsernen Spuren. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 19/2003, 119–126.
- ENDRŐDI – FELD 1980 Endrődi Anna - Feld István: Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon 1929–1934. Studia Comitatus 9. Szentendre 1980. 267–313.
- FELD 1976 Feld István: A solymári vár. Szakdolgozat. 1976.
- FELD 1985 Feld István: Újabb kutatások a solymári középkori várban. Studia Comitatus 17. Szentendre 1985. 451–477.
- FELD 2001 Feld István: Solymár-várásatás. Kutatási dokumentáció. 2001.
- FELD 2004 Feld István: Solymár-várásatás. Kutatási dokumentáció. 2004.
- FELD 2005 Feld István: Solymár-várásatás. Kutatási dokumentáció. 2005.
- FELD 2006 Feld István: Solymár-várásatás. Kutatási dokumentáció. 2006.
- FELD 2007 Feld István: Solymár-várásatás. Ásatási dokumentáció. 2007.
- FELD 2008 Feld István: Solymár-várásatás. Ásatási dokumentáció. 2008.
- FELD 2009 Feld István: Solymár-várásatás. Ásatási dokumentáció. 2009.
- FELD 2010 Feld István: Solymár-vár. Ásatási napló. 2010.

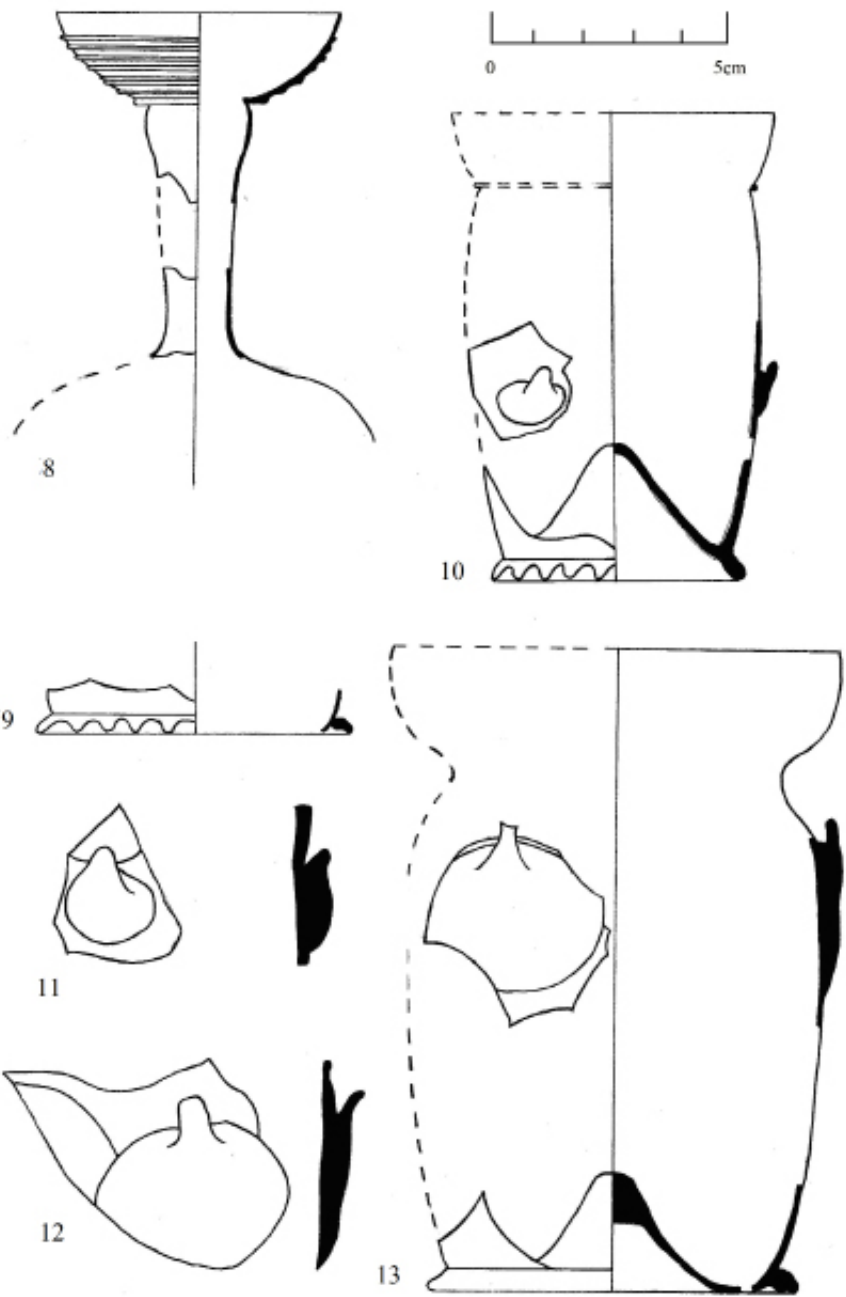
- FELD 2012 Feld, István: Erforschung und „Wiederaufbau der spätmittelalterlichen Burg Solymár bei Budapest. Burgen und Schlösser 4/2012. 222-229.
- FELD 2016 Feld István: Régészeti kutatások a solymári várban 2001-2013. Régészeti kutatások Magyarországon 2011-2014. Szerk. Kvassay Judit. Budapest, 2016. 292-315.
- FELD – LÁSZLÓ 1981 Feld István - László Csaba: Gótikus és reneszánsz épületfaragványok a csöväri és a solymári várból. Művészettörténeti Értesítő XXX (1981). 81–94.
- FÓRIZS 2008 Fórizs István: Üvegekészítés Magyarországon a kezdetektől a XVIII. századig. A Miskolci Egyetem Közleménye A sorozat, Bányászat, 74. kötet (2008). 113-136.
- HOLL 1992 Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban. Budapest, 1992.
- H. GYÜRKY 1982 H. Gyürky Katalin: Középkori üvegleletek Budáról (rekonstrukciós módszerek). In: Communicationes Archaeologicae Hungaricae (1982) 153-166.
- H. GYÜRKY 1984 H. Gyürky Katalin: A 14. század üvegtípusai a budai régészeti leletanyagban. Budapest Régiségei XXVI (1984) 49-62.
- H. GYÜRKY 1986 H. Gyürky Katalin: Az üveg. Katalógus. A Budapesti Történeti Múzeum középkori gyűjteménye. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1986.
- H. GYÜRKY 1989 H. Gyürky Katalin: A magyarországi üvegművesség fellendülése a 15. század közepén. In: Communicationes Archaeologicae Hungaricae (1989) 209–220.
- H. GYÜRKY 1991 H. Gyürky Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. (BTM Műhely 3) Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1991.
- H. GYÜRKY 1991b H. Gyürky Katalin: A váci Széchenyi utca üvegleletei. In: Váci Könyvek 5 (1991) 109-128.
- H. GYÜRKY 1998 H. Gyürky Katalin: Az ablakok üvegezéséről és az ablaküvegfestményekről a középkori Magyarországon. In: Budapest Régiségei 32 (1998) 267-290.
- H. GYÜRKY – MIKLÓS 1992 H. Gyürky Katalin – Miklós Zsuzsa: Középkori üveghuta feltárása a Nógrád megyei Diósjenő közelében. Archaeológiai Értesítő 119 (1992) 69-90.
- KOLONICS 2013 Kolonics Bence: A solymári vár fegyverei és lőszerszámai. Alapszakos szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2013.

- LASZLOVSZKY 2009 Laszlovszky József: Ciszterci vagy pálos? A Pomáz-Nagykovácsi-pusztán található középkori épületmaradványok azonosítása. 191–208. In: Guitman Barnabás (szerk.): A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009.
- LASZLOVSZKY 2014 Laszlovszky József: Középkori épületegyüttes Pomáz–Nagykovácsi-pusztán. Várak, kastélyok, templomok 2014, 79–83.
- LASZLOVSZKY et al 2014 Laszlovszky József - Mérai Dóra - Szabó Beatrix - Vargha Mária: A pilisi „üvegtemplom”. Egy Árpád-kori falusi templom hosszú és változatos története. Magyar Régészet 2014, 1-10.
- MEGYERI 2012 Megyeri Edit: A solymári vár középkori üvegleletei. Alapszakos szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2012.
- MEGYERI 2015 Megyeri Edit: Üvegleletek a visegrádi és a pomázi későközépkori üveggyártó műhelyekből. Diplomamunka. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2015.
- MESTER 2003 Mester Edit: Beszámoló a gyertyánvölgyi üveghuta feltárásának és rekonstrukciójának eredményeiről (2001–2002). Budapest Régiségei XXXVII (2003) 281-295.
- MESTER 2010 Mester Edit: Üvegművesség a középkorban és a kora újkorban, 643–673. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): A középkor és kora újkor régészete Magyarországon II. kötet. Budapest: MTA Régészeti Intézete, 2010.
- MESTER et al 1997 Mester Edit – Gróf Péter – Gróf Dániel – Szabó István: Középkori üvegek. (Visegrád régészeti monográfiái 2.) Visegrád: MNM Mátyás Király Múzeum, 1997.
- MÉSZÁROS 2006 Mészáros Orsolya: Egy 15. századi toszkán üvegműhely. Folia Archaeologica 52 (2006) 221–250.
- MÉSZÁROS 2009 Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád: MNM Mátyás Király Múzeum, 2009.
- MÉSZÁROS 2010 Mészáros Orsolya: 15. századi városi üvegműhely és környezete Visegrádon, 675–691. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. II. kötet. Budapest: MTA Régészeti Intézete, 2010.

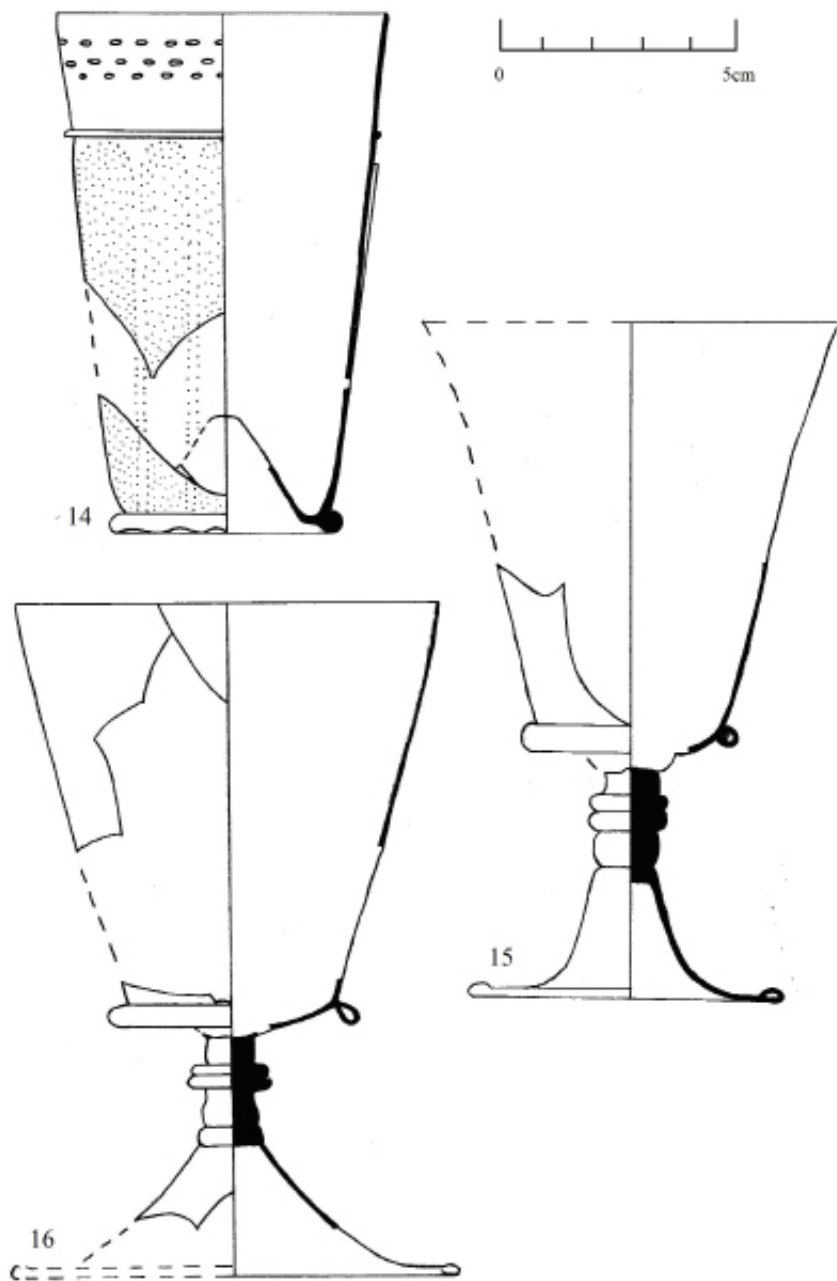
- SCHENK 2007 Beate Nicole Schenk: Glas in Befund und Bild. Spätmittelalterliches Trinkgeschirr und seine Darstellung auf zeitgenössischen Bildquellen. Tübingen, 2007.
- SEDLÁCKOVÁ 2006 Hedvika Sedlácková: Ninth- to Mid-16th-Century Glass Finds in Moravia. *Journal of Glass Studies* 48 (2006) 191–224.
- TARCSAY 1999 Kinga Tarcsay: Mittelalterliche und neuzeitliche Glasfunde aus Wien. *Altfunde aus den Beständen des Historischen Museums der Stadt Wien*. (Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich Beiheft 3.) Wien: Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, 1999.
- THEOPHILUS PRESBYTER 1986 Theophilus presbyter: A különféle művészetről. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1986.
- TÓTH 2011 Tóth Tünde: Vörös kerámia a solymári középkori vár mélypincéjéből. Alapszakos szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2011.
- TÓTH 2013 Tóth Tünde: A solymári vár középkori kerámiaanyaga. Diplomamunka. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2013.
- VALKÓ 1950 Valkó Arisztid: A solymári vár hadtörténelmi jelentősége. *Archaeológiai Értesítő* 1950. 96–99.
- VALTER 2002 Valter Ilona: Adatok a pásztói monostor gazdasági életéhez. 425–437. In: *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére*. Eger: Heves Megyei Levéltár, 2002.
- VALTER 2015 Valter Ilona: Árpád-kori (11–13. századi) üveghuta és kovácsműhely a pásztói monostorban. *Archaeológiai Értesítő* 140 (2015) 195–227.
- ZÁDOR 2013 Zádor Judit: Üveggyártó műhely és lakóépület részlete a középkori Pest területén. *Aquincumi Füzetek* 19 (2013) 108–110.

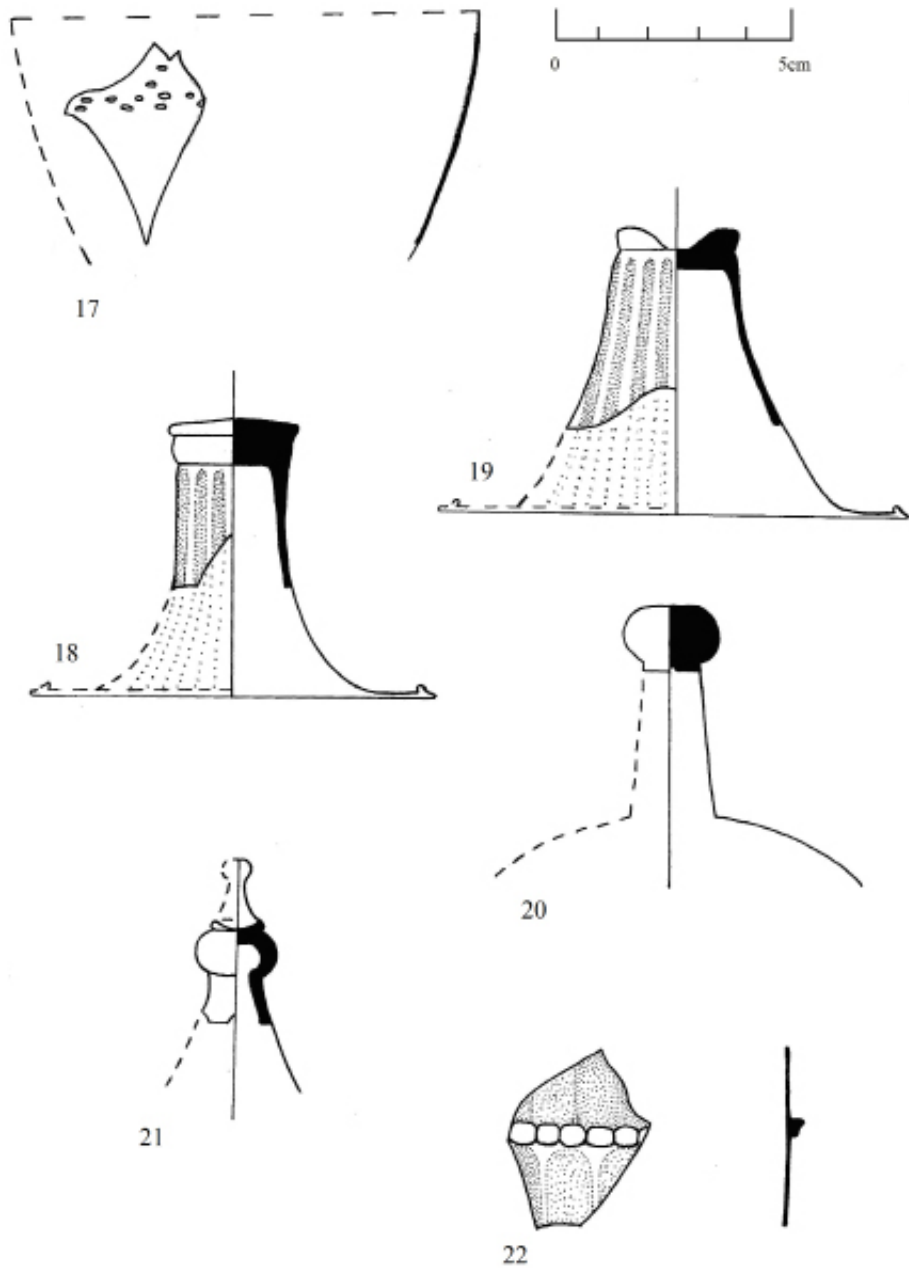
1-5. kép: Kettős kónikus palackok, 6-7. kép: Szűknyakú, tölcséres szájú palackok

8. kép: Szűknyakú, tölcséres szájú palack, 9–13. kép: Cseppes poharak

14. kép: Fügőleges bordákkal díszített pohár, 15–16. kép: Serlegek tömör szárral, domború fenékkal

17–19. Serlegek kék talppal, szintelen kehellyel 20–21. Fedők 22. Kancsó oldaltörödéke

RITÓÓK ÁGNES

ZALAVÁR 16-17. SZÁZADI PALÁNKERŐDÍTÉSEI¹

Bevezetés

A zalai monostor körül feltárt erődítésrendszer részét képező palánk maradványaira vonatkozó ismeretek utolsó részletes összefoglalása 2010-ben jelent meg.² Az azóta feltárt újabb részletek egyrészt megerősítették a védművek (és ezek révén az elpusztult bencés monostor) 1997-től feltételezett lokalizációjának helyességét, de szükségessé tették egyes, korábban leírt jelenségek újraértelmezését. Az erődítések horizontális kiterjedését ugyan meg lehetett határozni, de a felszín nagymérvű pusztulása miatt a szerkezeti elemek vertikális rekonstrukciójára nem volt lehetőség. 2015-ben a palánk több cölöpmaradványát is sikerült kiemelni, évgyűrűsorozatuk azonban túlságosan rövid volt kivágásuk évének megjelöléséhez. Így a feltárt részletek zöme továbbra is a címben megjelölt tág időhatárok közé keltezhető.

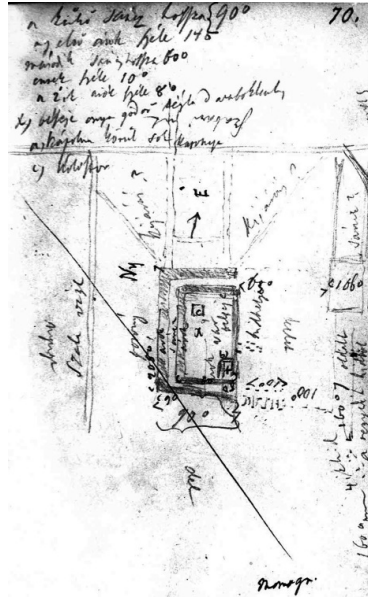
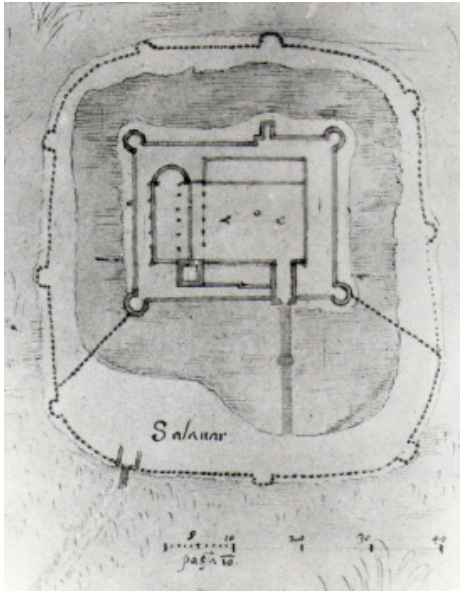
Tudjuk, hogy a legkiterjedtebb 16–17. századi építkezések a sziget déli nyúlványán, az erődített monostor körzetében folytak. A szigeti északi harmadában (a mai Kis-Balaton bemutatóház alatt és attól keletre) ugyanakkor egy kisebb jelenség-együttes – árokkal, illetve palánkkal övezett téglalap alaprajzú, deszkapadlós épület, egy melléképülettel és tároló veremmel – leletei alapján ugyancsak ebben az időszakban volt használatban. Nyilván nem tartozott a monostor palánkerődítéséhez, annak – inkább jelképes védelemmel ellátott – majorsága lehetett. Nem zárható ki, hogy ezt az együttest nevezték az 1553-ban kelt várleltárban külső várnak, ahol ekkor jelentős mennyiségű gabonát, az ugyanitt lévő sütőházban pedig kilenc ecetes hordót tároltak. Mivel a palánk csak 1557-ben készült el, valószínű, hogy a külső vár egy attól független, már korábban létező egység volt. 1568-ban és 1569-ben ugyancsak a külső várban két nagy szekeret, szőlőprést, szekér- és hordóalkatrészeket, valamint egy üllöt tartottak. A sütőházban ezekben az években három hordó ecetet, egy kenyérsütő teknőt, egy szitát és számos baromfit számláltak össze, de volt itt élelmiszer (só) és asztalnemű is (fatálak, réz kandeláber és -mozsár stb.).³

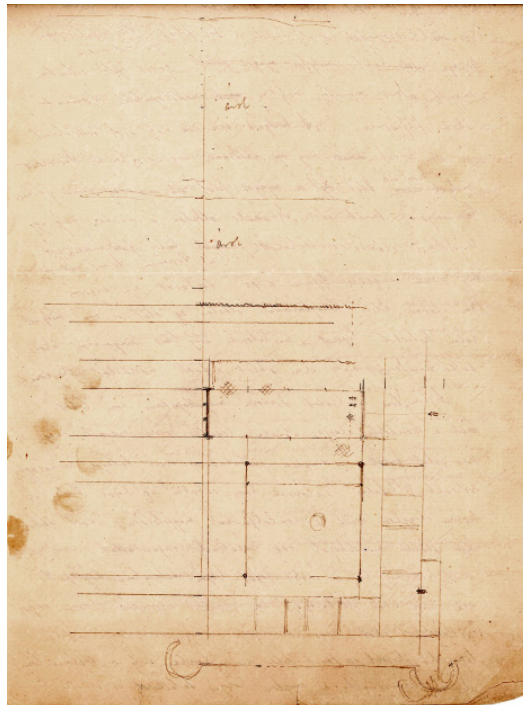
¹ A tanulmány a Castrum Bene Egyesület 2015. évi, szécsényi vándorgyűlésen elhangzott előadás írott változata.

² RITÓÓK 2010, 337–340.

³ 1563: KUMOROVITZ–KÁLLAY 1960, 211–212; 1568-1569: <http://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/REGISTRATA/55:56/1-3>.

1-2. kép: Zalavár. Giulio Turco felmérése, 1569. és Rómer Flóris vázlatja, 1861.

3. kép: Hencz Antal felmérése, 1881.

A 16 – 17. századi erődítésrendszerre vonatkozó alábbi megállapítások az újabb, 1996–2015 között folytatott ásatási megfigyeléseken alapulnak. Amennyiben lehetséges volt, ezekhez rendeltem hozzá a korábbi (1952-1955; 1963–1965) kutatási eredményeket.

Források és korai felmérések

A zalavári külső palánk építését tehát 1557 novemberében fejezték be, a belső részek erődítése ekkor még folyamatban volt.¹ Kiterjedése és szerkezete feltehetőleg nem módosult 1569-ig, amikor Giulio Turco felmérte az erősséget: a nyolc félköríves „bástyával” tagolt palánk külső várként öleli körbe a monostor (már korábban is erődített) épületegyüttesét. A palánk nyugati szakaszának északi részén áll egy attól eltérően jelölt – valószínűleg téglából/kőből emelt – kapuépítmény; a nyugati szakasz déli részére támaszkodik a belső várba vezető fahíd. A kapuépítmény mögött a palánk által védett terület kiszélesedik. Az építményegyüttest Turco rajzán ingovány veszi körül (1. kép).

A palánk folyamatos javíthatása mellett csupán egyetlen – tervbe vett – építkezéstről maradt fenn adat: 1652-ben Török István kapitány akart két hét alatt egy új bástyát építeni.² Építészeti változást nem jelentett, de a védelmi képességet fokozta 1685–87-ben a Zala vízének bevezetése a belső várakokba.³

A 19. század második felében a legkésőbbi védművek egyes elemei még jól látszottak a felszínen. 1861-ben Rómer Flóris készített vázlatot a várszigeti palánkról: ezen a téglalap alaprajzú várbelsőt az északi, nyugat és déli oldalon két árok által közrefogott sánc védi (2. kép).⁴ 1881-ben Rómer felkérte Hencz Antal keszthelyi építészmérnököt, hogy néhány napos ásatásának színhelyéről, a várbelsőről pontos felvételt készítsen. A Rómer hagyatékban fennmaradt rajz⁵ az 1874-től kizárólag törvényes mértékegységnek tekintett⁶ metrikus rendszerben készült.⁷ A palánkhoz tartozó védelmi rendszer elemei közül azonban csupán az épületegyüttes északi előterében húzódó két árokszakaszt tünteti fel (3. kép).⁸

---

¹ SZALAY 1861, 264.

² Poppendorf Ferenc 1571-ben készült tervzetét sajnos nem volt alkalmam tanulmányozni, lásd erre: PATAKI 1932, 122., további irodalmi hivatkozás nélkül.

³ IVÁNYI 1960.

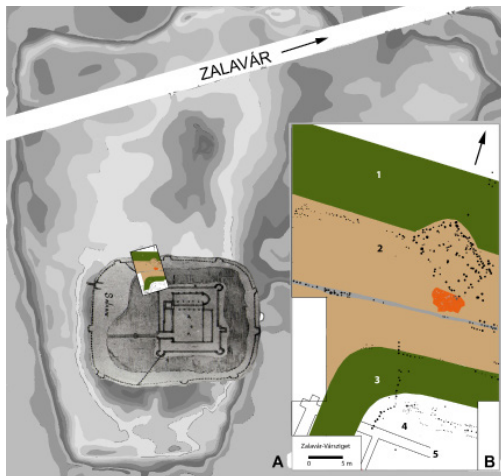
⁴ Méretek a rajz széljegyzetei szerint: „az első árok széle 14 öl; a második sáncz hossza 60 öl, ennek széle 10 öl, a 2ik árok széle 8 öl”. Rómer jegyzőkönyvek III. kötet. 70. oldal.

⁵ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1111/1–2, 146–147.

⁶ VERŐ 2003.

⁷ RÉCSEY 1892, 61.

⁸ Méretek a szövegben megadott alapozásszakasz hosszát (8,85 m) figyelembe véve: a külső árok 29,8 m, a belső árok 8,5 m széles; a két árok között 11 m széles, jelölés nélküli sáv húzódik.

4. kép

A: A kivágtatás helye a Vársziget alaprajzán.
 B: Az erődítésrendszer feltárt részletei az épületegyüttes északnyugati részén. 1: külső árok, 2: sánc középtengelyében a palánkárokkal, szélén a bástya cölöphelyeivel és a téglával kirakott felülettel; 3: belső árok; 4: torony helye; 5: Árpád-kori falalapozások

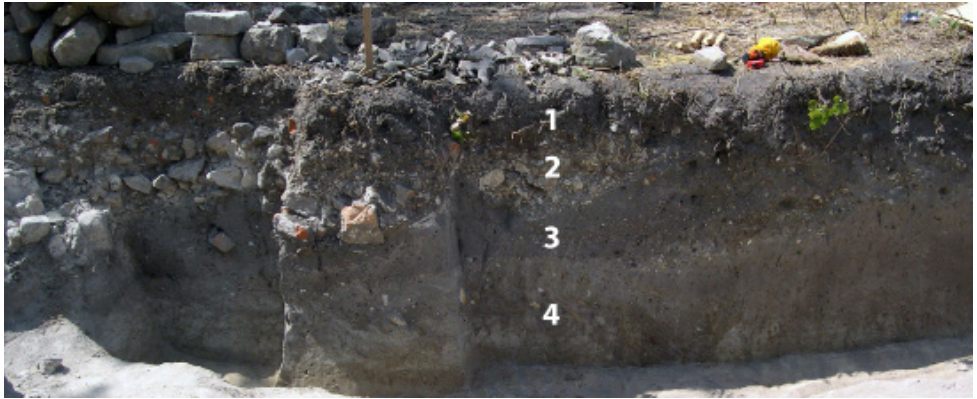
Régészeti adatok

A monostort övező erődítésrendszer feltárt részletei (4b. kép)

A palánkot övező külső árok (4. kép 1.) nyomvonalának északnyugati szakasza ismert. Kiterjedését közel 10 m széles sávban a gyepszintben összegyűjtött, nagymennyiségű kora újkori leletanyag jelezte, illetve rajzolta ki. Teknős aljának íve a szántás alatt alig érzékelhetően (10–15 cm szintkülönbséggel) jelentkezett a 2015. évi feltárás nyugati határán nyitott szelvény metszetfalában.

A monostor és a külső palánk között húzódó belső árok (4b. kép 3.) ugyancsak északi, átlagosan 7 m széles szakasza 1995-től folyamatosan dokumentált, 2015-ben északnyugati sarka is napvilágra került. Nyugati részleteit az 1963-1965. évi feltárások során átvágták, sőt az árkon átvezető fahíd maradványait is megfigyelték.⁹ A rétegviszonyok az árok rendszeres tisztításáról tanúskodnak – az alsó, egynemű iszapréteget – nyilván az épület végső pusztulásával egyidős – kora újkori szeméttel kevert épületomladék fedte (a jelenségekre és a leletekre: 5–8. kép). A törmelék felszínén egy fagyökerek által bolygatott, de egyébként anatómiai rendben fekvő emberi csontváz maradványait tártuk fel, akinek a hátában lévő tekintélyes hosszúságú késpengén kívül sajnos egyéb „melléklete” nem volt. Bár a leletek részletes feldolgozása még nem kezdődött el, érdekes eltérés figyelhető meg a feltárt északi szakasz és az északnyugati sarok, illetve a nyugati szakasz leleteinek összetételében. Az északi részen, a jellemzően 17. századi edénytöredékek között számos cseréppipát találtunk. Nyugaton ezek hiányoztak, a kerámia itt a 16. századra

⁹ Cs. Sós Ágnes ásati dokumentációja. Szelvények: VS26, VS21 és VS2: Fahíd maradványai a VS2 északi metszetfaláról készült rajzon láthatók. Az azonosítást az erődített monostor épületegyüttesének – éppen a feltáró által feltételezett – téves lokalizációja tette számára lehetetlenné. (Vö. CS. SÓS 1971; CS. SÓS 1974, 106–109.)

5. kép: A belső várak részletének metszete. 1: humusz; 2: épülettörmelék; 3: iszapréteg; 4: 9. századi településrétegek.

6. kép: A belső várakba omlott falszakasz

7-8. kép: Pipatöredékek a belső várak északi szakaszának omladékrétegéből és korsó a belső várak nyugati szakaszának omladékrétegéből

keltezhető.¹⁰ A jelenség (egyik) magyarázata lehet az 1557-ben történt omlás, melynek során az erődített monostor nyugati fala hosszú szakaszon kidőlt, s az ott lévő helyiségek berendezési tárgyainak töredékei az árokba kerülhettek.

Az árok létrejötte azonban nem feltétlenül köthető a 16. századi palánk-építkezéshez. Valószínű, hogy eredetileg a monostor épületegyüttesének magját védő négy saroktoronyos falöv külső védelmét biztosította. Belső árokká csupán a palánk kiépítésével vált.

A palánképítkezést megelőző középkori fakonstrukciók részletei az épületegyüttes nyugati és északi előterében is napvilágra kerültek, szerkezetük és rendeltetésük azonban egyelőre nem meghatározható.¹¹ Az újkori palánkhoz köthető cölöpszerkezetek három fő csoportba sorolhatók: 1. 15–30 cm átmérőjű, hegyes végű cölöpök szorosan vagy nagyobb távolságra egymás mellett egyes vagy kettős sorba vagy sávba rendeződve alkották a palánk földtöltésének külső-belső támaszát (9. kép). A két cölöpsor közötti távolságot – azaz a palánkszerkezet szélességét – az északi szakaszon lehetett meghatározni, itt ez 12–15 m volt. A kettős sorok, illetve a sávos elrendeződés nyilván a sorozatos javítások-pótlások emléke. 2. A palánk tetején álló védőművet¹² 15–35 cm átmérőjű, egyenesre vágott aljú gerendák alkották. A gerendákat keskeny árokba, sűrűn egymás mellé (néhol mögé) állították fel. Egy rövid szakaszon itt is további megújításra/erősítésre volt szükség (10. kép). 3. Vastagabb cölöpök sora, és azzal párhuzamos, azt egyik vagy mindkét oldalról kísérő karósról korábbi kőfalak jellegzetes kísérője. Az északi monostorfal külső (északi) oldalán emeltek ilyen favázás-fonatos töltést (a falat itt utóbb, az épületegyüttes bontása során nyomtalanul kitermelték), a déli monostorfalat pedig belülről támogatták meg ezzel a technikával (lásd 4b. kép „4” környezete).

Már az erősség feladása után készülhetett az a híd, melynek párhuzamos fa pillérsora a palánk északi szakaszának középső bástyájához vezetett. A pillérsor nyomait a Vársziget középső, legkiemelkedőbb térségéig lehetett követni.¹³

Összefoglalás

A zalavári „várról” 1569-ben készült felméréstől csak arányaiban tér el a külső védvonalat is ábrázoló, a külső árkot is feltüntető, 1881. szeptemberében felvett alaprajz – bár a nyugati szakaszt nem ábrázolja. Ez az egyezés, valamint az a tény, hogy a feltárt jelenségek többségét a 16. századi rajz alapján értelmezni lehetett, egyértelműen utal arra,

---

¹⁰ Kovács Gyöngyi szíves szóbeli közlése.

¹¹ RITOÓK 2010, 340. és 26. jegyzet.

¹² Ennek megnevezésére javasolja Szörényi Gábor András a paliszád megnevezést: SZÖRÉNYI 2016, 49.

¹³ RITOÓK 2010, 3. ábra 6.

9-10. kép: A palánkot támasztó cölöphelyek sorozata és palánkárok cölöphelyekkel

hogy a külső védmű 1550-es években történt kiépítését követően jelentős módosulással járó modernizálásra nem került sor.

E védelmi rendszert azonban kétségtelenül gyengíti az északi bástyához csatlakozó híd. Kialakítását és használatát ezért legkorábban a 18. századra keltezhetjük. 1751-ben végleg lemondtak az ősi épületegyüttes újjáépítéséről, mely 1753-ban már teljesen lakatlan volt, 1768-ban pedig csupán jelentéktelen romjairól írnak.¹⁴ Ekkortól az egykori monostor már csak építőanyag-bányaként szolgált, a legrövidebb út a romokhoz pedig az északi bástyán keresztül vezetett. Talán e tevékenységgel hozható kapcsolatba az a téglákkal kirakott felület is, amelyet éppen ezen a területen tártunk fel (11. kép).

Zalavár a 17. században Kanizsával szemben felállt magyar végvár vonal kiskomáromi várkörzetéhez tartozott. Őrsége súlyos veszteségeket szenvedett a viszonylag békés időszaknak számító 1630-as években, amikor a harc nem a vár elfoglalásáért, hanem a termés, az élelem megszerzéséért folyt.¹⁵ Az erősítés számára a legerősebb védelmet a természet – a mocsaras környezet – biztosította. Az újjáépítéshez pedig – a szinte évente ismétlődő panasz szerint az országgyűlési határozatok ellenére sem ember, sem építőanyag nem állt rendelkezésre.

¹⁴ FÜSSY 1902, 257, 263, 271.

¹⁵ KELENIK 1995.

11. kép: Az északi bástya cölöpjeire részben ráfedő, téglákkal kirakott felület feltárása

Felhasznált irodalom

- FÜSSY 1902 Füssy Tamás: A zalavári apátság története a legrégebbi időktől fogva napjainkig. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története VII. Budapest 1902.
- IVÁNYI 1960 Iványi Béla: Zalavár és a balatonhídvégi átkelő a török időkben. A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg.
- KELENIK 1995 Kelenik József: A Kanizsa elleni végvidék katonai erejének változásai 1633–1638. Zalai Gyűjtemény 36/1, 5–51.
- KUMOROVITZ–
KÁLLAY 1960 Kumorovitz L. Bernát – M. Kállay Erzsébet: Kultúrtörténeti szemelvények a Nadasdiak 1540–1550-es számadásaiból. Történeti-néprajzi füzetek. Ed. Belényesi, Márta. II. 1960. (Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum)
- PATAKI 1932 Pataki Vidor: AXVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I.
- RITOÓK 2010 Ritoók Ágnes: A zalai (zalavári) bencés monostor (The Benedictine Monastery at Zalavár) In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary) Szerk. Benkő E.–Kovács Gy. Budapest, 333–347.
- CS. SÓS 1971 Cs. Sós, Ágnes: Neue Angaben zur Frage der Kontinuität der mittelalterlichen Festungssysteme in Mosaburg-Zalavár. Archaeologia Polski 16, 347–362.
- CS. SÓS 1974 Cs. Sós, Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22. München.
- SZALAY 1869 Szalay Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest.
- SZÖRÉNYI 2016 Szörényi Gábor András: Késő középkori fa- és földstruktúrájú erődítésépítészet nyomai a Sajó völgyében. Castrum 19/1–2. 47–63.
- VERŐ 2003 Verő József: Akadémiánk és a méter-rendszer bevezetése <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/limes/meter.html>

LISKA ANDRÁS

ELŐZETES JELENTÉS A GYULAI VÁR PALÁNKERŐDÍTÉSEINEK TERÜLETÉN 2015-BEN ELVÉGZETT FÖLDTANI ÉS RÉGÉSZETI KUTATÁSOKRÓL¹

A gyulai középkori várat körülölelő, palánkszerkezetű külső vár régészeti feltárásának előmunkálatai már több mint ötven évvel ezelőtt elkezdődtek.² A téglavár 1950-es évek második felében indult első műemléki helyreállításához kapcsolódóan Parádi Nándor kutatta a palánkot, sok értékes információt dokumentálva. Bár Parádi 1956 és 1961 között elsősorban a várépület rendkívül alapos ásatását és részben falkutatását végezte el, lehetősége nyílt a vár környezetének korlátozott kiterjedésű ásatására is. Az azóta eltelt évtizedek során – főleg a vár második műemléki helyreállításának előkészítése és kivitelezése alatt – számos alkalommal került sor a vár környékén régészeti feltárásokra, ám egy kifejezetten a palánk teljes kiterjedésének és vertikális rétegviszonyainak, szerkezetének és belső kronológiájának tisztázását célzó szisztematikus kutatás csak 2015-ben kezdődhetett meg.

Parádi Nándor kutatásait megelőzően Kiss István, a legendás hírvű gyulai tanár az elsők között végzett feltárást a várban, megkezdve a délnyugati ágyútorony (az ún. rondella) és a falszoros (az ún. zwinger) négy- és ötszögletű, kis tornyainak ásatását. Munkája folytatásaként Parádinak szabályosan a föld alól kellett kiásnia a várat. A korabeli fényképfelvételek tanúsága szerint a vár déli szervizkapujából, az ún. Kerecsényikapuból csak a boltív teteje látszott ki, a megrogyott tetőszerkezetű ágyútorony környékét is több mint egyméternyi feltöltés fedte (1. kép). Az ásatások a felújítással párhuzamosan zajlottak, sőt, Parádi több alkalommal meg is jegyezte az ásatási naplóban, hogy nagy kiterjedésű területen sokszor a régész jelenléte és közreműködése nélkül történtek komoly földelhordások, tereprendezési munkák. Ugyanakkor a korántsem ideális körülmények ellenére nagyon precíz dokumentációt készített, metszetrajzai és a naplóban rögzített megfigyelései túlmutatnak az ásatási dokumentálás korabeli általános szintjén. Parádi a vár földszinti helyiségeinek és udvarának kutatása mellett elsősorban az épület közvetlen környezetében dolgozhatott. A feltárás egyik lényeges eredménye a várat körülvevő

---

¹ A tanulmány a 2015-ben Szécsényben, a Castrum Bene Egyesület vándorgyűlésén tartott beszámoló bővített változata.

² A gyulai vár régészeti kutatásának történetét - amely nem csupán a téglavár, hanem az azt körülvevő palánkerődítés kutatásának történetét is jelenti - először Feld István foglalta össze (FELD 2000.). A kutatástörténet legfrissebb, alapos feldolgozását Szalai Emese végezte el szakdolgozatában (SZALAI 2014.)

1. kép: A gyulai vár emeletes ágyútoronyának épülete (az ún. rondella) 1956-ban (Erkel Ferenc Múzeum Történeti Dokumentációs Gyűjteménye 74. 57. 1. ltsz.)

falszoros teljes feltárása és az eredeti terepszint visszaállítása volt. Ezt az is indokolta, hogy a várépület déli oldalán nyíló kaput és az ún. rondellát nem lehetett sem feltárni, sem használni egy jelentősebb mértékű tereprendezés nélkül. Az ásatási munkában többek között közreműködő segítségére volt Kovalovszki Júlia.

Építéstörténeti megfigyeléseit a gyulai várra vonatkozó írásos és rajzos források részletes ismeretében fogalmazta meg. Tudatosan próbálta keresni és azonosítani az 1562. évi Mirandola-féle ábrázolás kérdéses részleteit, illetve biztonsággal támaszkodott Leopold Franz Rosenfeld 1722-ben készült felmérésére is. A palánkerődítésről nyert adatokat az ásató régész csak a kutatásairól készített egyetlen előzetes közleményben publikálta,³ az eredmények szisztematikus feldolgozása elmaradt.

A vár második műemléki rekonstrukcióját megelőzően 1997 és 2004 között Feld István és Gerelyes Ibolya kutatta a várat, készített megbízható dokumentációt és felvázolta annak építéstörténetet.⁴ Kutatásaik részben Parádi Nándornak az 1950-es években végzett eredményeire támaszkodva, részben azok hitelesítésére és kiegészítésére törekedve zajlottak. Az ásatások elsősorban természetesen a kutatás fő tárgyát képező téglavár környékén történtek, de sikerült információkat gyűjteniük a vár északi oldalán elhelyezkedő két, palánkszerkezetű bástya kiterjedéséről is.⁵ Az ásatási felületek inkább a palánkerődítés horizontális kiterjedését vizsgálták, magáról a szerkezetéről kevesebb ismerettel szolgáltak. Közben 2003-ban Liska András végzett kisebb megelőző

---

³ PARÁDI 1966.

⁴ FELD 2000. 258.

⁵ GERELYES - FELD 2005. 100-101.

feltárást egy közműépítkezéshez kapcsolódóan, feltárva néhány, a palánkhoz köthető cölöpmaradványt.

A külső vár területén a török korban emelt dzsámi kutatását 1980-1986 között Gerelyes Ibolya végezte.⁶ A különleges alapozási technikával épült, s a 18. század közepén keletkezett ábrázolásokon még emeletes épületként megjelenő, négyszögletes alaprajzú épület régészeti feltárása során a palánk néhány részlete is előkerült. Az ásatás idején állami csecsemőotthonként működő Harruckern–Wenckheim–Almásy-kastély területén csak korlátozott mértékben lehetett régészeti feltárásokat végezni, így a palánk további kutatására nem került sor.

Ugyanakkor Gerelyes Ibolya már ekkor megállapította, hogy 1566 után a külső vár bejáratát a törökök áthelyezték a vár délnyugati részére, ahol egy ma is álló, a jelenlegi kastély tömbjébe később beépült kaputornyot emeltek. A torony megjelenik a vár visszafoglalása idején készült, 1695 körüli ábrázolásokon, valamint Leopold Franz Rosenfeld 1722-ben készült felmérésén is. Ennek a toronynak a kutatását Feld István és Gerelyes Ibolya végezte el 2000-ben,⁷ s eredményeiket felhasználva valósult meg helyreállítása 2014-2015-ben, a kastély teljes rekonstrukciójának keretében. Több évtizedes kihagyás után ekkor folytatódhattak az ásatások a kastély és kastélykert területén, Gere László vezetésével. Ennek során kiderült, hogy a kastély teljes épülettömbje ráépült a palánkvár nyugati részére, s a kastély régészeti kutatása során számos, a palánk szerkezetével összefüggő részlet került napvilágra.⁸

A 2015-ben megkezdett, szisztematikus kutatás célja a gyulai vár külső védműveinek minél teljesebb megismerése és részletes feldolgozása volt, hogy az megfelelő alapot biztosítson az erősség teljes területének tudományos igényű rekonstrukciójához, és a későbbiekben történeti környezetének rendezéséhez. Már néhány hónappal a kutatások első szakaszának befejezését követően számos kimagasló értékű tudományos eredmény birtokába jutottunk, amelyek közelebb visznek bennünket a 16-17. századi védművek kiterjedésének és építéstörténetének megismeréséhez. Az alábbiakban a 2015. évi kutatások eddigi eredményeinek összefoglalója olvasható.⁹

Munkánk első lépéseként összegyűjtöttük az összes archív, írott és képi forrást, valamint a 2014-ig lezajlott régészeti kutatások hozzáférhető dokumentációit. A gyulai külső palánkerődítések területét érintő korábbi ásatások releváns adatainak összesítése egy közös térinformatikai adatbázisban történt, amelynek legjobban használható változata az a téradatokat tartalmazó állomány, amelyben külön rétegekként jeleníthetők meg a

---

⁶ GERELYES 1996.

⁷ FELD - GERELYES 2001.

⁸ Az ásatásvezető Gere László szóbeli közlése. A kastély kutatására lásd: Virág 2015.

⁹ 2016 őszén folytattuk a palánkerődítések területén a feltárásokat, elsősorban a 2015. évi ásatás eredményeinek pontosítására. A munkát földtudományos kutatásokkal, elsősorban sekélymélységű fúrások mélyítésével egészítettük ki. A friss eredmények feldolgozása jelen kézirat lezárásának időpontjáig nem fejeződött be, ezért azokról a későbbiekben külön beszámoló készül.

korábbi feltárások eredményei (2. kép). Ezen adatok összesítésekor vált nyilvánvalóvá, hogy az 1956 és 2014 között lezajlott régészeti ásatások elsősorban a téglavár környékét érintették, az erősség távolabb eső részein a régészeti kutatások száma eddig elenyésző volt. A korábbi feltárások szelvényeinek metszetrajzait áttekintve megállapítható, hogy a kutatásokkal számos esetben nem érték el a palánkerődítések rétegsorának az alját.¹⁰ Az ásatásokkal így nem lehetett teljes értékű képet kapni a palánkfalak vertikális kiterjedését és a cölöpszerkezetek elhelyezkedését illetően. A kisebb mélységekben dokumentált cölöpsorok alapján a védművek, különösen a bástyák esetében a horizontális kiterjedés meghatározása sem volt teljes értékű. A feltárások kutatási mélységét a legtöbb esetben teljesen objektív körülmények határozták meg, hiszen az éppen aktuális terepszinttől általában a talajvíz szintjéig mélyedtek a szelvények a földbe. A 2015. évi feltárások ugyanakkor kivételesen szerencsés körülmények között zajlottak. Ekkor ugyan csak 380 négyzetméteren kutattunk, de a megmozgatott földmennyiség a gyulai vár környezetében eddig folytatott ásatások közül a legnagyobb volt, meghaladta az 1000 köbmétert. Ennek egyik magyarázata abban keresendő, hogy a 2015-ös ásatási idény alkalmával a vár környékén a talajvíz szintje az átlagnál alacsonyabb volt. Ezért ásatási szelvényeink többségénél elértük a jelenlegi felszíntől számított 300 cm-es mélységet, ilyen módon feltárva a többször megújított palánkszerkezet teljes, jelenleg megismerhető maradványait.

Következő munkafázisként felmérést készítettünk a vár külső védelmi vonalainak területén számba vehető kutatható területekről, az egyes részletek tekintetében figyelembe vehető források minőségéről, és ez alapján dolgoztuk ki a régészeti munkák stratégiáját. Bár a területen létezett egykori védelmi vonalak többsége ma is hozzáférhető, vannak bizonyos részek, ahol pl. az üzemelő közművek védőtávolsága, egyes beépítések, illetve a jelenlegi térhasználat csak korlátozott mértékben teszi lehetővé a régészeti feltárás, mint kutatási módszer alkalmazását. Ezen korlátozó tényezők miatt, valamint a költségigényes ásatások pontosabb tervezhetősége és a vizsgálat alá vont területek minél nagyobb kiterjesztése érdekében a kutatások első fázisában roncsolásmentes földtani kutatásokat végeztünk. A Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszékének munkatársai ennek során az archeomágneses vizsgálatok, a georadaros mérések és a térképező földtani mikrofúrások módszereit alkalmazták.

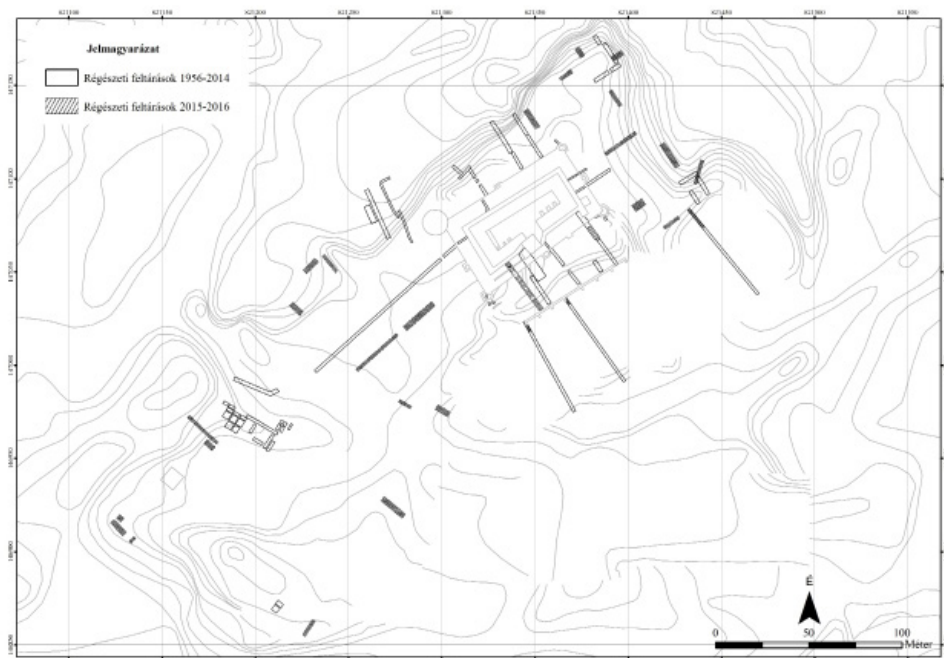
A téglavártól északra eső területen a régi térképi adatok elemzése¹¹ és a korábbi feltárások eredményeként jól körülhatárolható volt a palánkerődítés két, közel azonos méretű bástyájának helyszíne. A kijelölt területen nincsenek meglévő, modern közművezetékek és rendkívül szerencsés módon ezt a szakaszt a palánkvár használatának

---

¹⁰ PARÁDI 1966. 10.

¹¹ A gyulai vár ábrázolásait már a város történetének utolsó monografikus feldolgozását elkészítő Scherer Ferenc összegyűjtötte és közölte is (Scherer 1938.). Az ábrázolások eredeti változatainak lelőhelyeit Oross András 2015-ben elkészült munkája pontosította (Oross 2017.). Gyakorlatilag az összes itt szereplő, hitelesnek tartott ábrázolás (Mirandola, von der Porten, Lambion Lambert, Rosenfeld munkái) azonos méretű bástyákat jelöl a vár északi oldalán, bár az ábrázolások a bástyák formáját tekintve nagyon jelentősen eltérnek egymástól.

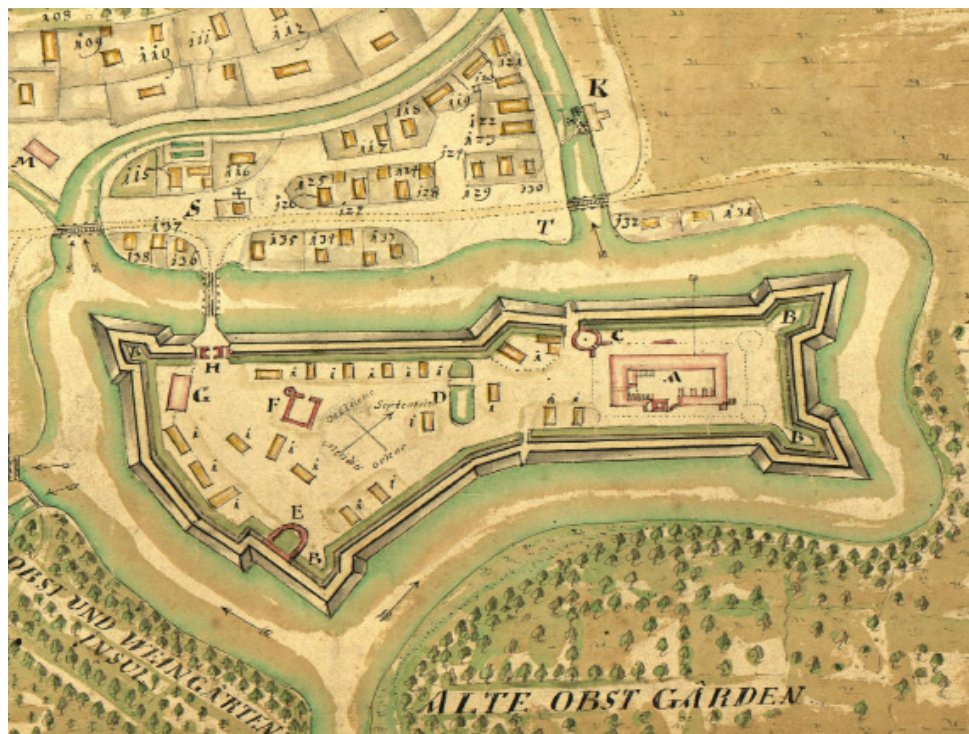

2. kép: A gyulai vár környezetében végzett régészeti feltárások kutatási szelvényei (Archeoline Kft.)

idejénél későbbi beépítések sem bolygatták meg. A jelenleg füves-fás, parkszerű részen a most megfigyelhető felszíni morfológia is hitelesen rajzolja meg az egykor itt magasodó, földből és fából készült védművek vélhető kiterjedését. Az itt tervezett ásatások helyszíneit később azon a részen jelöltük ki, ahol a roncsolásmentes kutatás a legbiztosabb eredményeket hozta. Az alapvetően agyagos talajban meglévő, a palánkerődítés megépítéséhez köthető beásásokon, és a földben megmaradt cölöpök által képzett tömörödéseken kívül a palánk későbbi átalakításai is okozhattak olyan elváltozásokat, amelyek értékelhető anomáliaadatokat mutattak. Az információk kiértékelésénél figyelembe vettük a korábban a területen zajlott régészeti ásatások szelvényeinek a kiterjedését. Részben befolyásolta a mérések elvégzését, illetve körültekintő területválasztás igényelt, hogy az északnyugati bástya feltételezett külső kontúrja bizonyos helyeken a meglévő telekhatárok közvetlen közelébe esett, ahol a magántelkek kerítéseinek (vas-, és drótkerítés) közelsége befolyásolta a mágneses elven működő műszer működését. A bástyák, valamint a bástyákat összekötő kötőgát területén elvégzett magnetométeres vizsgálat során gyűjtött archeomágneses anomáliaadatok alapján kijelölhetők voltak a bástyák szerkezetét alkotó cölöpszerkezetek főbb struktúrái.

A gyulai palánkerődítés védelmi rendszerét alapvetően két részre, a déli huszárvárra és a téglavárat közvetlenül körülölelő belső várra tagolva ábrázolják a

3. kép: A gyulai vár és palánkerődítési 1722-ben Leopold Franz Rosenfeld felmérésén (Magyar Nemzeti Levéltár OL S 82 Nro. 59.)

korabeli képi források.¹² A huszárvárat a belső vártól elválasztó belső palánkfal és várárok pontos helyszínét a történeti térképi ábrázolások alapján a mai kastély parkját határoló Várfürdő sétány és a téglavár közötti, ún. rendezvénytér területén kell keresnünk. Ezt a koncepciót erősíti a jóval későbbre, 1722-re keltezett, Leopold Franz Rosenfeld-féle térkép is, ahol ugyan egy lefolyástalan, kis tóként jelenik meg az egykori vizesárok, de helyszíne hasonlóképp ugyanide tehető (3. kép). Ennek a nagyobb kiterjedésű, ma füves, ám közművekkel és későbbi beépítéssel, burkolatokkal részben már bolygatott területnek az átfogó vizsgálatát georadaros mérésekkel végeztük el. A felvételek alapján a jelenkori lineáris földalatti építmények mellett feltételezhető volt egy régebbi antropogén tevékenység eredményeképpen kialakult nagy kiterjedésű jelenség. A vizsgálatok adatainak elemzése után meghatározhatóvá vált egy kb. 15 méter széles anomália a jelenlegi felszín alatt, amelynek iránya és elhelyezkedése indukálta feltételezést, hogy a jelenséget azonosítsuk a huszárvárat a belső vártól elválasztó védelmi vonal maradványával (4. kép).

¹² Ebben az esetben is a hitelesnek tekinthető ábrázolások – így Mirandola, von der Porten, Lambion Lambert – lásd ezekre: Scherer 1938. – nagyjából hasonlóképpen, egymástól eltérő struktúrában, és ráadásul szintén különböző részletességgel ábrázolják a két részt tagoló belső várakat.

Már az előzetes geológiai vizsgálatok elvégzésekor az egyik legfontosabb feladatunknak tekintettük a külső vár palánkjának és az egykori Körös-mederből kialakított váraknak a pontos lehatárolását az erődítés teljes területén. Főleg a csupán rövid időszakra hozzáférhető területeken, így a kastély parkjának 2015-ben megújított részein kínálkozott a legalkalmasabb módszernek a térképező földtani fúrások alkalmazása a régi folyómeder lokalizálására, valamint a régészeti feltárások helyszínének pontos kijelölésére (5. kép). A sekélymélységű fúrások elvégzésekor már a helyszínen makroszkopikusan lehetett azonosítani a feltárt rétegeket és ezek alapján döntöttünk a további fúráshelyek pozíciójáról. Később a dokumentált minták lézeres szemcseösszetétel-vizsgálatának eredményeit is figyelembe véve készült el a rétegtani viszonyokat bemutató keresztaszvénnyel. A fúrások segítségével ma már pontosan ismerjük a Körös-medernak a palánk felőli természetes határát azokon a részeken is, ahol jelenleg nem lehet ásatásokat végezni. A fúrások eredményeinek elemzésével sikerült meghatározni a palánk teljes szélességét a mai csónakázó tó melletti részen is, ahol a közműfedettség miatt régészeti feltárásokra csak kis területen volt lehetőség.

A földtani vizsgálatok lezárását követően azok eredményeit felhasználva a vár területén több helyszínen kezdtünk régészeti feltárásokat. Tavasszal a palánk délnyugati részén, a kaputoronytól északi irányban húzódó, viszonylag tagolatlan szakaszon egy 20 méter hosszúságú szelvényvel lehetőség nyílt a palánkfal teljes szélességét érintő s annak alapjáig terjedő átvágásra. Az ásatási szelvény helyszínének kijelölésekor jelentős mértékben vettük figyelembe a talajfúrások eredményei alapján szerkesztett keresztaszvénnyt, így az ásatási szelvényünk keleti vége a palánk belső, védett oldalától indult, és egészen a várak felőli, külső széléig tartott, teljes keresztmetszetet adva a cölöpszerkezetű palánkfal horizontális kiterjedéséről. A kutatásaszvénnyel kijelölésének másik meghatározó tényezője a közeli kaputorony elhelyezkedése volt. Az ezen épület kelet-nyugati tengelyének irányára merőlegesen kijelölt szelvényünkkel azt a feltételezést kívántuk megerősíteni, hogy a török korban keletkezett kaputorony a palánkfal hosszanti tengelyében épült fel.¹³ A talajfúrások által szerkesztett keresztaszvénnyel és a torony elhelyezkedése is egyaránt 10 méteres szélességet meghaladó méretű palánkfalra engedett következtetni, így alapvető kérdésként az is megfogalmazódott, hogy a palánkfal vastagsága az ásatás módszereivel pontosan meghatározható-e.

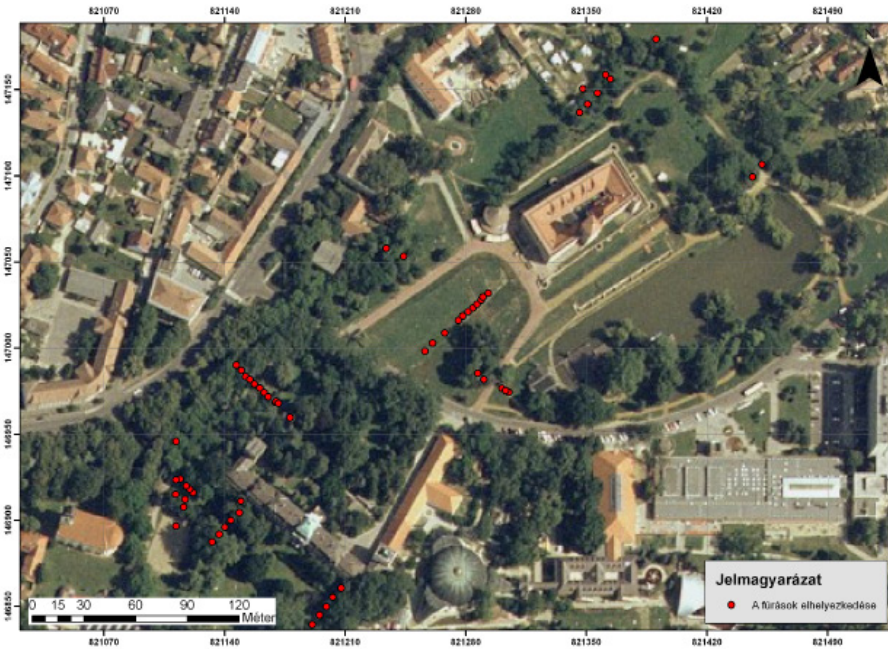
A feltáráson megfigyelt jelenségeket mindvégig stratigráfiai egységenként dokumentáltuk, így biztosítva a folyamatos bontás mellett a palánkhoz köthető cölöphelyek és rétegek pontos azonosítását. A kastély parkjában kijelölt szelvény legfelső rétegében 20. századi, alatta 18-19. századi leletanyagot találtunk. Ezek a feltöltések valószínűleg a palánk szétbontásához köthető tereprendezési rétegekként határozhatók meg. A palánkszerkezethez köthető cölöphelyek nagyobb része laza feltöltésű üregként - a

---

¹³ A kaputoronyról legutóbb: Feld – Gerelyes 2001.

4. kép: Georadaros vizsgálat a huszárvár a belső vártól egykor elválasztó vizesárok területén, 2015.

5. kép: A gyulai vár palánkerődítéseinek területén 2015-ben elvégzett térképező talajfúrások helyszínei

modern felszín alatt már mintegy 80 cm-rel jelentkezett a palánktestet alkotó, keményre döngölt agyagrétegben. Átmérőjük átlagosan 20-40 cm volt, és a jelentkezési szintjükön, a nyesett felületen inkább a laza betöltés jellegzetes, körkörös alakú besüppedése, beomlása jelezte a helyüket, mint alig észrevehető foltjuk. A palánk tengelyére merőlegesen megnyitott, két méter szélességű szelvényünkben jól követhetők voltak a sorokba rendezett cölöphelyek, a palánkot alkotó, párhuzamosan levert cölöpsorok maradványai. Ezeket a viszonylag kicsiny átmérőjük miatt kézzel és bontószerszámokkal is nehezen lehetett kitisztítani. Az egyes bontási szinteken jelentkező cölöphelyeket szintenként dokumentáltuk, és úgy jelöltük a helyszínen, hogy a lejjebb következő bontási szintnél is beazonosíthatók, az újabban jelentkezőktől elkülöníthetők legyenek. Ezzel a módszerrel sikerült az egymáshoz tartozó, és így feltehetőleg azonos időpontban keletkezett cölöpsorokat egymástól elkülöníteni. Már az első cölöpsorok jelentkezésekor is feltűnt, hogy egyes cölöphelyek és az általuk alkotott sorok sem azonos szinten jelentkeznek. Egyes sorokat későbbi feltöltési-, omladék-, vagy planírozási rétegek fednek el. Az egyes rétegekhez köthető, belső, relatív kronológiai megállapítások alapvetően ezekből a megfigyelésekből erednek. A palánkot a torony mellett keresztülvágó szelvényünk feltárása közben hamar feltűnt, hogy a külső, a várakok felőli részén lévő cölöpsorok, és a palánkvár belső, védett oldalát lezáró cölöpsorok közötti távolság meghaladja a 12-13 métert. Ha a két szélső cölöpsor közötti távolságot tekintjük a palánktest lehetséges legkisebb vastagságaként, akkor az előzetesen becsült adatokhoz képest jóval szélesebb palánkot kapunk. Ám a palánkot alkotó, párhuzamos cölöpsorok tekintetében is nagy különbségeket figyelhettünk meg. A szelvényben dokumentált, mintegy 12 párhuzamos cölöpsor két, egymástól elkülöníthető struktúrában helyezkedett el. A külső cölöpsorok nagyobb átmérőjűek, míg a palánk belső oldalát alkotó sorok átlagosan kisebb átmérőjű cölöpökből álltak. A két, egymástól elkülöníthető struktúra kronológiai sorrendet is feltételez, ám ennek a pontos meghatározása majd csak az egyes cölöpsorok részletes, az összes stratigráfiai megfigyelést felhasználó elemzését követően válik lehetségessé. Az azonban mindenképp már a terepi dokumentáció készítésekor is nyilvánvaló volt, hogy egyes cölöphelyekben erősen átégett, paticsos betöltést lehetett megfigyelni, ami egy omladékréteg elplanírozásával keletkezhetett, és bizonyos cölöpsorokat el is fedett. A palánk ezen szakaszának leégésére, és az azt követő tereprendezésre, majd új cölöpsorok kialakításával történt kijavítására utaló megfigyelések egyik legfontosabb megállapítása volt, hogy a leégett, vagy az ostrom során kidőlt cölöpöket teljesen új, a korábbiakkal párhuzamosan létesített cölöpsorok kialakításával pótolták, így megnövelve a palánk vastagságát, gyakorlatilag egy új palánksort hozva létre (6. kép).

Hasonló tapasztalatokat szereztünk a téglavár északi oldalán kiásott hosszanti szelvény feltárásának alkalmával is. Mint ezt már említettük, ezen a területen található a gyulai palánkerődítések legérintetlenebb és legépebben megmaradt részei, ahol a jelenlegi geomorfológiai viszonyok is hűen mutatják a vár két bástyájának és a köztük húzódó

hosszanti kötőgátnak a helyét. Ezen a szakaszon a helyszín telekalakításai, a most érvényes birtokhatárok is nagyon jelentős mértékben igazodnak a történeti emlékek kiterjedéséhez. A palánkszerkezetű védművek igazából alig nyúlnak át a téglavár közvetlen műemléki és védett régészeti környezetét jelentő ingatlan határain túlra. A várépület hosszanti tengelyének irányában, az északi oldalon nyitott ásatási felület is fontos ismereteket hozott a palánk szerkezeti felépítését illetően. Megtaláltuk a palánk belső, ácsolt tartószerkezetéhez tartozó, függőlegesen álló cölöpökből álló cölöpsorokat, valamint a függőleges cölöpöket vízszintesen támasztó gerendáknak a maradványait is. A cölöphelyek ezen a területen is a korábban megfigyeltékhez hasonló módon jelentkeztek a döngölt palánkföldben. Itt alig 50-60 cm-es, modern feltöltés fedte csak a palánkmaradványokat. Általában a jelenlegi felszíntől számítva 300 cm-es mélységig haladtunk kutatószelvényeinkben. A feltörő talajvíz ebben a mélységben ugyan megakadályozta a további kutatást, ám éppen a talajvíznek köszönhetően számos tölgyfacölöp egészen ép állapotban volt feltárható és dokumentálható. A konzerválódott famaradványokat negatívra bontva megőriztük, és néhányat dendrokronológiai vizsgálat céljából kiemeltünk közülük. A párhuzamos cölöpsorok többségének az alapárkait is dokumentálni tudtuk a kutatószelvényünk alsóbb rétegeiben (7. kép). Számos helyen megtaláltuk és dokumentáltuk a belső, ácsolt szerkezetet összefogó nagyméretű palánkszegeket. A kb. 40-60 cm hosszú kovácsolt vasszegeket sokszor egy sorban, egymás közelében verték bele a cölöpökbe azon a részen, ahol a függőleges elemeket egymáshoz, illetve a vízszintesen futó gerendákhoz rögzítették. A vártól északra nyitott szelvényünk északi részén, a palánk külső, utolsó cölöpsorától távolabb több, egymás közelében elhelyezkedő, kisebb átmérőjű cölöpökből álló cölöpsort dokumentáltunk. A cölöpsorok közel azonos helyen, egymástól kis távolságra, ám különböző mélységekben jelentkeztek. Az elhelyezkedésük alapján feltételezhető, hogy a palánknak a várárok felőli, külső kerítésként funkcionáló cölöpsora folyamatosan megújított maradványait találtuk meg. A palánk hadi jelentőségének és használatának idejében az ún. latorkert cölöpjeit valószínűleg a palánk mellvédjének a földből kiálló szerkezetéhez hasonlóan folyamatosan karbantartották, és szükség szerint új cölöpsort állítottak az elkorhadt vagy megrongálódott faszervezet helyett.

Az ásatásunk megerősítette azt a korábban nehezen értelmezhető írásos adatot, amely a várnak a töröktől történő visszafoglalásának időpontjából származik, és két, egymással párhuzamosan futó palánkról számol be. Philipp Jakob von der Porten császári tábornok 1695 januárjában egy rajzot is mellékel a leírásához,¹⁴ amelynek a részleteit a 2015-ben elvégzett feltárás sok tekintetben hitelesítette. Az ásatások tanúsága szerint az 1566 nyarán a magyarországi végvárok közül a leghosszabb ideig, 63 napig ostromlott gyulai vár palánkját a mai Kossuth utca felőli szakaszon olyan súlyos sérülések

---

¹⁴ Mindkét rajzot közli Veress Endre (Veress 1938. 455-458), az eredeti lelőhelyük pedig a Bécsi Hadilevéltárban található: (Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv G 1 H 233-05).

6. kép: A huszárvár nyugati kötőgátjának átvágásánál dokumentált, megújított cölöpsor helye

érték, hogy a török foglalók a vár birtokba vétele után annak megrongálódott szakaszát részben visszabontva, belső, védett oldalán egy új palánkfalat építettek fel. Az új palánk megépítése összefüggésbe hozható az említett kaputorony emelésével is, amely ma a kastély részét képezi. Mint erről már szó esett, a 1566. évi ostromot követő időszakban, az oszmán foglálás után került át ide a huszárvár egyetlen bejárata.

A feltáráson megtaláltuk a folyamatosan megújított palánknak a cölöpszerkezetét, és dokumentáltuk a pontos méreteit is. Ásatásunk eredményei szerint a törökök szükség szerint új cölöpsorokkal bővítették egészen a visszafoglalás időpontjáig, 1695-ig. A palánk lebontása csak jóval a hódoltság időszakát követő idősakra, a 18. század végére, illetve a 19. század elejére tehető.¹⁵

A kastély épületétől délnyugatra eső részen, a mai Várfürdő területén nyitott ásatási szelvény az előzőekhez hasonlóan fontos új információkkal szolgált. A huszárvár délnyugati bástyáját a korábbi régészeti feltárások egyáltalán nem érintették. A 2015. évi ásatás eredményeként sikerült lehatárolni a bástya külső kontúrját, valamint megismertük építési technológiáját is. A huszárvár déli és nyugati palánkfalának oldalazó védelmét szolgáló bástya szerkezetét az ásatási tapasztalatok alapján a következők szerint lehet rekonstruálni. A külső falát alkotó kettős, függőleges cölöpsort - azokhoz rögzítve - szintén kettős, egymással párhuzamosan futó, ferde irányú, rézsűsen fölfelé álló támasztógerendákból álló sor tartotta. A ferdén fölfelé irányuló cölöphelyeknek a

¹⁵ OROSS 2017.

35-45°-os dőlésszöge azt az ötletet is felveti, hogy a ferde cölöpök a bástya külső síkjából kinyúlva, kihegyezve védtek az ostromlóktól a bástya falát, megakadályozva a bástya megközelítésének lehetőségét. A bástya megújításának és karbantartásának tárgyi emlékeiként határozhatjuk meg azt a faragóbárdot és a nagyméretű kapát, amelyeket a bástya szétbontott omladékának planírozási rétegében találtunk. Az ásást követően az építmény környékén is végeztünk földtani fúrásokat, hogy a feltárás eredményeit komplex módon kiegészíthessük. Ezek szerint a bástyát délről közvetlenül övező részen a várárok alakítása mesterségesen történt, a természetes folyómeder csak távolabb, a mai Kossuth utca felőli szakaszon követhető. Itt kell utalnunk arra, hogy a palánképítés ismertett technológiájának emlékei az előzőekben már tárgyalt területen, a téglavártól északra, az egykori északnyugati bástya területén is előkerültek. A hasonló, ferdén elhelyezett, támasztógerendaként funkcionáló, kettős cölöpsorok nyomai itt is dokumentálhatók voltak, amelyek egyúttal ezen a részen is meghatározták a bástya külső kontúrjának irányát (8. kép).

2015 őszén az ásati és a fúrási módszerek célszerű ötvözésének eredményeképpen meghatároztuk a palánkerődítés eddig szinte alig kutatott szakaszát, a huszárvárat a belső vártól elválasztó várarkot és palánkfalat, amelyek az erődítés két

7. kép: A téglavár északi oldalán állt palánkszerkezet talajvíz által konzervált tölgyfacölöpjeinek maradványai

8. kép: A huszárvár délnyugati bástyájának helyén nyitott ásati szelvény

hosszanti oldalára merőlegesen kettéosztották a vár teljes területét. A várépület előtt elhelyezkedő, jelenlegi rendezvényter közepén nyitott ásatási szelvényvel a mesterségesen kialakított belső vizesárok déli partját és a medernek a nagyobb részét találtuk meg. A területet nagyon vastag, 18-19. századi feltöltés fedte, ebbe a feltöltésbe mélyítettük az ásatási szelvényünket. A szelvény alján, kb. 250 cm-es mélységben kezdett jelentkezni az előző feltöltési rétegektől jól elkülöníthető, szürke színű, iszapos, sok szerves anyagot tartalmazó réteg, amelyet egy egykori vízmeder hosszú idő alatt feliszapolódott maradványának határoztunk meg. A feltörő talajvíz miatt ezt a szelvényt sem tudtuk 280-300 cm-nél mélyebbre ásni, ám nagyon fontosnak tartottuk, hogy az előbukkant iszapréteg horizontális és vertikális kiterjedését megismerjük. Így a talajvíz szintje alatti rétegeket a szelvényeink aljáról indított, kiegészítő talajfúrásokkal kutattuk. Így találtuk meg a belső várarak északi szélét, valamint a vele párhuzamosan futó, belső palánkerődítést is (9. kép). Az ásatással és talajfúrásokkal kiegészített kutatások alapján egy csaknem 30 méter szélességű, mesterségesen kialakított árkot lehet rekonstruálni, amely évszázadokon keresztül nyitva volt, iszapos feltöltődésének a története jól dokumentálható. A déli partján feltárt egyik objektumból egy különleges lelet, egy posztjelölő ólomplomba is előkerült. Az 1558 és 1603 közötti időszakra keltezhető plomba az Angliából származó minőségi posztó védjegye volt.¹⁶ A végvári zsoldos katonák fizetségük egy részét posztóban kapták, az ólompecsét is így kerülhetett a gyulai vár területére, még minden bizonnyal 1558 és 1566 között. A plomba egyik oldalán Anglia régi címere, a másik oldalon a Tudor-rózsza látható.

A palánkerődítés keleti oldalának középső részén az előzetes adatgyűjtés alapján a közműfedettség miatt csak nagyon kis területen lehetett volna régészeti kutatást végezni. Az őszi ásatási idény megkezdését követően derült ki, hogy a huszárvárnak a jelenlegi csónakázótó felőli részén egy, a kastély elektromos ellátását szolgáló, nagyfeszültségű földkábel terveznek építeni. Ennek nyomvonalára keresztülmetszette a huszárvár palánkerődítésének azt a kis részét is, amely később elvileg kutatható lett volna. Ezért úgy határoztunk, hogy a vezetéképítés megkezdése előtt ezen a szakaszon is nyitunk egy ásatási szelvényt. A feltárás itt is sikeres volt, megtaláltuk a palánk részletét, főként a belső, védett oldal felőli szélső cölöpsorához tartozó néhány cölöphelyet dokumentáltuk. A palánkszerkezet szélességét ezen a részen is kiegészítő talajfúrásokkal határoztuk meg ott, ahol a közműfedettség miatt már nem lehetett ásni. E részen a vár belső területén is nyitottunk egy ásatási szelvényt, amelyből számos jól kiegészíthető török kori kerámiatárgy, alapvetően a török étkezési kultúrához köthető talpas tálak és más, mázas edények töredékei kerültek napvilágra.

Az őszi ásatási idény egyik legjelentősebb eredménye a vár nyugati oldalán, a Dürer-terem keleti bejárata és az ún. rondella előtti gödör közötti területre lokalizálható,

---

¹⁶ MORDOVIN 2013. 268.

9. kép: A huszárvár a belső vártól egykor elválasztó vizesárok területén nyitott ásatási szelvény

egykor nyugat felé kiugró, nagyobb méretű védőmű feltárása volt. Egy szabálytalan formájú „bástya” a palánkerődítést ábrázoló térképeken és rajzokon is megtalálható, bár egymástól jelentősen eltérő formában.¹⁷ Így Philip von der Porten 1695. évi ábrázolásán a nyugati és a keleti oldalon is egyaránt megjelenik egy-egy, a várfalon kívülre nyúló védőmű, amelyet a Lambion-féle ábrázolás tenalion névvel illet. Oross András szerint ez egy nagyobb mellvéd lehetett, amely a katonaság védelmére szolgált, azzal a céllal, hogy biztonságosan tüzelhessenek az ellenségre azokon a helyeken, ahol nagyobb támadás volt várható.¹⁸

Azonosítottuk a védőmű nyugati frontját, és adatokat gyűjtöttünk építési szerkezetéről is. A különböző korszakokban készült rajzos felvételeken látható eltérő ábrázolás talán ennek az oldalsó védőműnek a többszöri átépítését is jelzi. A későbbiekben egy nagyobb felületű feltárással tisztázni szükséges ezen építmény pontos formáját. A védőmű vázát alkotó, tölgyfából készült, ácsolt szerkezet több gerendáját is épségben kiemeltük, közöttük olyan darabokat, amelyek konzerválást követően akár egy kiállításban

---

¹⁷ OROSS 2017.

¹⁸ OROSS 2017.

is bemutatathatók lesznek. A tölgyfából készült szerkezeti elemek „in situ” helyzetben történt dokumentálása jelentősen elősegíti az egykori szerkezet rekonstruálását. Ezen a helyszínen a magas talajvízszint ellenére is megtaláltuk úgy a függőlegesen levert cölöpsorokat, mint a függőleges elemeket vízszintesen összekötő gerendázat maradványait is (10. kép).

Részben a kormeghatározásra alkalmas faanyagoknál alkalmazott dendrokronológiai vizsgálatok, részben egy későbbi történeti kiállítás számára megkíséreltük kiemelni palánkerődítés északkeleti bástyájának a jelenlegi felszíntől számított kb. 300 cm-es mélységig kibontott ásatási szelvényében megtalált, függőlegesen elhelyezkedő cölöpsorok egyik épségben megmaradt facölöpét. A tömörített agyagrétegbe leásott, kb. 40 cm átmérőjű, masszív tölgyfacölöpöt rendkívül szerencsés módon, szinte teljesen konzerválta a talajvíz. A szelvény dokumentálását követően először kéziszerszámokkal körbentettük és kézi erővel próbáltuk meg kimozdítani. Mivel ez nem járt eredménnyel, gépi erő alkalmazása mellett döntöttünk. Egy erre alkalmas kotrógép kanálára acélsodronyt erősítve, majd azt a cölöp köré hurkolva kíséreltük meg kihúzni. Meglepő módon gépi erővel sem boldogultunk, a markolókanál masszív vaskampója letörött, a palánkcölöp a helyén maradt. A kísérlet tanulsága, hogy a modern, gépi erővel megmozdíthatatlan, mélyre leásott cölöpöket az évszázadokkal korábbi technológiai körülmények között sem tudták kihúzni helyről. Ez magyarázatul szolgálhat arra a megfigyelésre, hogy a palánkot alkotó cölöpsorok egymással párhuzamosan, sokszor 10-12 sorban helyezkednek el a palánk egyes szakaszaiban. A nyilvánvalóan nem azonos időszakban leásott cölöpsorok a palánk sorozatos megújításaihoz és rendszeres karbantartásához köthetők. Úgy véljük, hogy az ostrom okozta sérülések vagy a természetes eloregedés miatt roncsolódott cölöpöket meg sem kísérelték kiemelni, hanem a kiváltásukra új cölöpöket vagy akár teljesen új cölöpsorokat állítottak. Részben ez az eljárás is magyarázhatja, hogy a palánkszerkezetű falak szélessége az alapozási rétegekben eléri a 12-14 métert.

Az ásatások során előkerült leletek közül kiemelkedőek a vár ostromának eseményeihez köthető tárgyak. Az 1566 nyarán több mint két hónapig tartó ostrom során óriási mennyiségű ágyúgolyót lőttek a vár palánkerődítéseibe. Az agyagfalba csapódott, különböző méretű és tömegű ágyúgolyók számos példányát találtuk meg az ásatási szelvényekben. Olyan is előfordult, hogy az eltört, kidőlt cölöpmaradványok mellett feküdtek a valószínűleg az ezeket a sérüléseket okozó lövedékek. Az ostrom eseményeit rögzítő történeti forrásokban több helyen szerepel, hogy a várat ostromló janicsárok folyamatos puskatüz alatt tartották a várvédőket.¹⁹ Erre azok az általában deformálódott ólomgolyók utalnak, amelyek szintén jelentős mennyiségben bukkantak elő az ásatáson, a bástyák és a hosszanti kötőgátak feltárásából egyaránt. Az ásatáson előkerült, hadieseményekhez köthető leletek közül a legjelentősebb egy 16-17. századnak

---

¹⁹ SCHERER 1938. 212.

meghatározható nagyméretű harci fokos. Említést érdemelnek a palánk építéséhez, illetve javításához köthető vastárgyak, pl. szekerce, fejsze, kapa, valamint a már említett nagyméretű, 50-60 cm hosszúságú, kovácsolt palánkszegek, amelyek a palánk ácsolt szerkezetének az elemeit rögzítették egymáshoz.

A gazdag régészeti leletanyagban jellegzetes török kori kerámiatárgyak, mázas, talpas tálak, folyadéktároló kancsók, tányérok, és importként idekerült izniki és európai fajanszedények töredékei szerepelnek. A kerámialeletek közül kiemelkednek azoknak a távol-keleti porcelánedényeknek és perzsa fajanszcsészéknek a töredékei, amelyek igen ritka leleteknek számítanak. Parádi Nándor 1950-es évekbeli ásatásából alig 10-15 ilyen töredék ismert,²⁰ a 2015. évi ásatáson pedig több mint 30 hasonló edénytöredék került napvilágra.

A gyulai vár palánkerődítéseinek korabeli ábrázolásait, az írásos források adatait, valamint a régészeti ásatások eredményeit összevetve az építéstörténet számos, eddig nyitott kérdése magyarázatot kapott. Ezek közé tartozik a kettős vonalban ábrázolt palánkerődítés és a huszárvárat a belső vártól elválasztó széles és mély, belső vizesárok és az azt övező palánk. A feltárások eredményei mindkét esetben igazolták a képi ábrázolások hitelességét, sőt, néhány, az 1566. évi ostromról szóló forrásban leírt részlet is értelmezhető az ásatáson előkerült és dokumentált jelenségek segítségével. A gyulai vár történetének legjelentősebb, 1566. évi ostroma során megrongálódott palánkerődítéseket az oszmán foglalók megújították, és 129 éves uralmuk alatt folyamatosan karbantartották. A védművek tölgyfából ácsolt szerkezeti elemeit, a cölöpsorokat és gerendázatokat szükség szerint újabbak beépítésével váltották ki, a palánkfalak szélességét bővítették. Mindezen munkálatok nyomai az ásatáson feltárt jelenségek dokumentációjában jól követhetők, és az eredmények alapján lehetőség nyílik arra, hogy a külső vár palánkjának tekintetében meghatározzuk a kutatható, fizikailag hozzáférhető, megismerhető részek, a kötőgátak és a bástyák kiterjedését, a palánkerődítés külső kontúrját. A védművek szerkezetének tervátsással történő kutatása és dokumentálása történetileg hiteles alapot biztosít a jövőben megvalósítandó rekonstrukció, az ún. Szigeterőd program terveinek előkészítéséhez.

---

²⁰ SZALAI 2014.

10. kép: A palánk nyugati kötőgátját tagoló, nagyméretű védőmű gerendaszerkezete

Felhasznált irodalom

- FELD 2000. Feld István: A gyulai vár a középkorban. Die Burg Gyula im Mittelalter. Szerk.: Kollár Tibor. A középkori Dél-Alföld és Szer. Szeged 2000, 257-280.
- FELD – GERELYES 2001. Feld István – Gerelyes Ibolya: Gyula, az Almásy-kastély kaputornya. Műemlékvédelmi Szemle 11 (2001):1–2, 220–221.
- GERELYES 1996. Gerelyes Ibolya: Török építkezések Gyulán (1566–1695). Szerk. Jankovich B. Dénes. Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. Gyula, 1996, 101–124. (Gyulai Füzetek 8)
- GERELYES–FELD 2005. Gerelyes Ibolya – Feld István: A gyulai külső vár 2004. évi ásatása. Castrum 1 (2005) 100-101.
- MORDOVIN 2013. Mordovin Maxim: A 15–17. századi távolsági textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán. The archaeological traces of the 15th–17th centuries distance cloth-trade in Pápa. Szerk.: Varga Máté. Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete. Kaposvár 2013. 267-282.

- PARÁDI 1966. Parádi Nándor: A gyulai vár ásatásának építéstörténeti eredményei. Magyar Műemlékvédelem, 3. 1961-1962. Budapest, 1966. 135-165.
- OROSS 2017. Oross András: A gyulai vár és környezete a 17–18. században. Szerk.: Erdész Ádám. Város – uradalom – vár. Gyula, 2017. s.a.
- SZALAI 2014. Szalai Emese: A 15-17. századi fazekasság emlékei a gyulai várból. Egyetemi szakdolgozat ELTE BTK 2014.
- SCHERER 1938. Scherer Ferenc: Gyula város története. I–II. Gyula, 1938.
- VERESS 1938. Veress Endre: Gyula város oklevéltára. Gyula, 1938.
- VIRÁG 2015. Virág Zsolt (szerk.): Gyulai Almásy-kastély. Látogatóközpont. Gyula, 2015.

SZABADOS ÁKOS

A FONYÓDI ALSÓVÁR

Fonyód a Balaton déli partjának nyugati részén fekszik, területét délről a Nagyberek határolja. A település két dombja – a Várhegy (233 m) és a Sipos-hegy (207 m) – magasan kiemelkedik a környező sík vidékből. Az Alsóvár a Sipos-hegy délkeleti lábánál, a Nagyberek szélén helyezkedik el. (1. kép 2.) Máig beépítetlen területén jól kivehetőek mély árcai, egykori építményeire az itt végzett feltárások után kiegészített falmaradványok és modern faszerkezetek utalnak.

Geológiai kutatások kimutatták, hogy a Balaton a modern szabályozások előtt elárasztotta a déli part mélyebben fekvő területeit és a Nagyberket. A 14. századtól a 16. század közepéig tartó úgynevezett kis jégkorszakban hidegebb és csapadékosabb volt az időjárás, a tó és a talaj vízszintje megemelkedett, az alacsonyabban fekvő területek elmocsarasodtak.¹ A 16. század elejétől a Balaton vízszintje a korábnál is magasabb volt. Ez feltételezhetően emberi beavatkozásnak köszönhető, ugyanis a tó természetes lefolyását a Sió völgyében három egymást követő magas, erős földgát zárta el Siómaros, Jut és Mezőkomárom között. A gátak maradványai még láthatóak voltak a folyó 1856-1858. évi szabályozásáról készült térképeken.² Fonyódot a 16. században így szárazföldön csak kelet felől, a bézsényi földnyelvről lehetett megközelíteni. (2. kép) Az ekkor kiépült – később Fácánosnak is nevezett – Alsóvár tehát stratégiai jelentős pontot foglalt el, hiszen a környező mocsár természetes védelmet nyújtott, az egyetlen szárazföldi útvonalat könnyen ellenőrizhették védői, a balatoni vízi közlekedés pedig utánpótlási lehetőséget biztosított, elsősorban a tó túloldalán álló szigligeti várból.³

Történeti adatok

Fonyód neve a nyelvészeti kutatások szerint az ősi finnugor, illetve uráli eredetű fon szóból származik.⁴ A szó egyik, régi jelentése „fonadékos, sűrű erdő”. A település neve azonban valószínűleg inkább a fon ige folyamatos melléknévi igenevéből keletkezhetett -di → -d képzővel,⁵ vagyis magyar foglalkozásnévből eredhet. A nyelv- és történettudomány általános megállapítása, hogy a foglalkozásnévből képzett helynevek a lakosság egy adott szolgáltatásra való kötelezettségére utalnak. A szolgálónépek

---

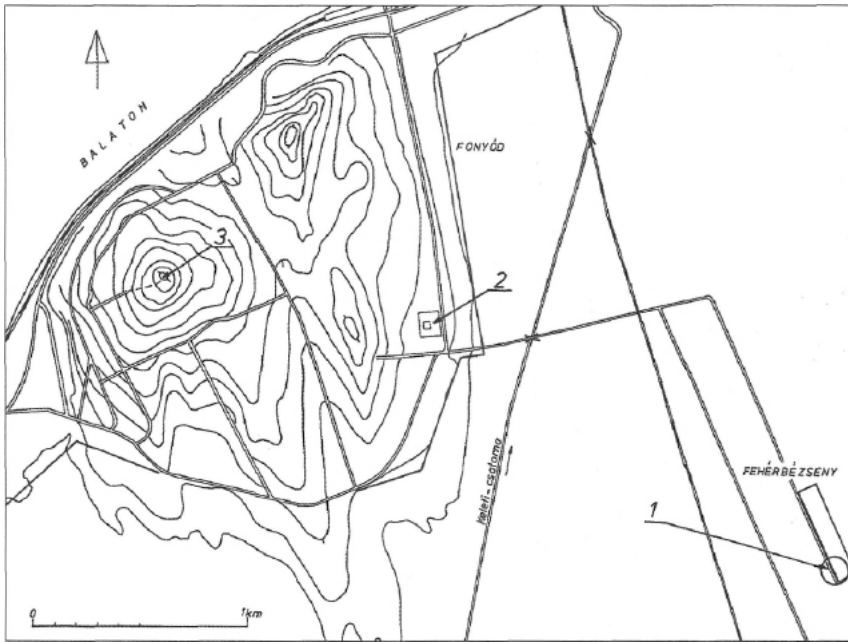
¹ MÉSZÁROS – SERLEGI 2011, 216-217, 222.

² VERESS 1996, 83.

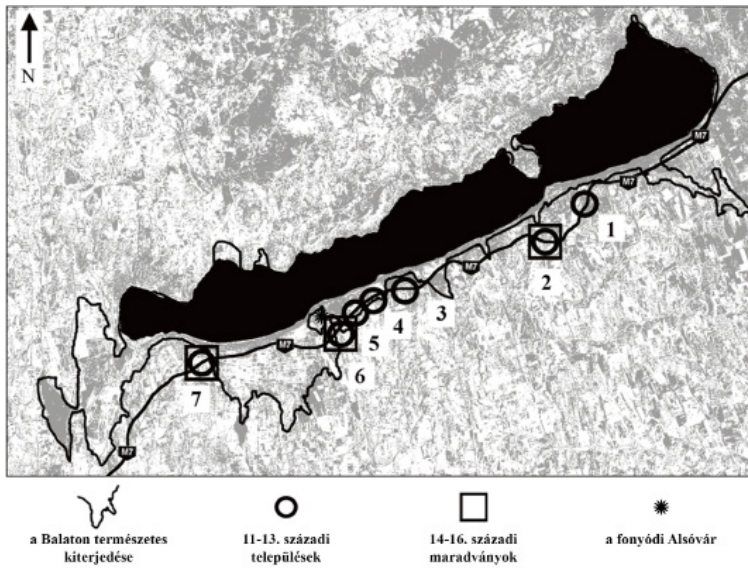
³ HÓVÁRI 1985, 118-119.

⁴ MNyTESz 1967, 946.

⁵ KISS 1988, 476.

1. kép: Fonyód várai: 1. A bézsényi erődítmény; 2. Alsóvár (Fácános); 3. A várhegyi erődítés (MAGYAR – NOVÁKI 2005, 45.)

2. kép: A Balaton természetes kiterjedése, valamint az Árpád-kori és késő középkori telephelyek elhelyezkedése az M7-es autópálya nyomvonalán. 1: Balatonrendré; 2: Balatonszárszó; 3: Balatonlelle; 4: Balatonboglár; 5: Ordacsehi; 6: Fonyód; 7: Balatonkeresztúr (MÉSZÁROS – SERLEGI 2011, 2. kép felhasználásával)

foglalkozást jelentő helynevekkel jellemzett rendszere a fejedelmi birtokokon alakulhatott ki a 10. századtól. A kutatások szerint az így jelölt Árpád-kori településeink többsége a királyi család egyes magánbirtokaihoz, uralmi központjaihoz kapcsolódott.⁶ Magyar Kálmán felvetette, hogy Fonyód esetleg a somogyvári ispánság szolgálonépi szervezetéhez tartozhatott.⁷

A települést eddigi ismereteink szerint először I. László 1093 körülre keltezett, a pannonhalmi apátság tulajdonait összeíró levele említi Funoldi néven azon locusok között, ahol nem egyedüli birtokosok voltak a bencések.⁸ A Fonyódról szóló szövegrészlet másolata szerepel II. András 1213.⁹ és 1223. évi megerősítő okmányában,¹⁰ valamint IV. Béla 1236. március 2-án kelt oklevelében¹¹ és 1260-as privilégiumában¹² is. Az apátság fonyódi birtokát pápai oklevelek is említik. III. Ince pápa 1216. június 13-án kelt, a pannonhalmi apátság egyházait, birtokait és egyházjogi kiváltságait megerősítő oklevelében ugyancsak megtalálható Fonold.¹³ Ugyanígy szerepel ezen oklevél III. Honorius pápa 1225. május 26-án kiadott átiratában, csupán annyi különbséggel, hogy itt már az is olvasható, hogy a falu a veszprémi püspökség területén helyezkedik el.¹⁴ IX. Gergely pápa két elődje példáját követve szintén megerősítette az apátság kiváltságait és említette az előzőekben felsorolt birtokait 1232. június 23-án kelt oklevelében.¹⁵ Magyar Kálmán úgy vélte, Pannonhalma akkor kapta a későbbi Alsóvár területére is kiterjedő fonyódi birtokát, amikor I. István az apátságnak adta Somogy tizedszedési jogát.¹⁶

A település neve többször is feltűnik az almádi monostor 1121. évi alapító oklevelének határleírásában is, Fonold, illetve villa Funol alakban. A leírás képet ad a falu 12. századi környezetéről és úthálózatáról.¹⁷ A 14-15. századból csupán néhány adat ismert. Az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzék szerint 1333/1334-ben a falu Pál nevű plébánosa évi 40 kisdénárt fizetett („Item Palulus de Fonold solvit XL. parvos”).¹⁸ A

⁶ HECKENAST 1970, 8, 25-26, 30, 54, 62, 64.

⁷ MAGYAR 1985 b, 46-47.

⁸ PRT I., 590-592; Paradisum plantavit 2001, 557-558.

⁹ PRT I., 626-627; ÁÚO I., 129-132.

¹⁰ PRT I., 658-661; ÁÚO VI., 360-365.

¹¹ PRT I., 749-750.

¹² ÁÚO XI., 470-475.

¹³ Az eredeti oklevél nem maradt fenn, de ismert II. András 1225 táján készült átirata, illetve a Liber Ruber 123-127. lapjain található, 1240 táján készült másolat: PRT I., 640-642.

¹⁴ Az eredeti irat nem maradt fenn, közel egykorú másolata megtalálható a Liber Ruber 119-123. lapjain. PRT I., 670; Cod. Dipl. III., 34-35.

¹⁵ PRT I., 711.

¹⁶ MAGYAR 1985 b, 44, 67; MAGYAR 2016, 186, 45. lj.

¹⁷ Az eredeti oklevél nem maradt fenn, csak az eredetiről 1420-ban készült átirat, amelyet Szentpétery Imre hitelesnek tart: SZENTPÉTERY 1927, passim; DHA I, 411-414; Paradisum plantavit 2001, 559-561.

¹⁸ VMO I., 393.

plébánost 1426-ban Gergelynek hívták („Gregorium de Ffonod... ecclesie plebanum”).¹⁹

Nem tudni, mikor került a pannonhalmi apátság fonyódi birtoka magánkézbe. Albeus 1237 és 1240 közé keltezett összeírásában Fonyód nem szerepel az apátság birtokai között, amiből Erdélyi László arra következtetett, hogy Fonold említése a 13. századi pápai összeírásokban már nem valóságosan meglévő birtokot, hanem csak jogfenntartást jelenthet, ám megkérdőjelezte Albeus munkájának pontosságát.²⁰ Solymosi László szerint Albeus összeírása 1238 táján készült, és az apátság akkori tényleges birtokállományát rögzítette.²¹

Nem tudjuk azt sem, mikor és hogyan lett a település a tóti Lengyel család tulajdona. Erre talán sosem kapunk választ, mivel a család iratainak tekintélyes része megsemmisült a 17. század végi szigliheti tűzvészben.²² Magyar Kálmán úgy vélte, a Lengyelek a 14-15. században szereztek meg a későbbi Alsóvár területén elhelyezkedő falut, templomának gótikus bővítését a családnak tulajdonította a kegyúri karzat megjelenése miatt.²³ A 16. századból a legkorábbi információval a Ferdinánd-pártiak által készített 1536. évi dikajegyzék szolgál, amely a települést tóti Lengyel Boldizsár, és testvére, Gáspár tulajdonában említi Fonoldh néven.²⁴ Az összeírás szerint a faluban mintegy 14 porta volt ekkor.²⁵

Az 1530-1540-es években Fonyód többször is gazdát cserélhetett, ám a jogszerű és a tényleges birtoklás nem mindig egyezett. Szapolyai János király 1537. szeptember 30-án kelt oklevelében Podmaniczky Jánosnak és Rafaelnek adományozta a Fonod néven említett települést.²⁶ Ők viszont az uralkodó 1539. március 12-i megerősítő oklevelé²⁷ ellenére sem tudták megszerezni Fonyódot a Lengyel családtól.²⁸

Somogy vármegye 1542. május 29-ére keltezett oklevele azt tanúsítja, hogy

---

¹⁹ BÉKEFI 1907, 95, 8 lj.

²⁰ ERDÉLYI 1903, 263, 265, 269.

²¹ SOLYMOSI 1996, 522-523. – Békefi Remig a pannonhalmi apátság egyik irata alapján azt írta, hogy Fonyódon 1560. május 9. előtt az apátságnak várkastélya volt. Hivatkozásában ez áll: Pannonhalmi szent-mártoni főapátság levéltára c. 26. l. R. BÉKEFI 1907, 272, 4. lj. Ennek alapján Dornay Béla arra következtetett, hogy ekkor még tartott az apátság birtoklása – DORNYAY 1930. 406. – sőt a török kori erődítés építését is a bencéseknek tulajdonította. DORNYAY – VIGYÁZÓ 2012, 392. Móricz Béla hívta fel a figyelmet arra, hogy nem bizonyítható, hogy Fonyódon az apátságnak a 16. század közepén várkastélya lett volna, ez szerinte egy latin oklevél téves értelmezéséből született. MÓRICZ 1962, 21.

²² HÓVÁRI 1985, 114, 153-154, 7. lj.

²³ MAGYAR 1985 b, 66-67.

²⁴ HÓVÁRI 1985, 117; CSÁNKI é.n. [1895-1911], 66.

²⁵ Móricz Béla és Magyar Kálmán 13 és fél portát írt, Hóvári János 14-et. MÓRICZ 1956, 34-35; MAGYAR 1985 b, 72; HÓVÁRI 1985, 117.

²⁶ Podmaniczky-Oklt. II., 618-621.

²⁷ Podmaniczky-Oklt. III., 76-78.

²⁸ Hóvári János szerint Ferdinánd megerősítette a hozzá pártoló Podmaniczkyek birtokjogát 1543. július 12-én, az oklevél azonban nem található a megadott helyen. HÓVÁRI 1985, 117, 139, 155, 39. lj.

enyingi Török Bálint elfoglalta Lengyel Gáspártól Fonold és Besen birtokot, valamint Nemethzenthgyergh birtokának felét, ezért felkérték Báthory András főkapitányt, hogy juttassa vissza a birtokokat jogos tulajdonosának.²⁹ A Lengyel család levéltárának elenchusában fennmaradt 1543-ból Lengyel Gáspárnak egy Török Bálint elleni keresete, miszerint Török Bálint a mohácsi csata után erővel megszerezte a Lengyel család több birtokát, köztük Fonyódot is.³⁰

A település a későbbi forrásokban újra a Lengyelek tulajdonaként szerepel. Palonai Magyar Bálint – Nádasdy Tamás servitora – az 1540-es években házasodott össze Lengyel Boldizsár lányával, Brigittával, és átvette a fonyódi birtokok kezelését.³¹ Hogy ez pontosan mikor történt, nem tudni. A házasságról ismert legkorábbi forrás egy 1550. július 22-én kelt záloglevél, amely Magyar Bálint feleségeként említi Brigittát. Az első adat Magyar Bálint és a Lengyelek kapcsolatáról 1547-ből származik, amikor az előbbi november 14-én a Lengyel család birtokában álló Szigligetről írt levelet Nádasdynak, amelyben többek között arra kérte urát, járjon közben, hogy megkapja elmaradt fizetését.³² A levél tartalma tehát arra is utal, hogy Magyar Bálint királyi kapitányként állt a Lengyelek birtokolta vár élén.

Fonyód török kori erősségéről számos írott forrás maradt fenn, viszont csak egyetlen képi ábrázolást ismerünk róla, Giulio Turco császári hadmérnök alaprajzát, amelyet az Udvari Haditanács megbízásából készített 1569-1571 között.³³ (3. kép) Az alaprajzon egy észak-déli irányban kissé nyújtott négyzet alakú, vélhetően egymáshoz erősített cölöpök alkotta, néhol megtörő vonalú palánk által övezett külső vár jelenik meg, sarkain háromnegyed kör alakú védőművekkel. Körülötte árok, melyen a keleti oldal északi részén álló hídon lehetett átjutni. A híd előterében négyzetes alakú, talán ugyancsak cölöpsor alkotta elővédmű helyezkedett el. A belső vár kicsi, ovális formát mutat, a külső várhoz hasonlóan árokkal és palánkkal övezett, viszont négyyszög alakú kiugró védőművekkel rendelkezett. Hídja a déli részen volt, belső hídfőjén egy négyzetes, vélhetően kőből, vagy téglából épült kaputorony(?) emelkedhetett. A belső vár közepén egy feltehetően kőből vagy téglából készült, több helyiséges épület látható, melynek keleti része poligonális záródású. A legnagyobb, nyugati helyiség déli oldala mellett talán lépcső figyelhető meg, így emelet is feltételezhető. A belső vártól délre két kisebb, téglalap alakú ábra talán épületeket jelöl.

Az erődítmény emelésének pontos ideje nem ismert, az építtető személye is kérdéses. Móricz Béla szerint Magyar Bálint építtette a „kastélyt” 1547 körül, ahonnan

---

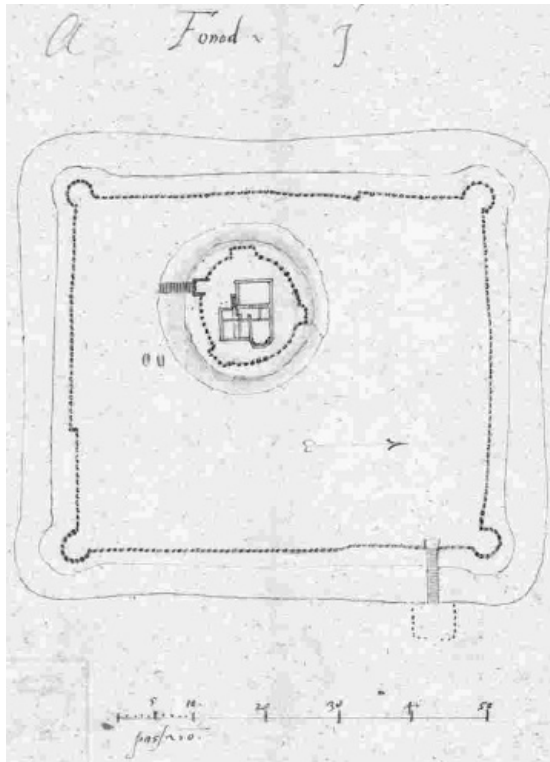
²⁹ BESSENYEI 1994, 208.

³⁰ HÓVÁRI 1985, 117, 155, 35. lj.

³¹ MÓRICZ 1956, 22-23; MAGYAR 1985 b, 72; HÓVÁRI 1985, 120-123, 134-135.

³² HÓVÁRI 1985, 122.

³³ PATAKI 1931, 115-116.

3. kép: Giulio Turco alaprajza, 1569-1571. (Kartensammlung G VII 27-700 Fonyód. Kreigsarchiv. Österreichisches Staatsarchiv, Wien)

felesége birtokait jobban szemmel tarthatta.³⁴ Hóvári János elképzelhetőnek tartotta, hogy talán már 1536-ban megkezdték az erődítést, de a vár ekkor még biztosan nem készült el, mivel Oláh Miklós ugyanezen évben megjelent *Hungaria* című művében, amelyben részletesen felsorolta a Balaton körüli erődítményeket, nem említette Fonyódot. Valószínűbbnek tartotta, hogy az erősség építése 1544-1545-ben kezdődhetett a Bélavár, Csburgó, Segesd, Szenyér, Csákány, Balatonszentgyörgy, Balatonkeresztúr védelmi vonal legészakabbi pontjaként, miután a törökök elfoglalták Simontornyát és Balatonendrédet. Építtetőként a Lengyel családot nevezte meg, a két fivér közül inkább Boldizsárt valószínűsítette.³⁵ Veress D. Csaba szerint az erődítést Magyar Bálint építtette 1542-1544 körül,³⁶ de nem tudni, ezt az állítását mire alapozta. Magyar Kálmán úgy vélte, hogy erődítményt Lengyel Boldizsár kezdte építtetni 1544 után, Magyar Bálint pedig folytatta

³⁴ MÓRICZ 1956, 22-23; MÓRICZ 1962, 21-22.

³⁵ HÓVÁRI 1985, 118-120

³⁶ VERESS 1996, 69.

a munkálatokat.³⁷

A várról a legkorábbi adatok 1548-ból származnak, ekkor Fonyódot a helytartóság egyik tervezete említi a megerődített helyek között,³⁸ valamint egy közelebbről ismeretlen forrás alapján ez év október 29-én a simontornyai szandzsák csapatai megtámadták a „fonyódi sziget”-et, Magyar Bálint fonyódi és szigligeti kapitány vezetésével azonban sikerült visszaverni őket.³⁹

Időközben Lengyel Gáspár örökösei kiszorultak a fonyódi birtoklásból. Gáspár özvegye, Szakhmáry Katalin 1551-ben levelet írt Nádasdy Tamásnak, amelyben azt panaszolta, hogy Alya Mátyás, Alya Benedek, Magyar Bálint és Lengyel Boldizsár elvették tőle és gyermekeitől birtokait, borát, gabonáját. Kérte a főurat, hogy tegyen igazságot.⁴⁰ Nádasdy azonban nem teljesítette a kérést, a családi birtokok körüli per évekre elhúzódott.⁴¹

Nádasdy 1555. március 8-án kelt, a Dunántúlon fekvő fontosabb megerődített helyekről és birtokosaikról készített jegyzékében Fonyód Magyar Bálint birtokában levő castellumként szerepel.⁴² A források alapján a fonyódi erődítmény fenntartására szűkös anyagi keretek állhattak rendelkezésre. 1552. február 19-én Magyar Bálint azt írta Nádasdynak, hogy az erdélyi hadjáratból visszatérve kevés gabonát talált itt, s azóta már az is elfogyott, ezért szolgáját pénzért és gabonáért küldi hozzá.⁴³ 1554-ben Csányi Ákos – Nádasdy kanizsai tiszttartója – urának írt levelében kiemelte a fonyódi erődítmény jelentőségét: „Ha Fonódba török lezen, az egész Balatonak két felét elzakasztja.” Arra utalhatott ezzel, hogy Fonyódnál fontos balatoni átkelőhely volt. Azt is említette, hogy a törökök számos erődítményt veszélyeztetnének Fonyód elfoglalásával. Csányi szerint „Böchülhetetlen az Fonód.” Leírta, hogy „az kastélit” meg kellene erősíteni, de Magyar Bálintnak „ninch ara való értéke.”⁴⁴

Ennek ellenére az erődítés több ostromnak is ellenállt. 1555. szeptember 22-ről 23-ra forduló éjszaka Mehmed bég katonái elfoglalták a régi palánkot, ott sok szénát és asztagot felgyújtottak, hajnalig ostromolták a várat. Az őrség egy része portyán volt, de Magyar Bálintnak a körülbelül 25 ott maradt emberével sikerült visszaverni a támadókat, kilencet – köztük több főembert – megöltek, hármat foglyul ejtettek. A történekről a

---

³⁷ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 46.

³⁸ PÁLFFY 1999, 102-103.

³⁹ VERESS 1996, 72.

⁴⁰ SZALAY 1861, 80-81; HÓVÁRI 1985, 134-135.

⁴¹ HÓVÁRI 1985, 134-135; VERESS 1996, 96.

⁴² PÁLFFY 1999, 116-117.

⁴³ KOMÁROMY 1912, 245, 255; HÓVÁRI 1985, 124.

⁴⁴ ŐZE 1996, 6, 110-111.

kapitány szeptember 23-án és 25-én levelet írt Csányi Ákosnak.⁴⁵ 1555 októberében Magyar Bálint hadnagya, Trombitás Balázs Fonyódról kapitányának azt írta levelében, hogy „ma torokek mynd lowagh gyalogh es sok zekerekel porokal rank jwtthek vala, a zekerek kedegh a mynt zamlalhatank keth negywen nyolcz zeker volth; az the k. oda ky valo gabanath mynd el wewyk, chak Besenbe valo azthagba fele maradoth, byzony az, hogy mynd hayorol mynd zarazrol valthegh harczolank velek, hala legyen az Isthnek, hogy my benewnk egynele tobb nem sebessedeth, az torokek ymar nem thwdom mynt jarthak, az zanthokathys mynd el wythek, azerth kerem k. mynt wythez vramoth, hogy the k. erthesse engemeth onal, poral, es zakalossokal, merth az praghay zakalossokba el zakadosszthak, es valamely gyalogokath kewlgye fel k.”⁴⁶ Trombitás Balázs későbbi levelében ez áll: „el felethem volth mynap megh yrnya k.-nek, honan valo torokek raythonk voltanak, ezt yrhatom k. hogy feyerwary, endredy es koppany thorocek voltak; az koppany beegh ew maga zemylye zerenyth volth, ket helen lessek volth, azt mondgyak az a zegeny nep, hogy lowes myath thyzon heth torok sebessedeth megh, meghys holtak benek,... kerem k. hogy chak keth napra jwyen k: haza”.⁴⁷ Október 15-én Magyar Bálint megírta Nádasdynak, hogy „ez elmúlt napokban Nazuff bék mind elvitette az mi kevés gabonám volt onnajt hazól mind elvitette két negyven nyócz szekérrel, jólehet az uraim vátig harczot tartottak velek, a mennyien kevesen othon voltak, kit im te Nagyságod megértheti, de porból igen megfogytokoztam”. Kérte a nádort, hogy engedje haza Fonyódra egy-két napra Kanizsáról, elmaradt zsoldja fejében pedig adjon puskaport.⁴⁸ December 6-án a kapitány ismét Kanizsáról írt Nádasdynak, emlékeztette a nádort, hogy Fonyódra ügyelni kell, mert a törökök „ez el mult szombaton es alája jötek vót es a mi kevés gabonám marat vót azt es elvitték.”⁴⁹ Az ellátási nehézségek megoldására próbáltak osztrák tartományi segítséget szerezni. 1556. május 15-én kelt levelében Zrínyi Miklós arról értesítette Nádasdyt, hogy a stájerországi, karinthiai és krajnai rendekkel folytatott tárgyalásokon Ciliaban (Celje) a nádor kérésére mindent megtett, hogy támogatást nyerjen Kanizsa, Fonyód és Szenyér

⁴⁵ Az ostrom ideje Komáromynál és Hóvárinnál 1555. szeptember 22-23; Takátsnál, Móricznál és Magyar Kálmánnál 1558., utóbbinál 1558 ősze; Veressnél 1555. szeptember 22-23., valamint gyakorlatilag ugyanezt az eseményt helyezte 1558. október közepére is. Komáromy, Takáts és Hóvári az eredeti levelekre hivatkoztak, Veress mindkét esetben Komáromyra, de utóbbinál tévesen. KOMÁROMY 1912, 248, 259-260; TAKÁTS é.n. [1928], 245, 245-246, 373. l.j; MÓRICZ 1956, 31-32; MAGYAR 1985 b, 74; HÓVÁRI 1985, 128, 160, 156. l.j; VERESS 1996, 87, 225. l.j, 99, 262. l.j.

⁴⁶ Kelt „feria quinta post festum Francisci”, ami október 10. lenne. Hóvári szerint az ostrom október 9-én történt, de a levelet ő is 10-ére keltezte. Más kutatók 10-ére tették a támadást, a levélben is az áll, hogy „ma”. SZALAY 1861, 167-168; KOMÁROMY 1912, 248; HÓVÁRI 1985, 128; VERESS 1996, 87.

⁴⁷ Kelt „dominica ante Galli”, ami október 13-ra helyezhető. Hóvári szerint ez egy másik, október 12-i ostromról szól, más kutatók szerint az előző levél kiegészítése. A két levél tartalma alapján utóbbi valószínű. SZALAY 1861, 169; KOMÁROMY 1912, 248; MÓRICZ 1956, 30-31; MAGYAR 1985 b, 74; HÓVÁRI 1985, 128; VERESS 1996, 87, 225. l.j.

⁴⁸ KOMÁROMY 1912, 260; TAKÁTS é.n. [1928], 241; HÓVÁRI 1985, 129, 160, 162. l.j.

⁴⁹ HÓVÁRI 1985, 129; KOMÁROMY 1912, 260.

őrségének fizetéséhez, de nem sikerült eredményt elérni.⁵⁰ A fonyódiakra ezután is nehéz időszak várt. Takaró Mihály tihanyi kapitány 1557. augusztus 28-án kelt levelében azt írta Nádasdy Tamásnak, hogy „tegnap az Koppáni bég Fonod alá ment vala, valahol Somogyban az szegénségnek hajója volt mind szegénséggel egyetembe alája hajtották, az lövést hallották, hogy igen lövének, azt immár nem tугyák mint jártanak.”⁵¹ 1558. október 13-án Szigligeten kelt levelében Magyar Bálint arról számolt be Nádasdynak, hogy múlt szerdán törökök portyáztak a Balaton körül, megtámadták Szigliget faluját. Fonyódi majorságát felgyújtották, készleteit elpusztították, így élelemhiánnyal küzd.⁵² 1559 januárjában a kapitány Fonyódról írta Nádasdynak, hogy a „kopany bek mynden hadaval ream jwth vala... az myny senam volt, mynd elegettete az mezon.”⁵³ Augusztus 4-i levelében Magyar Bálint panaszkodott Nádasdynak: „nem soka tudok it ki Fonodnal közelb legyen török torkához. Imar wfelsege az hazat is aggya masnak mert lattya Isten ennekem nynch miwel tartanom tellesseggel kyfottam belóle... ez wegekben sehol nem tudok oly hazat kyhez wfel(sége) segytsegel nem volna de nem hogy idew felsege segytsegel lenne, de sőt az kit egynehani sok iambor halalawal byrtwnk azt is elzedy w felsege.”⁵⁴

1559-ben fegyverszünetet kötöttek a szultánnal, s a harcok alábbhagyásával esküvőt is tarthattak az erősségben. Magyar Bálint december 28-án kelt levelében tudatta Nádasdyval, hogy néhai Lengyel Boldizsárnak Anna nevű lányát férjhez adta, meghívta a nádort és feleségét a Fonyódon tartandó lakodalomra.⁵⁵ A rövidebb nyugalmas időszakot újabb támadás törte meg. 1561. december 26-án Szigligeten kelt levelében Magyar Bálint arról számolt be Nádasdynak, hogy az elmúlt napokban a pécsi, kaposi, koppányi és simontornyai törökök a „fonyódi szigetre” támadtak, elégették a gabona, árpa és zab termést, és feltörték a szőlőhegyen a pincéket.⁵⁶

Közben egy másik „fronton” is zajlottak az események: 1562. február 13-án Fonyódon kelt levelében a kapitány kérte, hogy „Lengyel Boldizsár fiának a jószágát, a melyet ő csak mint gyám birtokol, ne adja a nádor Kürtössy Jánosnak”, továbbá kérdezte Nádasdytól, mit tegyen a rá küldött királyi „commissariussal”.⁵⁷ Magyar Bálintot ugyanis erőszakos cselekedetekkel, birtokfoglalásokkal vádolták. Takáts Sándor megfogalmazása

---

⁵⁰ BARABÁS 1898, 345-348; HÓVÁRI 1985, 129.

⁵¹ KOMÁROMY 1907, 400; VERESS 1996, 92, 94

⁵² KOMÁROMY 1912, 264-265; TAKÁTS é.n. [1928], 245, 372. l.j; MAGYAR 1985 b, 74; HÓVÁRI 1985, 131.

⁵³ Takáts és Veress január 11-re tette a támadást, Komáromy szerint Magyar Bálint január 11-én írt a „tegnapi” eseményről, Hóvári a levelet január 12-re, a támadást január 10-re datálta. TAKÁTS é.n. [1928], 246; VERESS 1996, 99; KOMÁROMY 1912, 266; HÓVÁRI 1985, 131.

⁵⁴ KOMÁROMY 1912, 266-267; TAKÁTS é.n. [1928], 249, 381. l.j; HÓVÁRI 1985, 139.

⁵⁵ KOMÁROMY 1912, 268; HÓVÁRI 1985, 120, 131-132, 156, 66. l.j, 161, 208. l.j.

⁵⁶ Hóvári szövegében december 28. a levél keltezése, ez elírás lehet, mert a lábjegyzetben már ugyanúgy 26. szerepel, mint más kutatóknál. KOMÁROMY 1912, 269-270; TAKÁTS é.n. [1928], 246; HÓVÁRI 1985, 132-133, 161, 216. l.j; VERESS 1996, 111. KOMÁROMY 1912, 270.

⁵⁷ KOMÁROMY 1912, 270.

szerint „Károly főherceg a hallottak és az írásbeli panaszok alapján 1563 január 26-án a királyhoz fordult. Felterjesztésében elmondja, hogy Magyar Bálint egyéb sok gonosz cselekedetein kívül legutóbb már hamis pénz verésére is adta magát és István deákkal egyetemben Fonyódon igen szépen készített hamis aranyakat hoz forgalomba. Fonyód vára – írja Károly főherceg – a Balaton egyik szigetén épült s a legerősebb várak közé tartozik. Magyar Bálint állandóan e hozzáférhetetlen várában lakik s így csakis a vár elfoglalása útján lehetne őt kézre keríteni.”⁵⁸ Javasolta a vár megostromlását, erre azonban nem került sor, mert az uralkodó továbbra is igényt tartott Magyar Bálint katonai szolgálataira.⁵⁹

Somogy vármegye ugyanekkor az országgyűlésen „mint közönséges gonosztevő ellen emelt vádat” Magyar Bálint ellen „egyéb gonosztettei mellett” Fonyód és Szigliget várának jogtalan birtoklása miatt.⁶⁰ Az 1563. évi 55. törvénycikk kimondta, hogy „Fonyód és Szigliget vára örökös joggal, a nemes Lengyel családot illeti;” ezért az uralkodó „méltóztassék gondoskodni afelől, hogy a főkapitány, az említett besztercebányai czikkelyek erejénél fogva, ezt a Magyar Bálintot szorítsa reá arra, hogy a megnevezett várakat a néhai Lengyel Gáspár és Boldizsár fiainak visszaadja.”⁶¹

Magyar Bálint a kiküldött királyi biztosokkal elvben megegyezett a két vár visszaadásáról, ennek azonban az uralkodó által adott újabb határidőre sem tett eleget.⁶² A Lengyel-birtokok feletti hatalma csak 1567. október 6-án vált valóban jogszerűvé, ekkor ő és Lengyel Brigitta a vasvári káptalan előtt fiukká fogadták Brigitta öccsét, Istvánt, akit jelenlegi és még szerzendő vagyonukban örökösükké is tettek – az előbbieik közé tartozott a fonyódi castrum és a szigligeti arx várbirtokaikkal – Lengyel István pedig a nevezetteket szüleivé fogadta, és halála esetére örökösévé tette.⁶³

Magyar Bálint anyagi helyzete jelentősen romlott Nádasdy Tamás 1562. június 2-án bekövetkezett halálával. A kapitány 1565. szeptember 9-én kelt levelében számon kérte Csányi Ákoson, a nádor özvegyének jószágigazgatóján három éve elmaradt fizetését és a Nádasdy család egyéb tartozásait.⁶⁴ A helyzet javítására a bécsi hadvezetés 1567-ben és 1568-ban a király által fizetett katonákat rendelt Tahy Ferenc, majd Thury György Kanizsán szolgáló katonaságából az ekkor kastélyként említett fonyódi erődítménybe.⁶⁵ 1569-ben azonban megromlott Magyar Bálint kapcsolata Béccsel, erről Bocskay György írt Batthyány Boldizsárnak. Eszerint a fonyódi kapitány hiába küldte Lengyel Istvánt a

---

⁵⁸ TAKÁTS 1905, 891-892.

⁵⁹ TAKÁTS 1905, 891-892.

⁶⁰ CJH 1526-1608, 515.

⁶¹ CJH 1526-1608, 515.

⁶² TAKÁTS é.n. [1928], 251-252; MÓRICZ 1956, 23-24.

⁶³ KOMJÁTHY 1985, 111, 15 lj; HÓVÁRI 1985, 150, 165, 364. lj.

⁶⁴ KOMÁROMY 1912, 274, 277; HÓVÁRI 1985, 145.

⁶⁵ PÁLFFY 1999, 134, 3. lj, 140.

katonáinak járó zsoldért az uralkodóhoz, az őt ellenségesen fogadta. Egy követjelentés ugyanis arról számolt be, hogy a budai pasa szerint Magyar Bálint az erdélyiekhez fog pártolni, s e hírt a király tudatta is Lengyel Istvánnal.⁶⁶ Pedig szükség volt a támogatásra, amivel a bécsi hadvezetés is tisztában volt, ezért 1570-ben a dunántúli kerületi főkapitány katonái közül a fonyódi és a szigligeti várba összesen 50 magyar lovast és 50 magyar gyalogost küldött.⁶⁷ Ebben az évben a helyzet még veszélyesebbé vált, ugyanis a törökök vár építésébe fogtak Fonyóddal szemben a közeli Bézsényben (1. kép 1), amit Salm győri főkapitány november 5-én jelentett az Udvari Haditanácsnak.⁶⁸ December 4-i levelében Bocskay György arról számolt be Batthyány Boldizsárnak, hogy Magyar Bálint Bécsújhelyre ment, és a készülődő ellenvár lerombolását kérte. Ám csupán gyalogosokat küldtek neki Pápáról, akikkel a kapitány nem volt megelégedve, amit meg is írt Salm generálisnak, amint az Bornemissza János pápai kapitány a főkapitánynak küldött 1571. február 14-i leveléből kiderül.⁶⁹ Lengyel Brigitta is panaszkodott Batthyány Kristófnak 1571. szeptember 6-án írt levelében, hogy a törökök Bézsényt építik.⁷⁰ 1572 májusában az egykori tihanyi kapitányt, Takaró Mihályt nevezték ki a fonyódi erődítmény élére.⁷¹ Az uralkodó június 9-én tudatta Magyar Bálinttal, hogy a fonyódi őrségnek esedékes 500 forintot hamarosan küldeni fogja, július 14-én kelt rendeletében pedig engedélyezte, hogy Magyar Bálint igénybe vegye jobbágyait, hogy építőanyagokat (többek között követ) szállíttasson át velük a Balatonon a fonyódi vár kijavítása és továbbépítése érdekében.⁷²

1573 tavaszán meghalt Magyar Bálint.⁷³ Szeptembertől Lengyel Gáspár fia, András lett a fonyódi kapitány, a Lengyel család két ága közt tehát rendeződött a viszony.⁷⁴ A megözvegyült Lengyel Brigitta nem akart Fonyód és Szigliget várával is bajlódni, jobb védhetősége miatt így az utóbbi mellett döntött. Magyar Bálinttal kötött házasságából nem született gyermek, egyetlen örökösük így Lengyel István volt, aki a szigligeti vár parancsnokságát vette át. 1574. február 9-én Lengyel Brigitta levelet írt az uralkodónak, melyben kérte Magyar Bálint elmaradt zsoldját, és azt az összeget, amelyet egykori férje Fonyódon hadieszközök vásárlásába fektetett.⁷⁵ A fonyódi őrséget Magyar Bálint halála után teljes egészében a bécsi kamara fizette. A Hofkammerarchiv 1574. évi zsoldlistája

---

⁶⁶ TAKÁTS é.n. [1928], 254, 392-393. lj; HÓVÁRI 1985, 146-147, 165, 331. lj.

⁶⁷ PÁLFFY 1999, 139-140, 26. lj.

⁶⁸ PÁLFFY 1999, 140, 27. lj.

⁶⁹ TAKÁTS é.n. [1928], 255, 394-395. lj; HÓVÁRI 1985, 148-149, 165, 350-351. lj.

⁷⁰ HÓVÁRI 1985, 165, 349. lj.

⁷¹ PÁLFFY 1999, 140, 28. lj.

⁷² HÓVÁRI 1985, 149.

⁷³ 1573. május 12-én Nádasdy Ferenc egyik embere, Párnás János urának küldött levelében említette, hogy korábban már írt Magyar Bálint haláláról. TAKÁTS é.n. [1928], 257, 398. lj; HÓVÁRI 1985, 149, 165, 361. lj.

⁷⁴ PÁLFFY 1999, 140, 28. lj; HÓVÁRI 1985, 151.

⁷⁵ HÓVÁRI 1985, 150.

alapján az év utolsó negyedében Lengyel András mellett Balázs deák és 50 katona (köztük 2 ágyúmester) kapott fizetséget. A jegyzékben szerepelnek azok nevei is, akik az év során dezertáltak, meghaltak, vagy török fogságba estek.⁷⁶ Fonyódot 1575-ig tudták tartani, augusztus 6-án Nádasdy Ferenc írta Batthyány Boldizsárnak, hogy a törökök pár nappal korábban „Fonodot megvóthék, az benne walokoth mynd lewágták, testeket megh éghették”.⁷⁷ Az erődítményt a törökök már nem használták, a koppányi szandzsák 1578/80 évi összeírásában „varos –i Fonod” lakatlan helyként szerepel.⁷⁸ Fonyód neve a későbbiekben többször is feltűnik a tóti Lengyelek birtokjogi irataiban a család pusztái, praediumai között, néha említik egykori várát is.⁷⁹

A 18. század elején Bél Mátyás azt írta a várhegyi erődítményről (1. kép 3.), hogy előbb Thököly Imre katonái, a Rákóczi-szabadságharc alatt pedig Eszterházy Antal emberei védték, de a császári erők mindkét esetben legyőzték őket.⁸⁰ Elképzelhetőnek tartom, hogy ekkor esetleg az Alsóvár maradványait is használhatták, bár erre eddig nincs bizonyíték.

Azt, hogy a terület mikor népesült be újra, nem tudni pontosan.⁸¹ Vályi András 1796-ban kiadott művében a következő szerepel: „FONYOR. Szabad pusztá Somogy Vármegyében, földes Ura Lengyel Uraság, lakosai katolikusok, fekszik Csehihez nem meszsze, 's filiája. Határja kövér.”⁸² A „FONYOR” elírás lehet, ilyen településnév nem ismert Somogyban. Valószínűleg Fonyódot kell érteni alatta, mivel birtokosa Lengyel, és Csehi közelében fekszik. Ez alapján Fonyód a 18. század végén újra lakott volt, és Csehiből népesült be.

Az 1812-ben készült *Descriptio geographico-statistico-topographica comitatus Simighiensis* szerint „Fonyód a Lengyel család nádasok között fekvő pusztája vagy félszigete. Ezen a pusztán két várnak vagy kastélynak láthatók a maradványai: az egyik a hegyen, a másik ezen hegy lábánál; az utóbbit jelenleg is mély árok veszi körül. Az 1801.

---

⁷⁶ HÓVÁRI 1985, 150-152, 165-166, 367. lj.

⁷⁷ A többi kutatóval ellentétben Magyar Kálmánnál az szerepel, hogy Batthyány Boldizsár írt Nádasdynak. TAKÁTS é.n. [1928], 257, 399. lj; MÓRICZ 1956, 33; HÓVÁRI 1985, 153; VERESS 1996, 125-126; MAGYAR 1985 b, 74.

⁷⁸ A „varos –i Fonod” kifejezést Hóvári János oppidumként, nagyobb helységként értelmezte. HÓVÁRI 1985, 153, 166, 373 lj.

⁷⁹ HÓVÁRI 1985, 153, 166, 374 lj.

⁸⁰ LUKÁCS 1942, 164-165; LUKÁCS 1943, 250. Ezt később Vályi András is említette: VÁLYI 1976, 683.

⁸¹ Móricz Béla szerint a visszafoglalás után felállított kamarai tiszttartóság 1702-ben lakatlan pusztaként írta le Fonyódot, amely valószínűleg a század közepétől kezdett újra benépesülni. Az első anyakönyvi nyom a lengyeltóti halotti anyakönyv 1758. áprilisi bejegyzése „Kata asszony, a fonyódi révész felesége” haláláról. Úgy vélte, hogy Fonyód csak a 18. század végén népesült be újra, 1828-ban 86 lakosa volt. A későbbiekben azt említi, hogy a fonyódi dombon szőlőt szerzett ordaiak és csehiiek közül az 1850-es évektől egyre többen költöztek Fonyódra, s megalapították a mai települést. Magyar Kálmán álláspontja az, hogy a terület 1702-ig maradt lakatlan, Hóvári János szerint csak a 19. században népesült be újra, de egyikük sem indokolta, mire alapozta feltételezését. MÓRICZ 1956, 36, 39, 41, 45; MAGYAR 1985 b, 83; HÓVÁRI 1985, 153.

⁸² VÁLYI 1976, 683-684.

esztendőben töltést építettek Bézsénypuszta és ezen félsziget között, amely közút gyanánt szolgálván, használhatóbbá teszi a Balatonon átvezető fonyódi révet.”⁸³ Móricz Béla úgy vélte, hogy a töltésút megépítéséhez felhasználták a falu középkori templomjának romjait, így faragott köveket is.⁸⁴

Kutatástörténet

Bár a 20. század elején a történészek csak érintőlegesen foglalkoztak Fonyóddal, ezek a korai munkák is jelentős információkkal szolgálnak, s jó kiindulópontot biztosítottak a későbbi kutatások számára. Békefi Remig a templom késő középkori említéseit tette közzé,⁸⁵ a 14-15. századi Fonyódról máig ez az összes ismert forrás. Takáts Sándor és Komáromy András palonai Magyar Bálint életéről szóló írásaiban közölte a kapitány több levelének kivonatát és részletét, amelyek – mint láttuk – fontos adatokkal szolgálnak a fonyódi erődítéssel kapcsolatban.⁸⁶ Pataki Vidor a 16. századi várépítésről szóló 1931. évi munkájában elemezte Giulio Turco alaprajzát.⁸⁷

Az Alsóvár területén először Bacsák György, Fonyód polihisztora végzett kisebb ásatást 1934-1935 táján, bár ő alapvetően a Várhegy erősségét kutatta. Erről pontosabb információval nem rendelkezünk, csak Magyar Kálmán említi, hogy Bacsák az előkerült bélyeges téglák alapján római katonai tábornak tartotta a fácánosi sáncokat, ahol belül „római katonák sírjait” vélte felfedezni.⁸⁸

Dornyay Béla volt az első, aki kifejezetten Fonyódról publikált. Bár 1930. évi rövid cikke főleg a török korról és az azt követő időszakról szól, megemlíti a településre vonatkozó első írott forrást is.⁸⁹ 1936-ban ugyanakkor tisztázta, hogy itt egy török kori erődítményről van szó, Giulio Turco említett rajza nyomán azonosította a helyszínt. Az ábrázolás elemzése során felismerte, hogy a belső vár épülettömbje egy szakrális építményt foglal magában, így az északkeleti helyiséget „keleteltsége és 3-oldalú apsis-

---

⁸³ TÓTH 1988, 41, 66.

⁸⁴ Móricz Béla azt írta, hogy a töltésútról 18. század végi okleveles adatok szólnak, de a pontos forrásmegjelölés hiányzik. MÓRICZ 1962, 85-86.

⁸⁵ BÉKEFI 1907, 95.

⁸⁶ TAKÁTS 1905; KOMÁROMY 1912; TAKÁTS é.n. [1928].

⁸⁷ PATAKI 1931, 115-116.

⁸⁸ MAGYAR 1985 a, 10-11, 20; MAGYAR 1985 b, 33, 40, 75. – Bacsák György a következőt írta 1934-es várhegyi ásatásáról: „A rómaiak hírét egy őrtorony alapfalazata, néhány téglá és tetőcserép tartotta fenn. Valószínűleg egy hírljelző állomás kis őrtornya lehetett a fonyódi várhegyen, amely a fenéki nagy római vár és a fonyódi hegy keleti tövében fekvő kisebb táborhely, az úgynevezett •Fácános• között tartotta fenn a hírszolgálatot.” A kutató úgy vélte, hogy Fonyód török kori erődítése a Várhegyen volt. Bacsák Györgynek a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában található fonyódi dokumentációjában az Alsóvár kapcsán csupán két, a fonyódi lelőhelyeket ábrázoló összesítő térképét találtam, amelyek a külső vár négyzetes alakját tüntetik fel, „Római sáncz”, illetve „A fácános római castrum” megnevezéssel. BACSÁK 1935, 4; Dok. 1935.

⁸⁹ DORNAY 1930.

záródása” miatt várkapolnaként határozta meg. Közzé is tette az alaprajzot, javasolta a vár feltárását és helyreállítását.⁹⁰

Fonyód történetével átfogóan először egy amatőr helytörténész, Móricz Béla foglalkozott az 1950-es években. Kutatása a kora középkortól a 20. század közepéig tartó időszakra terjedt ki, jelentőséget tulajdonítva annak a szájhagyománynak, miszerint a Várhegyen Koppány vezér erődítménye állt.⁹¹

A Somogy megyei Idegenforgalmi Hivatal megbízására és költségén 1957-ben kezdődött az elpusztult török kori vár helyének felderítését szolgáló előzetes ásatás, amelynek sikere esetén további célul tűzték ki a részleges helyreállítást. Az akkori Történeti Múzeum Adattára a székesfehérvári István király Múzeum igazgatóját, Fitz Jenőt küldte ki a feltárás vezetésére, melynek alapját Giulio Turco felmérése és Móricz Béla említett munkája képezte. A szeptember 2-17-ig tartó ásatás során csupán egy 30x2 méteres (I. blokk), és két kisebb kutatóárok (I/a és I/b blokk) megnyitására volt lehetőség a belső vár középső részén. Kiderült, hogy itt állt egykor a falu temploma, körülötte temetővel, amelynek 22 sírja került elő.⁹² A pénzhiány miatt megszakadt feltárást 1958. június 23. és augusztus 13. között folytatták, ezúttal már sokkal nagyobb területen. A kutatás kiterjedt a belső vár területének nagy részére (II. és IV. blokk), a belső várárokra (III. blokk), annak egykori hídfőire (VIII. és X. blokk), a külső vár területének egy kisebb részére (VII. blokk), az északkeleti sarokvédmű és a külső várárok hídfőjének területére (V-VI. blokk), valamint a külső várárok egy további kisebb szakaszára (IX. blokk).⁹³ (4. kép) 1959. november elején az Országos Műemléki Felügyelőség konzerválni kezdte a belső vár feltárt épületmaradványait, az ekkor szükségessé vált földmunkák során további 12 sírt tártak fel.⁹⁴

Az ásatásokról Fitz Jenő minden évben rövid jelentésben számolt be az *Archaeologiai Értesítő*ben német,⁹⁵ illetve a *Régészeti Füzetek*ben magyar nyelven.⁹⁶ 1963-ban megjelent rövid összefoglalója a feltárásról az *Alba Regia* hasábjain, amely főleg a templomról és temetőjéről szólt,⁹⁷ valamint az *Anthropologia Hungarica* 6. száma, mely az ásatásból származó, a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának munkacsoportja által feldolgozott 13-16. századi antropológiai anyagot ismertette.⁹⁸

---

⁹⁰ DORNYAY 1936, 67-68.

⁹¹ MÓRICZ 1956.

⁹² Ás. dok. 1957; FITZ 1958 b, 46.

⁹³ Ás. dok. 1958, passim.

⁹⁴ Ás. dok. 1959.

⁹⁵ FITZ 1958 a, 208; FITZ 1959 a, 210-211; FITZ 1960 a, 240.

⁹⁶ FITZ 1958 b, 46-47; FITZ 1959 b, 62-63; FITZ 1960 b, 89.

⁹⁷ FITZ 1963.

⁹⁸ A munkacsoport tagjai: Dezső Gyula, Éry K. Kinga, Harsányi László, Huszár György, Nemeskéri János, Nozdoviczky Sylvia, Thoma Andor, Tóth Tibor, Wenger Sándor. NEMESKÉRI 1963. (Wenger Sándor részt vett az ásatáson, Nemeskéri János megtekintette a feltárást. Ás. dok. 1958, 3, 26, 38.)

A már említett Móricz Béla 1962-ben kiadott könyvében kitért Fonyód etimológiájára, ami alapján következtetett a falu kialakulásának körülményeire. Beszámolt a feltárásról is Fitz Jenőre hivatkozva, sőt olyan adatokat is közölt, amelyeket az ásatásvezető nem publikált.⁹⁹ 1984-ben Sándorfi György geodéziai felmérést készített az Alsóvár területéről.¹⁰⁰

Jelentős az 1985-ben megjelent Fonyód története című kötet, amelyben három fontos tanulmány is található. Magyar Kálmán régészeti, történeti és nyelvészeti adatokra támaszkodva számolt be Fonyód és környékének életéről az őskortól a török korig. Kitért az Alsóvár kutatására, összefoglalta az 1957-1959-es ásatások eredményeit. Beszámolt a feltárt templomról, foglalkozott az előkerült kőfaragványokkal, párhuzamokat vont több környékbeli templom díszítésével, utalt műhelykapcsolatokra. Írt a sírok leleteiről, ezekhez párhuzamokat keresett, általános következtetéseket vont le belőlük többek között a viseletre vonatkozóan. Néhány leletről rajzot és fotót is közzétett, megemlítette a kerámiaanyag néhány típusát, de nem foglalkozott a teljes leletanyaggal.¹⁰¹ A kötetben Komjáthy Miklós elsősorban Fonyód középkori történetével foglalkozott, de közölt néhány információt a 16. századból is,¹⁰² mely utóbbi korszakot Hóvári János tárgyalta részletes tanulmányában.¹⁰³

A végvárral kapcsolatos újabb irodalomból további fontos forrásokat tartalmaznak Veress D. Csaba¹⁰⁴ és Pálffy Géza munkái.¹⁰⁵ Említést érdemel végül a Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig című kötet, amelyben Magyar Kálmán tollából szerepel az erődítés leírása és rövid története.¹⁰⁶

Az 1957-1959. évi feltárások eredményei

Az ásatási eredmények részletesebb publikálása és a leletanyag feldolgozása elmaradt. Ezt pótolni közel 60 év távlatából nem egyszerű feladat, az információk egy része ugyanis már nem áll rendelkezésünkre. A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában található ásatási dokumentációkban rögzített adatok hiányosak, pontatlanok, rétegtani megfigyelések csak elvétve fordulnak elő, fotózásnál nem használtak sem mérőeszközt, sem északjelet, csak kevés rajz készült, azok is vázlatyszerűek, némelyikről hiányzik a lépték és/vagy a tájolás.¹⁰⁷

---

⁹⁹ MÓRICZ 1962.

¹⁰⁰ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 202, 224.

¹⁰¹ MAGYAR 1985 b.

¹⁰² KOMJÁTHY 1985.

¹⁰³ HÓVÁRI 1985.

¹⁰⁴ VERESS 1996, 69-126 passim.

¹⁰⁵ PÁLFFY 1999, 103, 116-117, 134, 139-140, 159, 162.

¹⁰⁶ MAGYAR – NOVÁKI 2005, 45-47, 224.

¹⁰⁷ Ás. dok. 1957; Ás. dok. 1958; Ás. dok. 1959.

A leletanyagot a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum őrzi.¹⁰⁸ A tárgyak a feltárást követően restaurálásra kerültek, leltározásuk viszont elmaradt. Az eredeti zacskók tönkrementek az évtizedek során, így néhány leletet csak feltételesen lehetett az egyik, vagy másik tasakhoz kötni. A zacskók még olvasható felirataiból kiderült, hogy a leletek elcsomagolása általában nem rétegek, hanem ásónyom vagy a napi mélyítés szerint történt. Mivel a lelőköri körülményekről néhány kivételtől eltekintve nincs megfelelő információ, a leletek kormeghatározásánál jobbára csak tipológiára és párhuzamokra lehet támaszkodni.¹⁰⁹

Az alábbiakban a feltárás részletesebb ismertetésére és értékelésére törekszem az ásatási dokumentációk, valamint Fitz Jenő publikációi alapján.

A belső vár épülete

A belső vár középső részén nyitott kelet-nyugati irányú, 30x2 méteres I. blokkban már az első ásónyom mélységében kő- és tégladarabokat tartalmazó törmelék réteg mutatkozott, amely a kutatóárok két végének kivételével igen vastag volt. A hosszanti irányú blokk közepe táján 1,3 m mélységben egy (később a korai templomnak bizonyult) téglaeépület északnyugati sarka került elő, melynek falait nagyrészt kitermelték – a belső falsíkot 1,9 m mélységben sem sikerült megtalálni, így a falvastagságot sem lehetett megállapítani. A falsarok külső oldalán egy 1 m vastag, nyugat felé tartó kőfal csonkjá került elő. A téglafal északi irányú kiterjedésének tisztázására a kutatóárok északi részén egy 6x2 méteres bővítést nyitottak (I/a blokk), ahol megtalálták a téglafal északi falsíkját, valamint a csatlakozó kőfal észak felé forduló alapfalát. A kőfal nyugati irányú folytatásából csak falkiszedés volt megfigyelhető a bővítés nyugati metszetalában. A bővítés északkeleti sarkában egy 1562-es Ferdinánd érme került elő szórványként.¹¹⁰ Később az I. blokkot bővítették az I/a blokktól keletre (I-I/a rábontás), ahol a templom téglafalának további nyugat-keleti irányú szakasza került elő. Az I/a blokktól északra 70 cm széles tanúfal kihagyásával nyitották a 12x3,5 méteres, kelet-nyugati irányú II. blokkot, amit kelet felé bővítettek (II. blokk rábontás). Itt tisztázódott, hogy a téglafaltól északra tartó kőfal az egykori sekrestye nyugati fala volt. A 75 cm vastag, északon 90 cm hosszú támpillérekkel erősített kőfalakkal határolt helyiség a templom északi téglafalához épült, mérete a templom alaprajza (5. kép) szerint nagyjából 5,6x2,4 m lehetett.¹¹¹

Az I. blokk déli oldala mellett nyitották a nyugat-keleti irányú, 4 m széles és az alaprajzi felmérés alapján körülbelül 15 m hosszú IV. blokkot, amelyet később teljes hosszában kiszélesítettek déli irányban 2 méterrel (IV. blokk D-i kiszélesítés), majd a

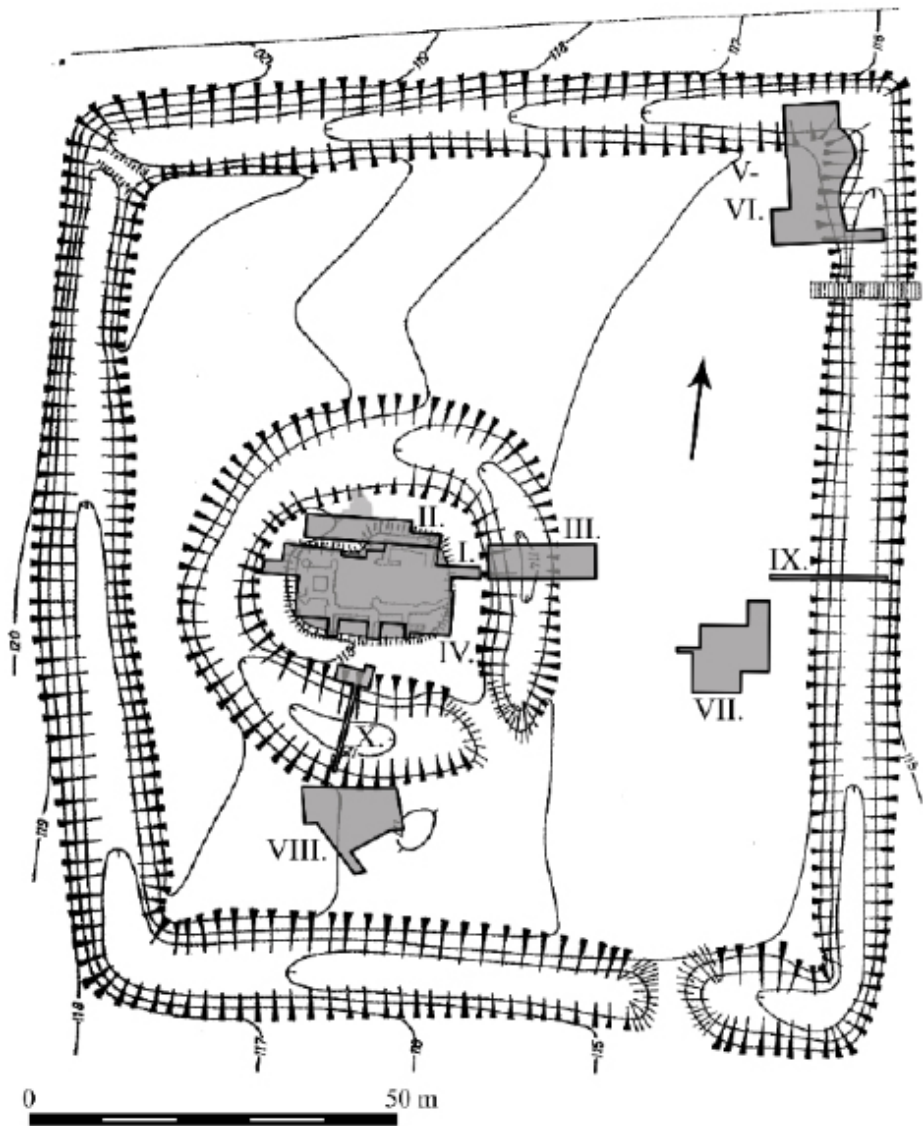
---

¹⁰⁸ Kivételt képez ez alól két leltározatlan kerámiaedény, amelyek a keszthelyi Balatoni Múzeumban találhatóak. Az információt köszönöm Havasi Bálintnak és Kiss Viktornak.

¹⁰⁹ A fémleletek jelentős részének feldolgozása: SZABADOS 2016.

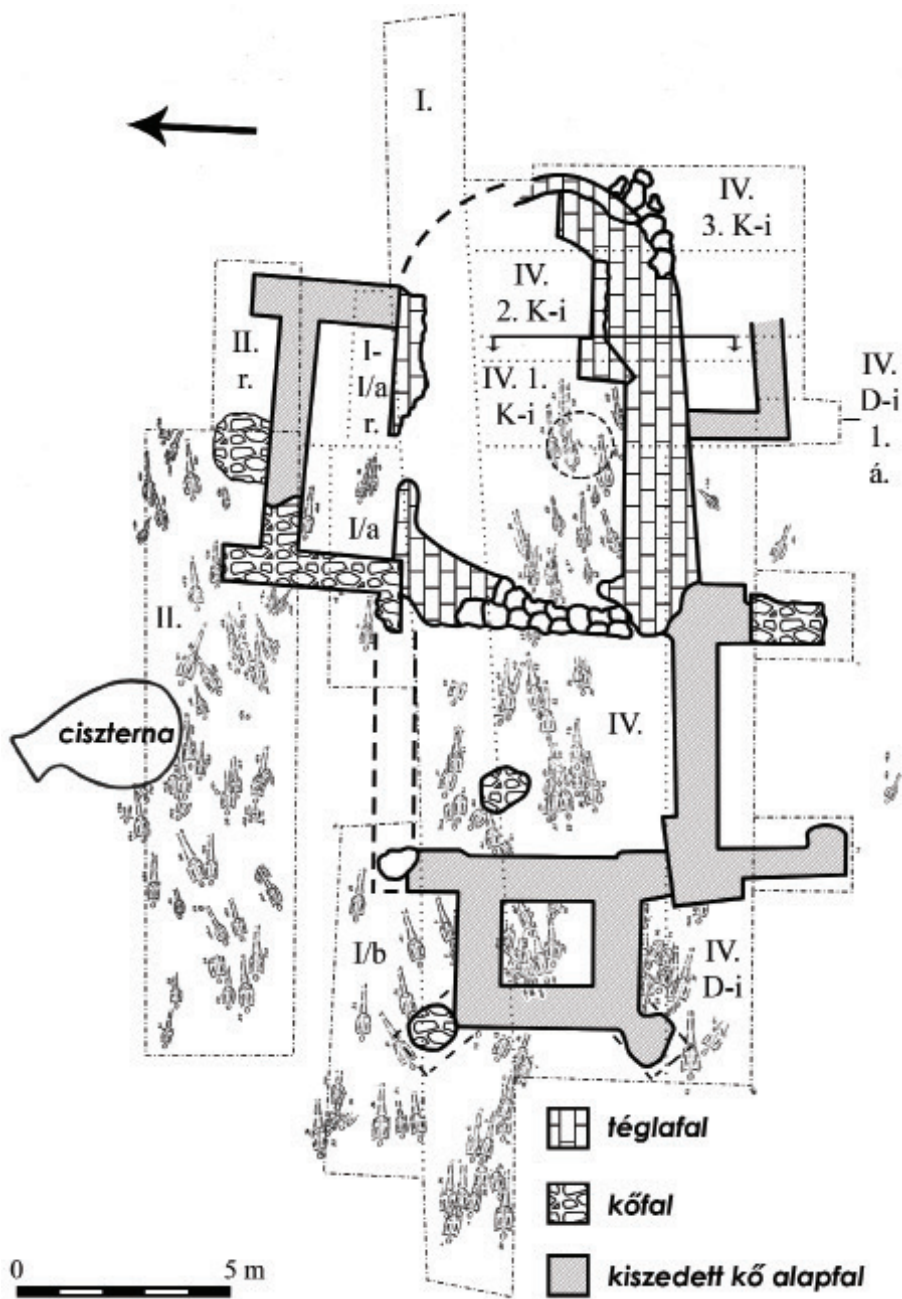
¹¹⁰ Ás. dok. 1957, 3, 7-9, 11, 13-14, 17.

¹¹¹ Ás. dok. 1958, 1-6, 16, 20, 36, 49.

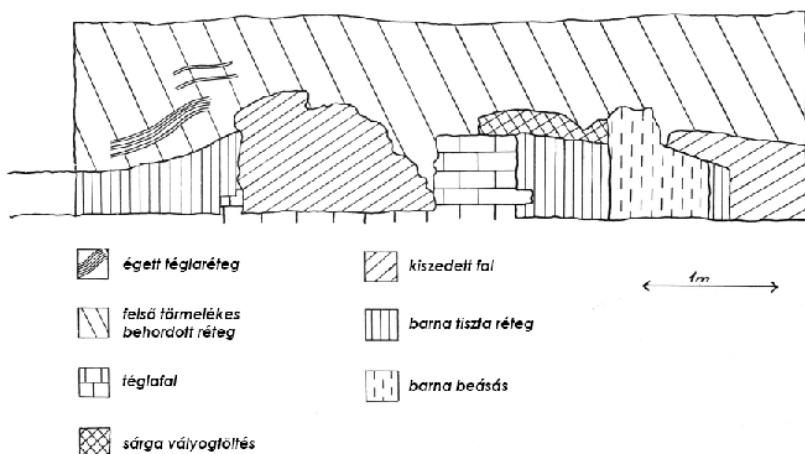
4. kép: Az 1957-1959-es feltárások összesítő alaprajza (MAGYAR – NOVÁKI 2005, 21. felmérés; FITZ 1963, 8-9. ábra; Ás. dok. 1958, V-VI, VII. blokk alaprajza felhasználásával)

teljes blokkot bővítették 3x2 méterrel keleti irányban (IV. blokk 1-3. K-i kiszélesítés). Az 1. és 2. K-i kiszélesítés között tanúfalat hagytak ki, melyről metszetrajz készült (6. kép). A blokkban előkerült a téglatemplom nyugati falának folytatása, a déli fal és a szentély íves alapfalának nyomai – a falakat nagyrészt kitermelték, a legtöbb helyen csak falkiszedés volt megfigyelhető. Az 1. K-i kiszélesítés keleti metsztfalánál előkerült a diadalív déli

5. kép: A templom feltárási alaprajza a ciszternával (FITZ 1963, 9. ábra; Ás. dok. 1958. alapján)

6. kép: A IV. blokk 2. K-i kiszélesítésének nyugati metsztfala (FITZ 1963, 16. ábra) – helye az 5. képen jelölve

falpillérének alapja, a templom alapfala ettől keletre szélesebb volt.¹¹² A templomon belül, annak déli téglafala mellett a diadalívtól nyugatra egy 1,6 m átmérőjű, kör alaprajzú, lekerekített aljú gödröt találtak, (5. kép) melynek alja a talajszinttől 3,05 méterre volt. Felette a 14-15. századra helyezhető sírok voltak. A gödörben nagy bazaltkövek alatt edénytöredékek, vasak, paticsdarabok és téglatöredékek kerültek elő, mindez az ásatásvezető szerint arra utalhat, hogy a gödröt a templom építésekor temethették be, esetleg a templom építése során használhatták. A bazaltkövekről Fitz Jenő megjegyezte, hogy ugyanolyanok voltak, mint amelyek a nyugati téglafal már hiányzó középső része alatt kerültek elő. Ezek szerint a téglafalakat kötőanyag nélkül elhelyezett, nagyméretű kövekre alapozták.¹¹³

A templom déli téglafalának külső oldalához középen egy déli irányba tartó kőfal épült, amely az alaprajz szerint körülbelül 1,6 m után kelet felé fordult, ebben az irányban már csak egy szakaszon sikerült követni, további folytatását nem találták, de valószínűleg egy helyiséget határolhatott.¹¹⁴ A 3. K-i kiszélesítésben egy fejszét, üvegedényeket, szalagfonattal díszített kályhacsempét, és nagy mennyiségű kerámiát

¹¹² Ás. dok. 1958, 3, 5, 8, 11, 15-16, 39.

¹¹³ Ás. dok. 1958, 13-15.

¹¹⁴ Az alaprajz alapján a nyugat-keleti irányú falnak nagyjából 2 m hosszú szakasza került elő, mely a 2. K-i kiszélesítés nyugati végéig tartott, a dokumentáció szövege szerint viszont a fal ebben a szélesítésben tovább folytatódott, és csak a 3. K-i kiszélesítésben ért véget, ami legalább 2 méterrel hosszabb falszakaszt jelent. A falmaradvány közelében két cölöplyuk is előkerült, amelyek valószínűleg nem a palánkhhoz tartoztak, szerepükre azonban pontosabb leírás és képi dokumentáció hiányában nem lehet következtetni. Ás. dok. 1958, 11, 15-16, 18.

találtak.¹¹⁵ A D-i kiszélesítésben a téglapépület délnyugati sarkához csatlakozó, nyugatra induló kőfal maradványai kerültek elő, amely párhuzamos az északon csak részben azonosított falvonulattal. Egy-egy falcsont kivételével itt csak a falkiszedés nyomait sikerült feltárni. A kőfalhoz két déli támpillér csatlakozott, közülük a nyugati támpillér rövid, kelet felé fordul, lekerekített szakaszban végződött.¹¹⁶

Az I. blokk nyugati végénél nagyjából 1 m mélységben kőfalak maradványai kerültek elő, melyek egy torony támpilléres északi fala és a hozzá csatlakozó hajórész maradványainak bizonyultak. Alapfalak csak helyenként maradtak meg, a többi részen csupán falkiszedés jelentkezett. Egy magasabb szinten kövek feküdtek, amelyek a falak kitermelése után ledőlt épületrészekhez tartozhattak. Az alaprajz tisztázására a kutatóárok északi részén egy 8x2 méteres bővítést nyitottak (I/b blokk).¹¹⁷ A IV. blokk nyugati végében megtalálták az I. blokk nyugati részében előkerült vastag kőfalak folytatását. Bár a falakat teljesen kiszedték, irányukat és vastagságukat megőrizte a törmelék. Egy 2x2 m belterületű, nyugati sarkain egy-egy támpillérral rendelkező toronyépítmény alapja rajzolódott ki, mely keleti sarkainál csatlakozott az I. és IV. blokkban talált kelet-nyugati irányú kőfalakhoz. A toronytól keletre egy nagyméretű, kőből épült pillér maradványa került elő,¹¹⁸ mely az ásatáson járt Éri István szerint kegyúri karzat alátámasztására szolgálhatott.¹¹⁹

A téglapillér és kőfalak közti periódusbeli különbséget nyilvánvalóvá tette az előbbiek mélyebb alapozása, valamint az, hogy a kőfalak több sírt is vágtak, míg a téglafalak esetében ez nem fordult elő.¹²⁰

A II. blokk északi metszetalánál egy beásás mutatkozott. A rábontás során ebből nagyobb kődarabok kerültek elő, melyek közül az egyik faragott volt – az ásatásvezető szerint félköríves ablakkeret töredéke lehetett. Fitz Jenő lehetségesnek tartotta, hogy az itt talált kőtörmelék a palánkfalhoz tartozó erődítés, esetleg egy torony omlásából származott. A beásásról kiderült, hogy valójában ciszterna volt, feltárását 6,7 m mélységben hagyták abba omlásveszély miatt. Az alaprajzokról megállapítható, hogy ovális alaprajzú, nagyjából 2,5x3 m nagyságú objektumról volt szó, amely több sírt is vágott (5. kép).¹²¹

---

¹¹⁵ Ás. dok. 1958, 18.

¹¹⁶ Ás. dok. 1958, 11, 43-44.

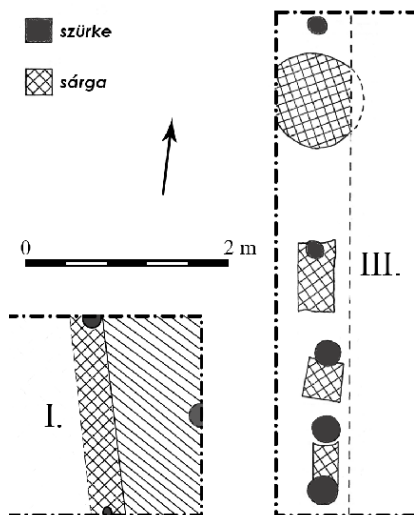
¹¹⁷ Ás. dok. 1957, 4-5, 8-9, 11, 16-17.

¹¹⁸ Ás. dok. 1958, 5, 11-12.

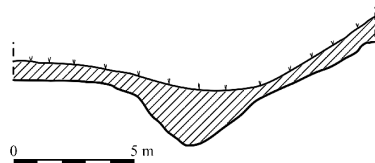
¹¹⁹ Ás. dok. 1958, 38; ÉRI 1967, 191.

¹²⁰ Ás. dok. 1957, 11, 13-14, 18; Ás. dok. 1958, 7.

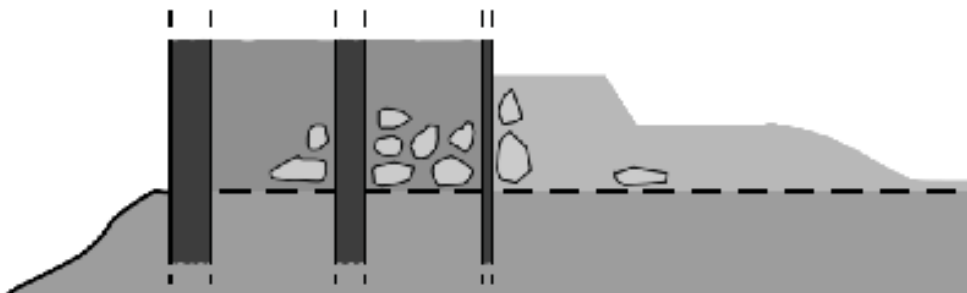
¹²¹ A dokumentáció említi még, hogy a „ciszternából É irányban egy 50 cm széles nyílás vezet ki a várarak irányába... A ciszternától É-ra bevágást csináltunk a ciszternából a várarakba kivezető árok feltárására. A ciszternából a várarak felé emelkedő nyílást alagútszerűen átvágtuk.” Nehéz megmondani, hogy itt pontosan miről van szó, mivel metszetrajok nem ismertek, az objektumról készült négy fotó nem szolgál megfelelő információval, az alaprajzok pedig nem ábrázolják kellő részletességgel ezt a területet. Ás. dok. 1958, 43-45, 47, 50; FITZ 1963, 114.

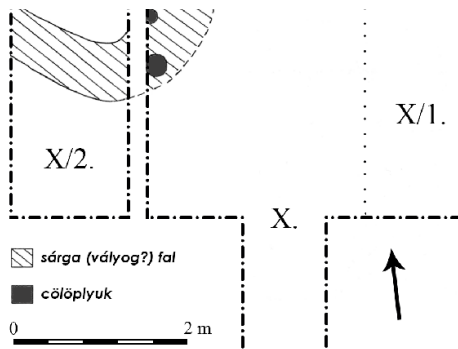
7. kép: A belső vár feltárt palánkjának alaprajzi rekonstrukciója az I. blokk keleti és a III. blokk nyugati végszakaszán (FITZ 1963, 13. ábra felhasználásával)

9. kép: A III. blokk déli metszefala (Ás. dok. 1958.)

8. kép: A belső vár nyugati erősítésének rekonstrukciós kísérlete

10. kép: A X. blokk északi részének feltárási alaprajza (FITZ 1963, 14. ábra)

A belső vár erődítése

Az I. blokk keleti végében elszórtan nagyobb köveket találtak, közvetlenül ezektől nyugatra törmelékmentes, kemény, ledöngölt föld jelentkezett. Itt az északi és a déli metszetfalban egy-egy cölöplyuk került elő, amelyek nagyjából egy vonalban helyezkedtek el. A nagy kövektől keletre, közvetlenül a kutatóárok keleti végénél egy harmadik cölöplyukat is találtak. Az I. blokktól keletre 70 cm széles tanúfal kihagyásával nyitották a nyugat-keleti irányú, 15x1 m nagyságú III. blokkot a palánkfal tisztázása és a belső várárok átvágása céljából. A blokkot később észak felé 4 méterrel bővítették, így teljes területe 15x5 m lett. A blokk nyugati végénél cölöplyukak kerültek elő, melyek a palánk külső cölöpsorához tartoztak. A palánk szerkezete ezek alapján úgy rekonstruálható, hogy az erődítés nyugati és keleti cölöpsora egymástól mintegy 2 m távolságra helyezkedett el (7. kép),¹²² ezek között még egy cölöpsor húzódott. A cölöpsorok között néhány nagyobb követ tartalmazó döngölt föld volt. Hasonló anyagú, tagolt földtöltés csatlakozott a nyugati cölöpsor belső oldalához. (8. kép) Közvetlenül a déli cölöplyuk belső oldalánál, a földtöltés alatt égési réteg mutatkozott,¹²³ ami Fitz Jenő szerint az erődítés egyik ostromának emléke lehet, és a palánk legalább egyszeri megújítására utal.¹²⁴ A III. blokk nyugati részén több, az árokásás során bolygatott sírt találtak. A blokkot a várárok eredeti szintjéig mélyítették, utóbbi méreteire a metszetráajz (9. kép) alapján lehet következtetni: szélessége 5-6 m, mélysége a külső vár korabeli szintjéhez képest mintegy 2,7 m volt. A rajzon csupán a várárok eredeti szintjét, és a feltáráskori talajszintet jelölték, rétegekről a dokumentáció nem tesz említést. Az árok betöltésében állatcsontokat és edénytöredékeket találtak.¹²⁵

A belső vár hídja

A IV. blokktól délre nyitották a belső várárok átvágására és a belső vár hídfőjének tisztázására az 1 m széles és az összesítő alaprajz alapján körülbelül 15 m hosszú, nagyjából észak-déli irányú X. blokkot. A várárok alján nagy, faragott és faragatlan köveket találtak, amelyek az erődítés pusztulásakor zuhanhattak be. A blokk északi részén sírok kerültek elő, melyek kibontására bővítették a blokkot nyugati és keleti irányban. A blokk északnyugati sarkában egy körülbelül 75 cm széles, ívesen kanyarodó sárga agyagos sáv mutatkozott két cölöplyukkal (10. kép), amelyek a külső cölöpsorhoz

---

¹²² Becsült adat, mivel csak a III. blokkról áll rendelkezésre rajz. A leírás szerint azon a napon, amikor az I. blokk palánkmaradványai előkerültek, 0,8 m-ig jutottak a kutatóárok mélyítésében, ehhez viszonyítva a fotók alapján a két, egy sorban elhelyezkedő cölöplyuk kb. 0,9-1 m-re lehetett a kutatóárok keleti metszetfalától, ahol a harmadik cölöplyuk előkerült. Utóbbi pontosabb helyéről nincs adat. Ás. dok. 1957, 3-4, 5-7. kép; Ás. dok. 1958, 2, 10; FITZ 1963, 13. ábra.

¹²³ Ás. dok. 1957, 1-5, 17.

¹²⁴ FITZ 1958 a, 208; FITZ 1958 b, 47.

¹²⁵ Ás. dok. 1958, 2-5, 10-11, 14.

11. kép: A VIII. blokkban talált kőfaragvány. (Ás. dok. 1958.)

tartozhattak. A blokkot bővítették keleti (X/1. szelvény) és nyugati irányban (X/2. szelvény). A nyugati bővítésben folytatódott az íves agyagos sáv, amely Fitz Jenő szerint a kapufeljáróhoz tartozott. A keleti bővítésben átégett épületmaradvány és egy cölöplyuk került elő, amelyeket az ásátásvezető a hídfő keleti részeként értelmezett.¹²⁶

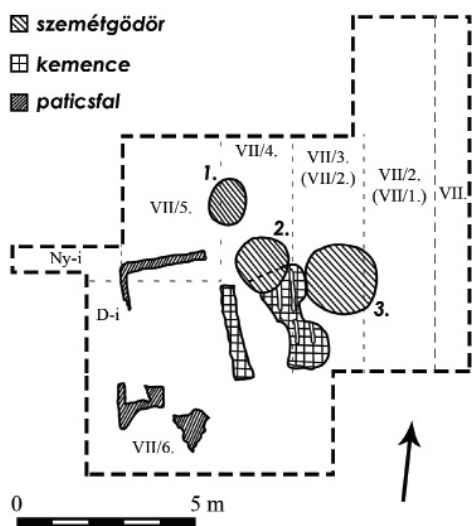
A külső vár területén, a belső vár feltételezett kapujával szemben a hídfő maradványainak kutatására nyitották a kelet-nyugati irányú, 6x2 m nagyságú VIII. blokkot, amelynek egész területén kötörmelék-réteg jelentkezett. A déli metszettel mellett sok bedobált embercsontot s attól külön egy női koponyát találtak egy tarajos sarkantyúval együtt. A kötörmelék és csonthalmaz bontása során egy őrlőkő, egy alabárdtöredék, és egy puskacsődarab került elő. A blokk északi részén a törmelékben téglá boltozati bordatöredékek és egy íves kőlap darabjai voltak, amelyre szív alakú levelekkel rendelkező stilizált fát véstek (11. kép). A törmelék eltávolítása után a blokk keleti metszettelében 5-10 cm vastag égett réteg mutatkozott, amely a blokk keleti irányú bővítésében sem ért véget. Az északnyugati részen a vastag törmelék-réteg alatt, 1,32 m mélyen járósíntet találtak. A blokk nyugati végében egy nagyrészt kiszedett, körülbelül 70 cm vastag, íves fal maradványa került elő, melyet a blokk déli részében már nem sikerült megtalálni. A blokkot déli irányban bővítették, de a fal itt is nagyon bizonytalanul jelentkezett az említett csontréteg alatt. További déli irányú bővítés során elérték a kötörmelék déli határát. A csonthalmaz tovább folytatódott a bővítés nyugati részében,

¹²⁶ „A X.bloktól K-re lévő X/1. szelvényben vastag átégett bizonytalan alakú épületrészt találtunk. Az épület DNY-ra eső részétől kőalakú nagy cölöplyuk került elő.” Ezt sajnos nem tüntették fel az alaprajzon, a dokumentációban található négy, tájolás nélküli fotó pedig nem szolgál megfelelő információval. Ás. dok. 1958, 44-48.

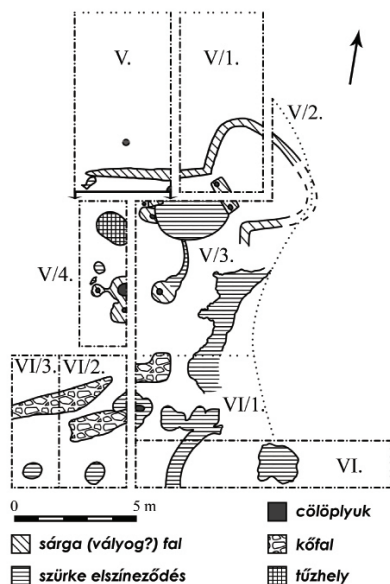
majd attól keletre téglapadló került elő, „amely K irányból ívesen D felé fordult el.” A padló kiterjedésének meghatározására a blokkot tovább bővítették déli irányban, erről azonban már nem rendelkezünk további információval.¹²⁷

A külső vár területe

A külső vár keleti részén nyitott VII. blokk dokumentációja nehezen értelmezhető. Hiányzik az egyes, a dokumentációban szelvénynek nevezett részletek pontos mérete és elhelyezkedése, az egyes naplóbejegyzéseket esetenként nehéz objektumhoz kötni. A blokkról egyetlen alaprajz készült (12. kép), de ez pontatlan és hiányos, a fotók sem nyújtanak segítséget az értelmezéséhez. Itt nyugaton előkerült egy téglalap alaprajzú, paticsfalú épület, amelynek legalább 40 cm magas felmenő része is megmaradt, belső oldalán meszelés nyomait figyelték meg. Az épület délnyugati sarkát egy beásás tette tönkre, afölött egy tűzhely volt.¹²⁸ Az épület keleti részén egy nagyméretű (az alaprajz szerint nagyjából 3x2 m alapterületű), fazekaskemenceként azonosított objektumot

12. kép: A VII. blokk feltárási alaprajza (Ás. dok. 1958.)

13. kép: Az V-VI. blokk feltárási alaprajza (Ás. dok. 1958.)

¹²⁷ A dokumentációban szerepel, hogy „a blokk megnyitásának első napjában falmaradványokra bukkantunk, amelyek feltehetőleg a hidhoz tartoztak.” A következő bejegyzésben nem esik szó falról, csupán kötörmelétről, így valószínűleg a törmelékkel kell falmaradvány alatt érteni. A blokkról nem találtam képi dokumentációt. Ás. dok. 1958, 27, 30-34, 40-43.

¹²⁸ Az ún. 3. tűzhely, az alaprajzról hiányzik.

találtak, amelynek 4 füstnyílása maradt meg. A kemence délnyugati részét valószínűleg egy tovább füstnyílással együtt megsemmisítette egy beásás, az objektum északi részét pedig a 2. szemétdödör vágta. A blokkban három szemétdödört tártak fel. Az épülettől északra elhelyezkedő 1. szemétdödör hossza 1,33 m, szélessége 1,15 m, mélysége 1,27 m volt, belőle nagymennyiségű kerámiatöredék, halpikkely, hal-, ló- és egyéb állatsont került elő. Az 1,6 m átmérőjű, 2,3 m mély 2. szemétdödör sok kerámiát, állatsontot, és néhány vastárgyat tartalmazott. A kemence keleti oldala mellett talált 3. szemétdödör volt a legnagyobb, benne 3,6 m mélységig halcsontok és pikkelyek, 4,1 méterig pedig hamus rétegek mutatkoztak – az ásatásvezető szerint ez az említett kemence hamus gödreként szolgált volna. A szemétdödör alatt közelebről nem ismert, a kora Árpád-korra keltezett kutat tártak fel, „amelynek fenékmélysége 6.30 m volt.”¹²⁹

A külső vár északkeleti védműve és hídfője

A külső vár északkeleti sarkán nyitották a nyugat-keleti irányban 4 m széles és az alaprajz (13. kép) szerint 7,4 m hosszú V. blokkot. Itt a külső erődítés vagy annak része, egy körülbelül 30-50 cm vastag, a sárgás elszíneződés alapján az ásatásvezető által vályogfalnak meghatározott nyugat-keleti irányú sáv jelentkezett, amelyen belül és kívül cölöplyukak helyezkedtek el (13-14. kép).¹³⁰ Az V. blokktól keletre 30 cm vastag tanúfal kihagyásával nyitották az előbbivel azonos hosszúságú, az alaprajz szerint nagyjából 3,5 m széles V/1. szelvényt. Itt megtalálták az V. blokkban előkerült „vályogfal” sávjának folytatását, amely nagyjából derékszögben megtörve észak felé fordult, majd ívesen délkelet felé kanyarodott. Az V/1. szelvénytől keletre 30 cm vastag tanúfal kihagyásával alakították ki az V/2. szelvényt az így kirajzolódó sarokvédmű teljes feltárására, amely

---

¹²⁹ A szelvények helyzetéről a következő információk állnak rendelkezésre: a 10x1 m nagyságú VII. blokktól nyugatra nyitották a 2 m széles VII/1. szelvényt, attól nyugatra a fotók tanúsága szerint tanúfal kihagyásával a 2 m széles VII/2. szelvényt. A július 18-i naplóbejegyzéstől a VII/2. szelvényt VII/3., a VII/1. szelvényt pedig VII/2. szelvénynek nevezték, a blokk későbbi szelvényeinek elnevezése már ehhez igazodik. Itt érezhető az a zavar, amit az ásatási egységek megnevezésének következetlensége okoz, azaz hogy egy blokk első szelvényét ugyanúgy nevezték, mint a teljes blokkot, amelybe már a később nyitott szelvények is beletartoztak. A VII/3. szelvénytől nyugatra nyitották a 2 m szélességű VII/4. szelvényt, e két szelvény területén helyezkedett el a kemence. A VII/4. szelvénytől nyugatra nyitották a 2,8x4,1 m nagyságú VII/5. szelvényt, amelyben a paticsfalú épület északi fala nem ért véget, annak folytatását keresve nyitották a szelvény nyugati oldalától 30 cm tanúfal kihagyásával az 1x3 méteres, kelet-nyugati irányú Ny-i kutatóárkot, ahol a fal dél felé fordult, folytatásának feltárására nyitották az 1x3 méteres, észak-déli irányú déli kutatóárkot. A blokk déli oldalán egy másik déli irányú kutatóárkot is nyitottak 1x2,5 méteres területen, amelyet nyugat-keleti irányban 3 m szélességű VII/6. szelvénné bővítettek, ennek északnyugati sarkában került elő az ún. 3. tűzhely és a paticsfalú épület délnyugati sarka. A blokk alaprajza nem jelöli a szelvényeket, amelyek a tanúfalakkal együtt már nem férnének be annak megrajzolt határai közé. A rajz további hibája, hogy a nyugati kutatóárok azon nem 1 m széles, a patics épület L alakú fala elcsúszott kelet felé, valamint a leírás szerint az épületnek több falszakaszát találták meg, mint amit az alaprajz mutat. Az épülettel kapcsolatban néhol téglafalat ír a dokumentáció. Az épület és a kemence kronológiai viszonyát nem említi pontosan a leírás, de a szöveg alapján úgy tűnik, egykorúnak vélték őket. Ás. dok. 1958, 27-51 passim; FITZ 1963, 114-115; FITZ 1959 b, 62.

¹³⁰ A dokumentáció szövege szerint két szinten mutatkoztak cölöplyukak, de csak a felső szintről készült rajz és fotó. Ás. dok. 1958, 20-23.

azonban csak részben sikerült. Az V/1-2. szelvénytől délre 30 cm vastag tanúfallal nyitották az V/3. szelvényt, ahol megtalálták a sarokvédmű maradványának folytatását, amely kelet-nyugati irányból nagyjából derékszögben megtörve dél felé fordult, de nyomát tovább nem sikerült követni.¹³¹

Az utóbbi területtől körülbelül 8 méterrel délre a külső várárok hídjának feltárására nyitották a nyugat-keleti irányú, 2 m széles és mintegy 10,5 m hosszú VI. blokkot, amelynek nyugati végében egy délről ívesen kelet felé kanyarodó, az alaprajz szerint nagyjából 60 cm széles szürke sávot találtak. A blokk északi oldalán a hídfő kutatására nyitották az alaprajz alapján észak-déli irányban megközelítőleg 3,5 m széles VI/1. szelvényt, ahol a VI. blokkban talált íves sáv egy Fitz Jenő által „cölöpköteg” helyének nevezett szürke foltnál végződött, amelyhez nyugat felől „pillérköteg”-nek nevezett szürke elszíneződés csatlakozott. Hasonló jellegű és megnevezésű folt mutatkozott ezektől északra is. A szelvény északnyugati sarkában kőfal alapjai kerültek elő, ennek tisztázására nyitották a szelvénytől nyugatra 30 cm vastag tanúfal kihagyásával a VI/2. szelvényt, ahol két, párhuzamos kelet-nyugati irányú kőfal maradványai mutatkoztak. A szelvényben kevés kerámia, több állatsont került elő, a keleti metszetfalban a szelvény északkeleti sarkától 130 cm-re, 60 cm mélységben egy ólom ágyúgolyót találtak. A falak folytatását keresve nyugati irányban 2 méterrel bővítették a szelvényt (VI/3. szelvény). Az V/3. szelvényt egybenyitották a VI/1. szelvénnel, ennek során kiderült, hogy az utóbbi északnyugati sarkában talált nyugat-keleti irányú fal észak felé fordult. Ettől északra cölöplyukak és az ásatásvezető által vályogfalként értelmezett elszíneződések mutatkoztak, az északi részen elszórtan köveket találtak. Az V/3-VI/1. szelvénytől nyugatra nyitották az észak-déli irányú, 6x2 m-es V/4. szelvényt, amelynek északi részén 72 cm mélységben a keleti metszetfalba benyúló, 1,6 m átmérőjű ovális, tűzhelyként meghatározott objektum került elő. A szelvény déli részében a tűzhelyhez képest mélyebben, az V/3-VI/1. szelvény északnyugati részén talált cölöplyukakkal és elszíneződésekkel azonos szinten azokhoz hasonló cölöplyukak és elszíneződések mutatkoztak, de ezek funkciója tisztázatlan maradt.¹³²

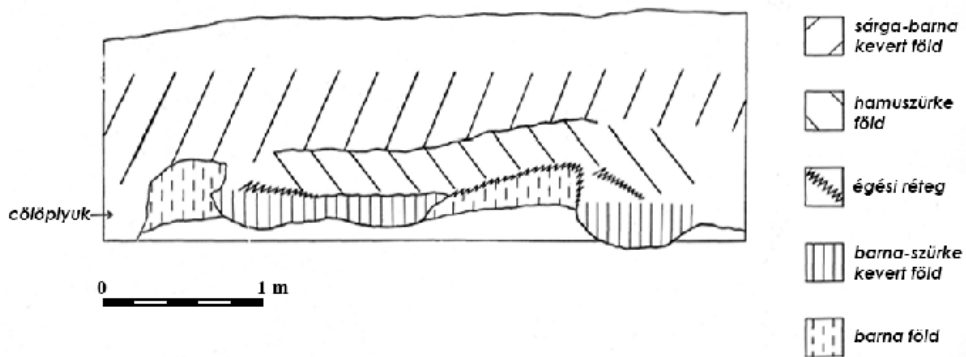
A külső vár keleti oldalán, az I. blokk vonalában nyitották a várárkot teljes mélységében átvágó 1 m széles, és az összesítő alaprajz alapján mintegy 16 m hosszú IX. blokkot, amelyről a dokumentáció sem rajzot, sem fotót nem tartalmaz. A szöveges leírásból annyi derül ki, hogy a blokk nyugati részén két cölöplyuk került elő, a mélyítés során kevés kerámiát és késeket találtak.¹³³

¹³¹ Az V/2. és V/3. szelvény méreteiről nincsenek pontosabb adataink, a feltárási összesítő alaprajz szerint alakjuk szabálytalan volt. A dokumentáció említ az V/3. szelvényben egy átégett réteget, de erről sincs bővebb információ. Ás. dok. 1958, 25, 27, 32.

¹³² A tűzhely rétegeit a dokumentáció szövege a következőképp írja le: „Legalsó rétege szürke hamus volt, benne egy réz kés, felette sárga, legfelül átégett vörös réteg következett.” Az objektumról készült rajz azonban nem egyeztethető össze a leírással. Ás. dok. 1958, 32-33, 36-37; FITZ 1963, 15. ábra.

¹³³ Ás. dok. 1958, 38, 43-45.

14. kép: Az V. blokk déli metszefala (FITZ 1963, 17. ábra) – helye a 13. képen jelölve

15. kép: A 129-es sír S-végű karikája (MAGYAR 1985 b, 33. ábra)

Az V-VI. és IX. blokkban feltárt jelenségek alapján az ásatásvezető a külső várfalat egy cölöpsoros palánkként határozta meg.¹³⁴

Összefoglalás

Az ásatás során kiderült, hogy a török kori erődítés magában foglalta a falu egy részét, a belső vár épülete korábban a település plébániatemploma volt, amely körül és falain belül is temetkeztek. Az ásatásvezető szerint a legkorábbi emlékanyag a 11-12. századra utal, erre az időszakra datálta a templom korai periódusát, valamint a VII. blokkban feltárt kutat. A téglából épült templomról apszisa és a szív alakú levelekkel rendelkező fát ábrázoló – feltételezése szerint a templom kapuja fölött elhelyezett – kőfaragvány (11. kép) alapján valószínűnek tartotta, hogy román stílusú volt.¹³⁵ A feltárt temetkezések legkorábbi leletét, a sekrestye nyugati falától északra talált 129. sír bronzból készült, csavart szárú S-végű hajkarikáját (15. kép) Fitz Jenő 11-13. századnak tartotta. Mindezek alapján úgy vélte, hogy a templom és temetője a falu kialakulásával egyidős, s ez az első ismert írott forrás nyomán a 11. századra tehető.¹³⁶ Az S-végű karikával kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy az csak tágabb időhatáron belül keltezhető, a 10-14. században végig viselték. A csavart szárú példányok ritkábbnak számítanak, ismerünk ilyen Zobordarásról (Dražovce) 11-12. századi rétegből,¹³⁷ de több darab is előkerült Kaposvár határában, amelyek közül kettőt egy Zsigmond quartinggal datált sírban (42. sír) találtak.¹³⁸

A temetőt nem tárták fel teljesen, annak kiterjedése ismeretlen, valamint a kutatott területen is lehetnek további temetkezések, mivel az I/a blokk és a téglatemplom északnyugati sarka kivételével valószínűleg nem mélyítették a sárga altalajig. Erre utal, hogy 1959-ben a konzerválással kapcsolatos földmunkák során még kerültek elő sírok a falak mellett.¹³⁹ 1957-től 1959-ig összesen 165 sírt tártak fel,¹⁴⁰ amelyeknek közel harmadában volt viseleti elem – ruhadíszek és rögzítő elemek, pártamaradványok, ékszerek –, illetve érme.¹⁴¹

---

¹³⁴ FITZ 1963, 114; Ás. dok. 1958, 50.

¹³⁵ Fitz Jenő a sárba rakott téglákon talált korábbi mésznyomok alapján úgy vélte, hogy a templomnak lett volna egy korábbi periódusa is, amelyet lebontottak, és eredeti helyén építettek volna újjá, azonban megjegyezte, hogy az általa feltételezett „első periódusnak semmi építészeti nyoma nem maradt... ennek a korszaknak nyomai régészetiileg sem voltak megfoghatóak.” Megjegyezte: „Felmerülhet esetleg az a feltevés, hogy a korábban felhasznált téglákat máshonnan szállították ide”. Meggyőző bizonyítékok híján ez utóbbit tartom valószínűbbnek. FITZ 1963, 104-105.

¹³⁶ FITZ 1963, 108, 110-111.

¹³⁷ SZÓKE 1962, 88-89.

¹³⁸ BÁRDOS 1978, 193, 1.31-33; BÁRDOS 1987, 13, 25.

¹³⁹ Ás. dok. 1957, 8, 13; Ás. dok. 1959, 1.

¹⁴⁰ Fitz Jenő cikkében 166 sírről ír, ami megfelel az utolsó sírszámnak, de a 30. sírszámot nem adták ki. FITZ 1963, 105, 108; Ás. dok. 1958.

¹⁴¹ FITZ 1963, 108, 110. – Az antropológiai feldolgozás (NEMESKÉRI 1963.) eredményeit egy későbbi feldolgozás során érdemes lesz összevetni a temető sírjainak, azok mellékleteinek régészeti elemzésével.

A téglatemplomot később bővítették: nyugat felé meghosszabbították a hajót, és feltehetően karzattal is ellátták, nyugati oldalán az alaprajzból ítélve tornyot emeltek, a tégl épület északi oldalára sekrestye épült. Az építkezés gótikus stílusára utalnak a támpillérek, valamint a hajó és a VIII. blokk területén előkerült boltozati bordatöredékek.¹⁴² Giulio Turco alaprajzán a templom a poligonális záródású keleti részről ismerhető fel, ennek alapján valószínűnek tartom, hogy a szentély felmenő falait átépítették. Mindebből azonban nem maradt semmi nyom, mivel az újkori építőanyag-kitermelés következtében itt sokszor az alapfalakat sem lehetett már megtalálni. A kőből készült falak több sírt is vágtak, illetve rájuk épültek – a torony építése során megbolygatott 70. sírban 14. vagy 15. századi érmét találtak, ami jelzi a bővítés idejét.¹⁴³ Fitz Jenő a temető használatának végét a 16. század első feléből származó érmék alapján határozta meg, vagyis a templom a megerősítésig funkcionálhatott.¹⁴⁴

Az erődítés kiépítésének idejére vonatkozó pontos régészeti adat nem került elő, mint láttuk, a történeti kutatás azt az 1540-es évekre teszi. A templomot ekkor több cölöpsoros palánkkal, valamint árokkal vették körbe, az így kialakított belső vár körül pedig külső várat hoztak létre, melynek erődítése szintén vízesárokból, és az ásatásvezető szerint egy cölöpsoros palánkból állt.¹⁴⁵ A feltárás során azt állapították meg, hogy a templom alaprajzában nagyobb változás nem történt, csak az épület déli téglafalához épült kőfal lehet török kori. Turco alaprajza tehát csak részben volt igazolható, az ugyanis nem ábrázolja sem a sekrestyét, sem a tornyot, ám mivel az épületből nem maradt több alapfalaknál, nem lehet megállapítani, hogy maga a rajz hiányos, vagy az említett építmények esetleg már nem álltak a felmérés készítésekor.¹⁴⁶ A felmenő falak szintjén valószínűleg történt átépítés, erre utalnak a VIII. blokkban előkerült téglaborda töredékek és a kőfaragvány. Turco rajzán a templom déli oldalán talán egy lépcső szerepel – elképzelhető, hogy az épületet emeletessé alakították. Ekkor ásták ki több sír megbolygatásával a belső vár ciszternáját, amely összeköttetésben állhatott a várárokkal.¹⁴⁷ A vízgyűjtő török kori használatát egy belőle előkerült ágyúgolyó is bizonyítja.¹⁴⁸ A belső várárok kiásása során megbolygatott sírokból származó csontokat az árok külső oldalán

¹⁴² FITZ 1963, 105-106, 111; ÉRI 1967, 191.

¹⁴³ A cikkben egyszer XV., másszor XIV. századi denár szerepel, a dokumentáció nem említi évszázadot. A pontos választ egy részletes feldolgozás adhatja meg. FITZ 1963, 104-105, 108, 111; Ás. dok. 1958, 17, 70-es sírlep.

¹⁴⁴ FITZ 1963, 104, 108, 111.

¹⁴⁵ Fitz Jenő úgy vélte, hogy a „külső várfal egy sor cölöpből készített font palánkfal” volt. FITZ 1963, 114; Ás. dok. 1958, 50. Fonásra utaló régészeti bizonyítékról nincs tudomásom, erre csak történeti forrás alapján lehet következtetni. Magyar Bálint 1555. december 6-án Nádasdynak írt levelében a kanizsai erődítésről tett jelentést: „Azt írhatom Nsgodnak az palánk felől, hogy az alattassa és fonása ez két nap megkésziül, de az sározsása nem tudom mi módon lehet.” KOMÁROMY 1912, 260. Fonyódon is alkalmazhattak a kanizsaihoz hasonló módszert.

¹⁴⁶ FITZ 1963, 104, 114.

¹⁴⁷ FITZ 1963, 114.

¹⁴⁸ Ltsz.: 2013.12.12.; SZABADOS 2006, 26-27.

földelték el – a VIII. blokk területén feltárt nagymennyiségű embercsont és a kötörmelék eltávolítása során talált fegyverleletek megerősítik a török kori keltezést.¹⁴⁹

A külső vár magába foglalta a falu területének egy részét is. A VIII. blokkban a csontréteg alatt előkerült épületmaradványok biztosan korábbiak az erődítésnél. A VII. blokk személgödrei, a 3. tűzhely, valamint a paticsfalú épület esetében egyelőre nem lehet megállapítani, hogy az erődítés előtti időből származnak-e, vagy annak fennállása során voltak használatban. A blokk területén több, párhuzamok alapján 15-16. századra keltezhető fémlelet került elő.¹⁵⁰ Talán a kerámiaanyag feldolgozása segítheti az objektumok pontosabb korhatározását. Az V/3-4. szelvényben talált cölöplyukak és elszíneződések rendszerének értelmezése nehéz, a tűzhely és a VI/1-3. szelvény falainak keltezése gyakorlatilag lehetetlen rétegtani adatok híján.

Az erődítmény pusztulása után a belső vár épületének falait kitermelték, ennek ideje a történeti kutatás alapján a 18. század végére, 19. század elejére tehető.¹⁵¹

1960-ban az Országos Műemléki Felügyelőség a feltárt alapfalakat betonszegélyek közé fogott új falazatokkal értelmezte,¹⁵² azok eredeti építőanyagát is jelölve. A hiányzó szentélyrész helyén vasbetont alkalmaztak. 1985-ben már állt a külső váron át vezető fahíd a Turco alaprajzán jelölt és az ásatás által valószínűsített helyen.¹⁵³ Az utóbbi évtizedekben épült meg a külső vár erődítését jelölő cölöpsor fatornyokkal, a belső vár hídja Turco rajzától eltérően a keleti oldalon, és a templom tornyára utaló fatorny. (16-17. kép)

---

¹⁴⁹ Szakállas puska csőtörredék ltsz.: 2013.12.205., ezzel együtt csomagoltak el egy tipológiai alapon a 15-16. századra keltezhető markolatgombot – ltsz: 2013.12.209. A női koponyával együtt előkerült sarkantyú valószínűleg azonos a 2013.12.215. leltári számú példánnyal, amely formailag ugyancsak a 16. századra keltezhető. Ás. dok. 1958, 31-34, 42, 49-50; FITZ 1963, 114; SZABADOS 2016, 19-22, 24-25, 29.

¹⁵⁰ SZABADOS 2016, passim.

¹⁵¹ Ekkor tüntethették el a belső vár hídjához tartozó építményeket is, Fitz Jenő a következőt említette: „A vár déli oldalán megkíséreltük tisztázni a kapu helyét és a várárkon átvezető híd alapozását. Ezeknek azonban, a későbbi bolygatások miatt, már csak nyomait állapíthattuk meg.” FITZ 1963, 114.

¹⁵² MÓRICZ 1962, 62.

¹⁵³ MAGYAR 1985 b, 9. kép.4.

16-17. kép: A belső vár és a külső vár északkeleti része napjainkban
(fotó: Szabados Ákos)

Felhasznált irodalom

- Ás. dok. 1957   Ásatási dokumentáció, Fonyód 1957, Fitz Jenő. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 122.F.III.
- Ás. dok. 1958   Ásatási dokumentáció, Fonyód 1958, Fitz Jenő. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 123.F.III.
- Ás. dok. 1959   Ásatási dokumentáció, Fonyód 1959, Fitz Jenő. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára VIII.174/1961.
- ÁÚO I.   WENZEL Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I. 1001-1235. Pest 1860.
- ÁÚO VI.   WENZEL Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. VI. 890-1235. Pest 1867.
- ÁÚO XI.   WENZEL Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. XI. Pest 1873.
- BACSÁK 1935   BACSÁK György: A fonyódi várhegyi ásatás. Balatoni Kurir 3.16 (1935), 4.
- BARABÁS 1898   BARABÁS Samu: Zrinyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok I. Levelek 1535-1565. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály. Okmánytárak. Budapest 1898.
- BÁRDOS 1978   BÁRDOS Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában. (Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról.) Somogyi Múzeumok Közleményei 3 (1978), 187-234.
- BÁRDOS 1987   BÁRDOS Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában II. Somogyi Múzeumok Közleményei 8 (1987), 5-82.
- BÉKEFI 1907   BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei 3. Budapest 1907.
- BESSENYEI 1994   BESSENYEI József: Enyingi Török Bálint. Budapest 1994.
- CJH 1526-1608   MÁRKUS Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000-1895. 1526-1608. Budapest 1899.
- Cod. Dipl. III.   FEJÉR, Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi III. Vol. 2. Budae 1829.
- CSÁNKI 1894   CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest 1894.

CSÁNKI é.n [1895-1911]	CSÁNKI Dezső: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy megye. Budapest é.n. [1895-1911].
DHA I.	GYÖRFFY, Georgius (ed.): Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Budapestini 1992.
Dok. 1935	Dokumentáció, Fonyód 1935, Bacskák György. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 35.F.II.
DORNYAY 1930	DORNYAY Béla: Fonyód. Ifjúság és Élet 5 (1930), 404-408.
DORNYAY 1936	DORNYAY Béla: Fonyód, Szigliget, Zalavár és Tihany várak alaprajzai 1570 tájáról. Balaton 29 (1936), 66-69.
DORNYAY - VIGYÁZÓ 2012	DORNYAY Béla – VIGYÁZÓ János: Balaton és környéke részletes kalauza. 1934. Budapest 2012.
ERDÉLYI 1903	ERDÉLYI László: A második korszak birtok-adatainak összevetése a korábbiakkal és chronologiai áttekintésük. In: SÖRÖS Pongrácz (szerk.): A Pannonhalmi Főapátság története. Második korszak. A pápák és zsinatok reformáló törekvései 1243-1404. Budapest 1903, 263-269.
ÉRI 1967	ÉRI István: A Látvány-rádpusztai templomrom feltárása és állagmegóvása. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6 (1967), 183-195.
FITZ 1958 a	FITZ Jenő: Fonyód. Archäologische Forschungen im Jahre 1957. Archaeologiai Értesítő 85 (1958), 208.
FITZ 1958 b	FITZ Jenő: Fonyód. Az 1957 év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek 10 (1958), 46-47.
FITZ 1959 a	FITZ Jenő: Fonyód. Archäologische Forschungen im Jahre 1958. Archaeologiai Értesítő 86 (1959), 210-211.
FITZ 1959 b	FITZ Jenő: Fonyód. Az 1958 év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek 11 (1959), 62-63.
FITZ 1960 a	FITZ Jenő: Fonyód. Archäologische Forschungen im Jahre 1959. Archaeologiai Értesítő 87 (1960), 240.
FITZ 1960 b	FITZ Jenő: Fonyód. Az 1958 év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek 12 (1960), 89.
FITZ 1963	FITZ Jenő: Ásatások – Ausgrabungen. Alba Regia 2-3 (1963), 98-115.
HECKENAST 1970	HECKENAST Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből 53. Budapest 1970.

- HÓVÁRI 1985 HÓVÁRI János: Fonyód a török hódítás korában. In: KANYAR József (szerk.): Fonyód története. Kaposvár 1985, 113-166.
- KISS 1988 KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. Budapest 1988.
- KOMÁROMY 1907 KOMÁROMY András: Magyar levelek a XVI. századból. II. közlemény. Történelmi Tár 4.8 (1907), 388-436.
- KOMÁROMY 1912 KOMÁROMY András: Magyar Bálint kapitány életéből 1543-1572. Hadtörténelmi Közlemények 13 (1912), 238-278.
- KOMJÁTHY 1985 KOMJÁTHY Miklós: A középkori Fonyód. In: KANYAR József (szerk.): Fonyód története. Kaposvár 1985, 105-111.
- LUKÁCS 1942 LUKÁCS Károly: Geographia regionis Balatonensis ante ducentos annos. Tractatio operis Mathiae Bellii: Notitia comitatum Veszprimiensis, Simighiensis, et Szaladiensis. A Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái 14 (1942), 147-191.
- LUKÁCS 1943 LUKÁCS Károly: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia comitatum Veszprimiensis, Simighiensis, et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. A Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái 15 (1943), 220-300.
- MAGYAR 1985 a MAGYAR Kálmán: Az utolsó nagy magyar polihisztor, Fonyód régésze. Bacskák György 1870-1970. In: KANYAR József (szerk.): Fonyód története. Kaposvár 1985, 5-23.
- MAGYAR 1985 b MAGYAR Kálmán: Fonyód története az őskortól a középkorig. In: KANYAR József (szerk.): Fonyód története. Kaposvár 1985, 25-104.
- MAGYAR 2016 MAGYAR Kálmán: Beszámoló a Fonyód 150 éves présház (homokbánya) és a Sándor utca 26. területén folytatott 10-11. századi temetők sírjainak leletmentéséről. A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 4 (2016), 181–201.
- MAGYAR – NOVÁKI 2005 MAGYAR Kálmán - NOVÁKI Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár 2005.
- MNYTESz 1967 KISS Lajos – PAPP László (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. Budapest 1967.

MÓRICZ 1956	MÓRICZ Béla: Fonyód. Somogyi séták 3. Siófok 1956.
MÓRICZ 1962	MÓRICZ Béla: Fonyód és környéke. Somogyi séták 13. Budapest 1962.
MÉSZÁROS – SERLEGI 2011	MÉSZÁROS Orsolya - SERLEGI Gábor: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. Archaeologiai Értesítő 136 (2011), 215-235.
NEMESKÉRI 1963	NEMESKÉRI, János (Hrsg.): Die spätmittelalterliche Bevölkerung von Fonyód. Anthropologia Hungarica 6 (1963).
ÓZE 1996	ÓZE Sándor: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-1562. I. Budapest 1996.
PÁLFFY 1999	PÁLFFY Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526-1598. A győri főkapitányság története a 16-17. században 1. Győr 1999.
Paradisum plantavit 2001	TAKÁCS Imre (szerk.): Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma 2001.
PATAKI 1931	PATAKI Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1 (1931), 98-132.
Podmanicky-Okt. II.	LUKINICH Imre: A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. II. 1510-1537. Budapest 1939.
Podmanicky-Okt. III.	LUKINICH Imre: A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. III. 1538-1548. Budapest 1941.
PRT I.	ERDÉLYI László (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I. Budapest 1902.
SOLYMOSI 1996	SOLYMOSI László: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In: TAKÁCS Imre (szerk.): Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve I. Pannonhalma 1996, 514-526.
SZABADOS 2016	SZABADOS Ákos: Fémleletek a fonyódi Alsóvár területéről. Alapszakos szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet 2016.
SZALAY 1861	SZALAY Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504-1560. Magyar Leveles Tár I. Pest 1861.

- SZENTPÉTERY 1927 SZENTPÉTERY Imre: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv 23 (1927), 360-370.
- SZŐKE 1962 SZŐKE Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti tanulmányok 1. Budapest 1962.
- TAKÁTS 1905 TAKÁTS Sándor: Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen 1565-ben. Századok 39 (1905), 889-901.
- TAKÁTS é.n. [1928] TAKÁTS Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest é.n. [1928].
- TÓTH 1988 TÓTH Péter: Somogy vármegye leírása 1812-ből. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 19 (1988), 41-92.
- VÁLYI 1796 VÁLYI András: Magyar országnak leírása I. Buda 1796.
- VERESS 1996 VERESS D. Csaba: Várak a Balaton körül. A Balatoni várak hadtörténete. Budapest 1996.
- VMO I. VÁRSZEGI Asztrik – ZOMBORI István (szerk.): Pápai tized-szedők számadásai 1281-1375. Vatikáni magyar okirattár. I. Budapest 2000.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

DOMINIK REPKA - PETER SATER

AZ APPONYI VÁR (OPONICKÝ HRAD) 2015. ÉS 2016. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA ÉS HELYREÁLLÍTÁSA¹

Az apponyi vár a Felső-Nyitra-völgy és a Tribecs-hegység egyik legkiemelkedőbb építészeti emléke. Délnyugat-Szlovákia nagytapolcsányi járásában, Appony községtől körülbelül 2,5 km-re délkeletre található, a Tribecs-hegység fő hegygerincének erdővel borított délnyugati nyúlványán, tengerszint feletti magassága 333 m (1., 2. kép). A vár területén korábban már számos kisebb építéstörténeti és régészeti kutatás folyt, de szisztematikus feltárása csak 2015-ben kezdődött, majd 2016-ban folytatódott, tervezett műemléki helyreállítása előkészítéseként. Jelen tanulmány az eddig végzett régészeti kutatás és helyreállítás menetéről és elért eredményeiről ad összefoglalást.

A vár története és építéstörténete²

Appony vára a 13. század második felében épült. Korai formájának részleteit a 16-17. századi átépítései miatt nem ismerjük, de biztosra vehető, hogy kezdetben az erősség legdominánsabb épülete egy kör alaprajzú öregtorony volt (4. kép 1.). A 19-20. századi rajzok és metszetek (3. kép), továbbá fényképek³ alapján ennek eredeti magassága 20 m-re tehető. Az épület a kisméretű (20x23 m-es kiterjedésű), körítőfallal (4. kép 2.) övezett szabálytalan vármag keleti részét foglalta el.

Az első ismert írásos emlék, amely Appony várát „Oponh” alakban említi, 1300-ból származik. Ekkor Csák mester⁴ tulajdonában állt, az ő halála után pedig a testvére, trencsényi Csák Máté kezébe került. 1321-ben királyi birtok lett és ezt követően 1392-ig királyi várnagy irányította. Ekkor a várat birtokaival együtt Cseklészi Miklós három lánya és férjeik szerezték meg. Az utóbbiak közül Őri Péter vált 1395-ben a vár

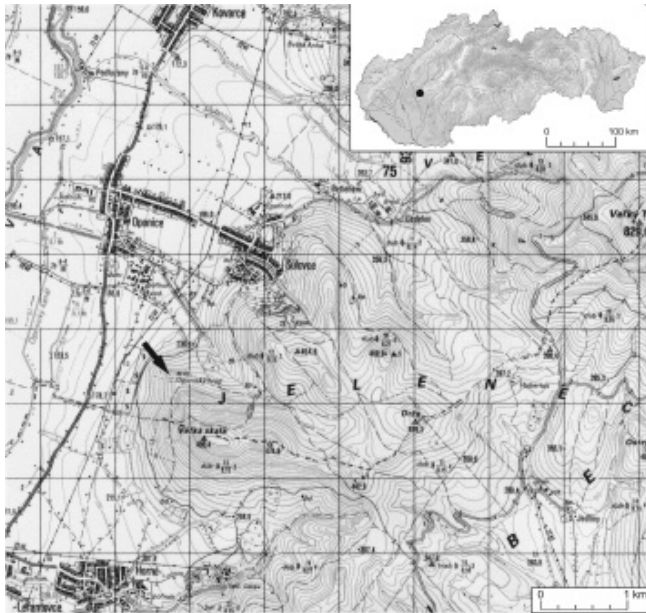
---

¹ A tanulmány a VEGA 1/0208/15 „Ember és hegyek az idő folyamán – az őskori földváraktól a középkori várakig (Človek a hory v priebehu času - od pravekých hradísk k stredovekým hradom)” projekt támogatásával jöhetett létre.

² A vár története és építéstörténete már számos munkában összefoglalásra került: BIELICH 2012. 200–202; BÓNA 1999. 283; BÓNA – PLAČEK – LUKAČKA 1998; PLAČEK – BÓNA 2007. 218–220; stb.). Ezért itt csak az alapvető történeti adatokat közöljük.

³ BÓNA – PLAČEK – LUKAČKA 1998. 23; PLAČEK – BÓNA 2007. 219., obr. 298.

⁴ FÜGEDI 1977, 100.

1. kép: Az apponyi vár elhelyezkedése

2. kép: Az apponyi vár. Légifotó, 2016.

egyetlen tulajdonosává, aki 1411-től a „de Apon”⁵ nemesi előnevet használta, s így őse lett az Apponyi családnak.

Az új birtokosokhoz a vár jelentős mértékű átépítése köthető. Az első munkálatok célja az 1430. évi huszita támadás során keletkezett károk helyreállítása volt. Ekkor épült ki a várat körülvevő új kőfal (4. kép 5.). A munkálatok a 16. században folytatódtak, amikor a török fenyegetettség miatt új erődítésekre volt szükség. A nyugati oldalon ebben az időben emelték a „Teres” elnevezésű, háromnegyedkör alaprajzú ágyútoronyt. (4. kép 9).⁶ A legnagyobb változásokon ezután a vár a 17. század elején esett át, amikor a külső várudvar északkeleti részén új palotaépületet építettek (4. kép 6.). Ugyanekkor az ágyútoronyt lakóépületté alakították át, s erre az időre helyezhető a vár nyugati szárnya is (4. kép 8.). Az átalakítás a vár középkori magját is érintette, ahol új késő reneszánsz stílusú beépítésre került sor (4. kép 4). Nem sokkal az utolsó átépítési munkálatok után azonban a várat az Apponyiak fokozatosan felhagyták. Ez egyrészt a családon belüli viszályokkal magyarázható, másrészt pedig azzal, hogy a közeli településen reneszánsz kastélyt emeltek maguknak. A már teljesen elhagyott várat 1645-ben villámcsapás okozta tűzvész pusztította. 1708-ban, a Rákóczi-szabadságharc idején a romokat a kurucok még búvóhelynek használták. Ekkor a császári csapatok ágyúkkal lötték, s ennek következtében még álló részei is jelentősen megrongálódtak.⁷

A vár kutatása

A 19. és 20. században Appony várának kutatói elsősorban a még álló részei leírását és értékelését tűzték ki célul. Közülük elsőként Könyöki József említendő meg, aki az 1887–1888-as években elkészítette a vár első ismert alaprajzát is.⁸ Ezután csak 1957-ben került sor helyszíni építéstörténeti vizsgálatra, amely Dobroslava Menclová nevéhez fűződik. Munkájának eredményeit sajnos csak részlegesen közölte.⁹ A 20. század 90-es éveitől kezdve a vár építéstörténeti kutatását Martin Bóna végzi, aki kidolgozta az épületegyüttes építészeti fejlődésének sémáját a legkorábbi, gótikus építkezéstől kezdve egészen a legfiatalabb, 17. század elejére tehető késő reneszánsz módosításokig.¹⁰

A vár a régészek érdeklődését először csak 1981-ben keltette fel, amikor egy terepbejárás során itt a 12. századtól a 13. század első feléig keltezhető kerámiatöredékeket találtak,¹¹ de ez a leletanyag eddig nem került közzétételre. 2002-ben további régészeti

⁵ BÓNA – PLAČEK – LUKAČKA 1998. 22., 23.

⁶ PLAČEK – BÓNA 2007. 219., 220.

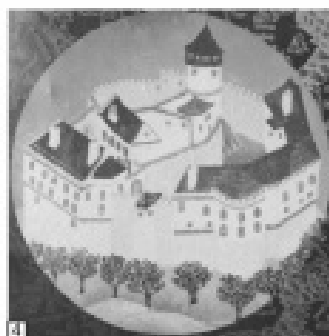
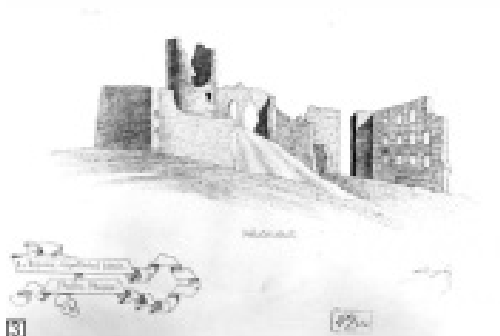
⁷ BÓNA – PLAČEK – LUKAČKA 1998. 23.

⁸ VÁLINÉ POGÁNY 2000. 50.

⁹ MENCLOVÁ 1973. 407., 408.

¹⁰ BÓNA 1999, 283; 2014A; 2014B; BÓNA – PLAČEK – LUKAČKA 1998; PLAČEK – BÓNA 2007. 218–220.

¹¹ RUTTKAY 1989. 350.

3. kép: Az apponyi vár történeti ábrázolásai. 1. P. Fendi és J. Stöber metszete, 1801–1850. Északnyugati látkép (forrás: http://www.webumenia.sk/dielo/SVK:OGD.T_469); 2. Keleti Gusztáv rajza, 1871. Délnyugati látkép (forrás: http://keptar.oszk.hu/050000/050051/053-116_pix_oldal_02_kep_0002_nagykep.jpg); 3. Könyöki József rajza, 1887. Délkeleti látkép (VÁLINÉ POGÁNY 2000. 50); 4. Ismeretlen szerző festménye, 19. század.

leletek kerültek elő a sellyei Tip-Top régészeti társulás által szervezett felszíni leletgyűjtés során. A leletgyűjtést gótikus és reneszánsz kályhacsempék alkotják, pontos lelőhelyét azonban nem ismerjük.¹²

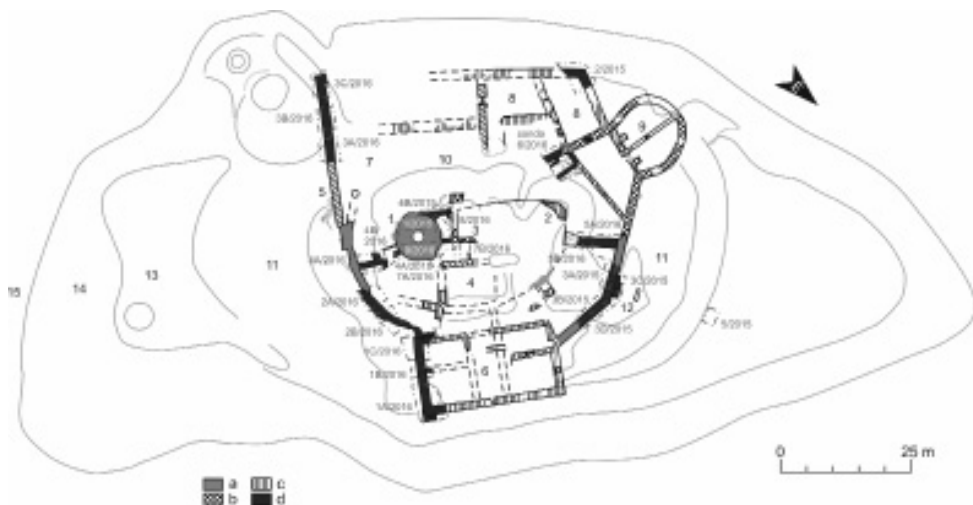
A várat légifelvételkel is dokumentálták. A Szlovák Tudományos Akadémia nyitrai Régészeti Intézete 1997-ben és 1998-ban végzett itt fotózást, Nyugat-Szlovákia szisztematikus légi felderítése keretében.¹³ A legutóbbi légi fényképezésre 2013-ban került sor a „Digitális műemlékvédelmi alap” projekt keretein belül, amelyet a pozsonyi Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal szervezett.

Az erősségben az első régészeti ásatás 2008-ban folyt a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének vezetésével. Ekkor az ágyútorony belső terének keleti felét tárták fel (4. kép 9).¹⁴ Az itt előkerült leletgyűjtést kerámia- és kályhacsempé-

¹² BIELICH 2011; 2012. 202.

¹³ BLAŽOVÁ – KUZMA – RAJTÁR 1999. 32; 2000. 39.

¹⁴ BIELICH 2011; 2012.

4. kép: Az apponyi vár. A vár alaprajza a 2015. és 2016. évi ásátás szelvényeinek jelölésével. 1. öregtorony; 2. I. várfal; 3. délnyugati I. palotaépület; 4. északkeleti II. palotaépület; 5. II. várfal; 6. északkeleti III. palotaépület; 7. gazdasági épület; 8. délnyugati IV. palotaépület; 9. Teres ágyútorony; 10. várudvar; 11. I. várárok; 12. pillér; 13. bástya; 14. II. várárok; 15. sánc; a. középkori falazat; b. kora reneszánsz falazat; c. késő reneszánsz falazat; d. 2015. és 2016. évi ásátási évad során feltárt falazat (PLAČEK–BÓNA 2007. 218., obr. 297 felhasználásával).

töredékek alkotják, melyek a 16. század végére és a 17. század első felére keltezhetőek, azaz a késő reneszánsz kort képviselik.¹⁵

A vár helyreállítását megelőző rendszeres régészeti feltárást 2015-től a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Régészeti Tanszéke vezeti. A várban a régészeti és építéstörténeti kutatás mellett dendrokronológiai vizsgálat is folyik. Ennek során 2014 és 2016 között több mintavételre került sor a még álló, illetve az ásátás során feltárt falak fából készült építőelemeiből. Eddig két minta elemzésének eredménye ismert, az egyik az ágyútorony harmadik emeleti ablakkeretezéséből származik, a másik pedig a délnyugati reneszánsz szárny falkötőgerendájából.¹⁶ Mivel a faanyagban szíjjács nem maradt fenn, ezért a vizsgálattal nyert adatok a fa kivágásának lehető legkorábbi időszakára utalnak. Az ablakkeretezésből származó minta 1575-re¹⁷ keltezhető, illetve kora 1606±10AD.¹⁸ A gerendából származó minta korábbra, 1566-ra¹⁹ datálható, illetve kora 1551±10 AD.²⁰

¹⁵ BIELICH 2012. 204.

¹⁶ A mintákat V. Bahyl és M. Pastierovič (2014) a Zólyomi Műszaki Egyetemről (Szlovákia), valamint P. Barta (2015) a pozsonyi dendrokronológiai laboratóriumból (Chronometry Consulting, Szlovákia) elemezte.

¹⁷ BAHYL – PASTIEROVIČ 2014.

¹⁸ BARTA 2015.

¹⁹ BAHYL – PASTIEROVIČ 2014.

²⁰ BARTA 2015.

A kutatás a 2015. évi ásatási évad során a vár három különböző részére terjedt ki. Részleges feltárássra került sor az öregtorony 8,5 x 8,9 m átmérőjű belterében (1/2015. szelvény), illetve a torony falának külső oldalán, annak északi (4A/2015. szelvény) és nyugati (4B/2016. szelvény) szakasza mentén (4. kép). Az ásatás célja a torony első emeleti padlójának felkutatása, illetve a feltételezett bejárat megállapítása volt. Az épülettörmelék kiemelése után mintegy 1 m mélyen az utolsó terepszint alatt (340,70 t. f. m.), a fal belső oldalán egy 1 m széles kiugrás jelentkezett,²¹ amely valószínűleg a keresett padló szintjére utal. (5. kép). Magát a kőből vagy fából készült padlót, vagy annak maradványait viszont nem sikerült feltárni. Az ásatás a torony belső terében tovább folytatódott a törmelék fokozatos kiemelésével, 4,5 m mélységig (337,95 t. f. m.). A torony feltöltési rétegeiből származó tárgyi emlékek a 16.–17. századra, illetve a 18. század elejére keltezhetőek. (9. kép 1.).²²

A régészeti kutatás másik fontos helyszíne az I. várárok, a II. várfal és a várudvar északnyugati szakasza volt (3A–3D/2015. szelvény; 4. kép). A várárookban itt kőpillér állt, amely a feltételezett várkapuhoz vezető árok felett ívelő hidat tarthatta. Az ásatás során a várfal külső oldala mentén, a pillérrel szemben két kisebb fal került feltárássra (4., 6. kép), amelyek funkciója nem ismert. Feltételezhető, hogy ezek a falak vagy a várkapunak és a hozzá vezető híd szerkezetének részét képezték, vagy pedig a várfal stabilitását növelték. Az itt nyitott szelvényekben több omladék- és kultúrréteg volt megállapítható, amelyekből nagyszámú, főként a 16.–17. századra keltezett tárgyi emlék származik (9. kép: 2, 3; 10. kép: 2). A körítőfal belső oldala mentén, azaz a várudvar területén feltárt alsó rétegből (330,60 t. f. m.) kis mennyiségű, a 15. század végére datálható kerámiatöredék került elő (9. kép: 4).

A várárok külső peremének egy szakaszát az 5/2015. szelvényvel kutatták (4. kép). A szelvény a feltehető hídpillérrel és az említett, körítőfal menti két fallal egy vonalban helyezkedett el, mélysége 1,49 m volt (328,12–326,63 t. f. m.). Mélyítése során nem kerültek elő a híd tartószerkezetével összefüggésbe hozható elemek. A felső réteget itt barna erdei talaj alkotta. Alatta szürkésbarna, kisebb kövekkel kevert földréteg és meszes habarcsréteg húzódott, amely a vár építésével, az építőanyagok előkészítésével állhat összefüggésben. A habarcsréteget szürkésbarna földréteg követte, amely nagyobb köveket és a 15.–16. századba sorolható régészeti leleteket tartalmazott (10. kép: 6). A szelvény alsó réteget kövekkel kevert téglavörös színű földréteg képezte, amely már nem tartalmazott emberi tevékenységre utaló nyomokat.

2015-ben mindezekon kívül még a vár romos délnyugati részét vizsgálták.

²¹ A fal vastagsága felül 2,2–2,3 m, a kiugrásnál pedig 3,2–3,3 m volt.

²² A leletek előzetesen meghatározott kora, amely további elemzéssel pontosítható. Ugyanez érvényes a többi szelvényből származó leletanyag korhatározására is.

A 2/2015. szelvény (4. kép) segítségével sikerült feltárni az itt állt késő reneszánsz palotaépület enyhén tompaszög alakú sarkát, az itt talált leletegyüttes a 16.–17. századra volt keltezhető.

A 2016. évi ásatási évadban befejeződött az öregtorony belső terének (9/2016. szelvény) és környezetének (4A–4B/2016., 7A–7B/2016., 8/2016. szelvény) teljes feltárása. A toronybelsőben 5,84 m mélyen (336,61 t. f. m.), az omladékértegen teljes kitermelése után egy fekete, égett réteg jelentkezett. Ez alatt következett a sziklafelszín, amelyre magát a tornyot emelték. A legalsó kultúrrétegből a 13. századra keltezhető kerámiatöredékek kerültek elő (9. kép 8, 9), melyek a vár legkorábbi építési fázisát képviselik. A torony építési korának meghatározásában nagy jelentőségű lesz annak az átégett gerendamaradványnak a dendrokronológiai elemzése, amely az épület északi falánál került elő. Egy másik famaradvány a torony keleti falához kapcsolódó ajtónyílás mentén felgyülemlett törmelékeregekből származik.²³

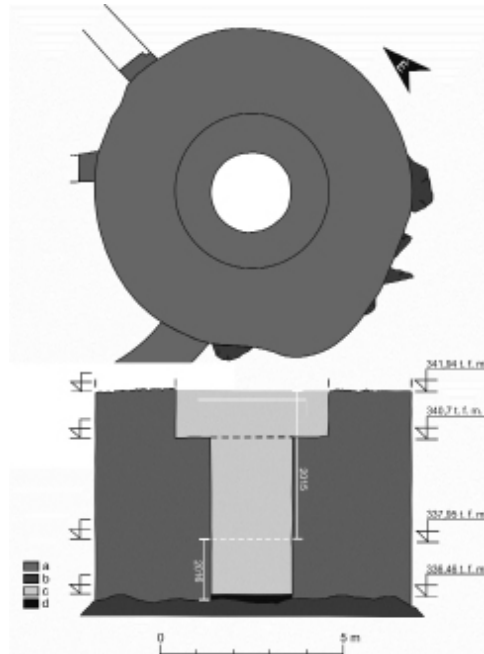
A toronyról nyugatra és északra nyitott 7A/2016., 7B/2016., és 8/2016. szelvényekben (4. kép) 338,5 m t. f. m. mélyen meghatározásra kerültek az eredeti járószintek, általában pinchelyiségek habarcsos földpadlóí, melyeket az itt talált leletek alapján a vár legkorábbi építési fázisában, a 13. század második felében vagy a 14. század kezdetén már használtak (9. kép: 7). Ugyanitt feltárásra kerültek az ajtónyílások káviái és küszöbei, valamint a sziklába vájt lépcsőfokok is (4., 7. kép).

A 2016-os ásatási évad folyamán feltárásra került a II. várfal keleti szakasza. A 2/A–2B/2016. és 3A–3C/2016. szelvényekben (4. kép) sikerült megfigyelni a körítőfal 1,55 m vastag déli részét, illetve a vár derékszögű délkeleti sarkát. Az átvágott feltöltésből a 16–17. századra jellemző leletek kerültek elő (9. kép: 6), néhány 14. és 15. századból származó kerámiatöredékekkel együtt (9. kép: 5). Mivel a szelvényekben nem érték el a korabeli járószintet, illetve a kultúrrétegeket sem, ezért régészeti adatok alapján még nem lehet meghatározni, mikor épült az erődítés vizsgált része.

A vár északkeleti részén a II. várfal említett szakasza az északkeleti késő reneszánsz III. palotaépület romos délkeleti falához kapcsolódott. Az utóbbi, 1,6 m vastag falat az 1A–1C/2016. szelvényekkel követték nyomon (4. kép). Az 1A/2016. szelvényben a palotaépület északkeleti sarka került feltárásra, amely belső oldalán derékszögű, külső oldalán pedig enyhén íves volt. Alatta a külső oldalon 324,28 m t. f. m. mélyen részben feltárásra került egy másik, 2,5 m vastagságú fal is. Ez utóbbi részét képezte egy 0,60 m mély és 0,54 m átmérőjű kifalazott faoszlopfészek, amelynek betöltését föld és kisebb nagyságú átégett famaradványok alkották (8. kép). Mindez egy korábbi kapuszerkezetre utalhat, melynek csak a déli része esett a szelvénybe. A megfigyelések arra utalnak, hogy a feltételezett kapu még a késő reneszánsz palotaépület felépítése előtt megsemmisült.²⁴

²³ A mintákat jelenleg P. Barta elemzi.

²⁴ Sem a korábbi fal szintjéről, sem a cölöplyuk betöltéséből nem származik tárgyi lelet. A cölöplyukban talált kisméretű átégett famaradványok dendrokronológiai elemzésére egyelőre nem került sor.

5. kép: Öregtorony. Alaprajz és metszet. a. falazat; b. szikla; c. törmelék; d. égett kultúrréteg. Geodéziai felmérés: T. Kozlík, rajz: D. Repka.

6. kép: Az I. várárok, a II. várfal és a várudvar északnyugati szakasza. Fotó: D. Repka.

7. kép: 7A/2016. szelvény a habarcsos-földes padlóval és a lépcsőfokokkal.
Fotó: D. Repka.

8. kép: 1A/2016. szelvény. Az északkeleti III. palotaépület északkeleti sarka, Előtérben a korábbi fal és az oszlophely. Fotó: D. Repka

A vár nyugati részében az ásatás a délnyugati reneszánsz IV. palotaépület nyugati szárnyában található kapunyílás küszöbének és fennmaradt káváinak teljes körű feltárására (6/2016. szelvény; 4. kép), valamint a várudvar északnyugati részében található keresztfal kutatására irányult (5A–5B/2016. szelvény; 4. kép). Emellett a 6/2016. szelvényben sikerült meghatározni a palotaépület nyugati szárnyának északi fala keleti folytatását, s adatokat szerezni a vár eddig nem ismert délnyugati részéről. A sziklafelszínt itt lépcsőzetes bevágásokkal alakították. Mindezek alapján megállapítható, hogy a vár e részén húzódott a felső várat és a délnyugati IV. palotaépület nyugati reneszánsz lakószárnyát összekötő folyosó (4. kép).

Leletanyag

A két ásatási évad során gazdag tárgyi emlékanyag látott napvilágot (4362 db), amely a 13. század második felétől egészen a 17./18. századig keltezhető, többségük pedig a 16.–17. századba sorolható (9., 10. kép). A leletgyűttes túlnyomó részét kerámiaedények töredékei alkotják – fazekak, korsók, poharak, tálak, serpenyők, lábasok és fedők (9. kép). Cserépedényeken kívül üvegből készült darabok is előkerültek. A leletek jelentős csoportját képezik a kályhacsempék töredékei. Ezek leggyakrabban fülkés kályhacsempék, előlapjukon gazdag reliefdíszítéssel, amelyet növényi (10. kép 1.), geometriai, építészeti (oszlopok, boltívek) és figurális motívumok alkotnak (10. kép 2.). A vár több pontjáról származnak félgömb formájú bemélyedésekkel ellátott csempetöredékek (10. kép 3.).

A fémleletek közül legnagyobb számban vasszegek és különböző vasalások (vaspántok, zárok, kampósszögek; 10. kép 4.) fordulnak elő. A vár fegyvereseinek emlékét őrzik a nyílhegyek (10. kép 5.) és a lovas felszerelés (sarkantyúk; 10. kép 6.). Kivételes leletnek számít a vassulyom (10. kép 7.), amely az öregtorony belső terének feltöltéséből származik. A fém tárgyak közül említést érdemelnek továbbá a lószerszámok (zabla, patkó; 10. kép 8.), vascsatok, kések, vasból készült kulcs (10. kép 9.).

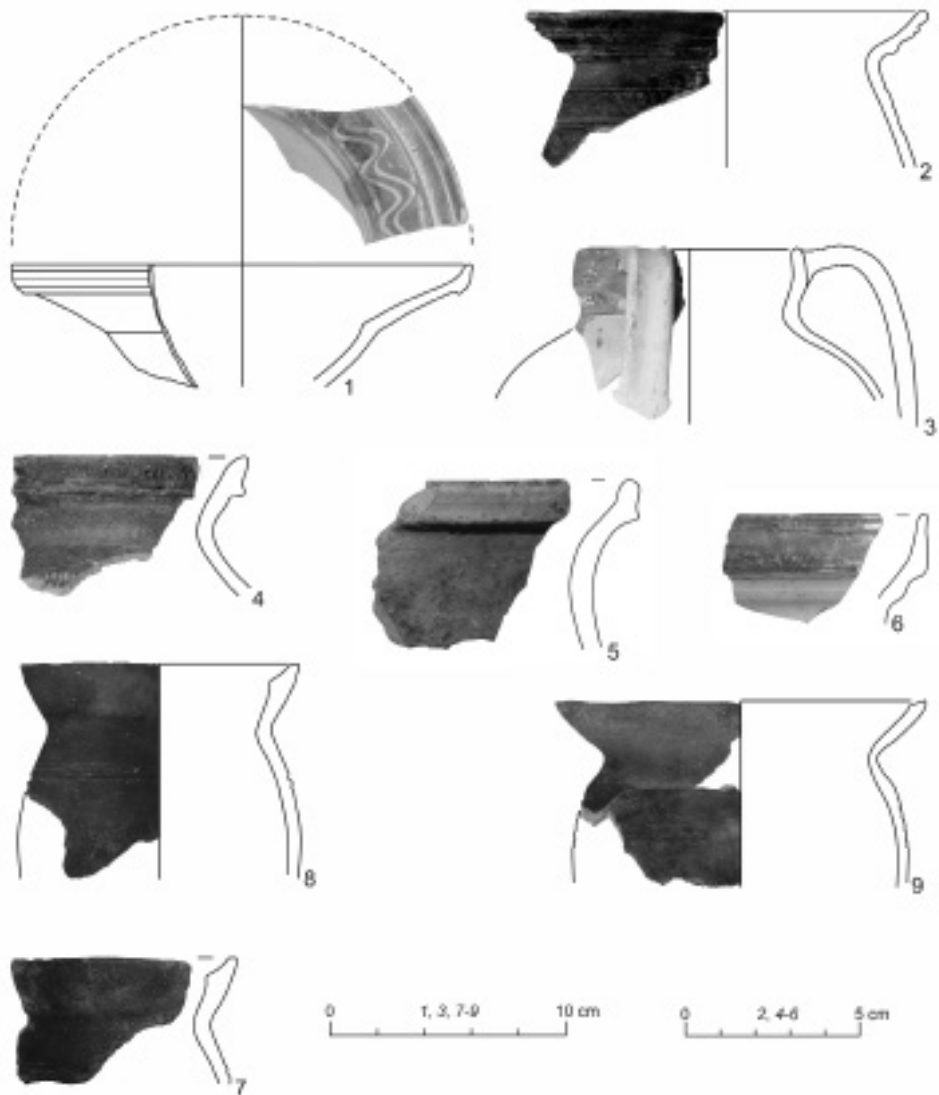
A vár helyreállítása

Az ágyútorony részleges felújítását és néhány más, kis kiterjedésű javítási munkálatot leszámítva, melyeket az Apponiana polgári társulás²⁵ végez 2001 óta, az apponyi vár módszeres helyreállítása csak 2015-ben kezdődött meg.²⁶ Ekkor a rekonstrukciós munkálatok a körítőfalon folytak, pontosabban a II. várfal nyugati szakaszán, ahol a feltételezett kapu állhatott (4. kép 5.; 11. kép 1a, 1b).²⁷ Ezen kívül a

²⁵ Az Apponiana polgári társulás 2001-ben alakult, célja a vár gondozása és felújítása.

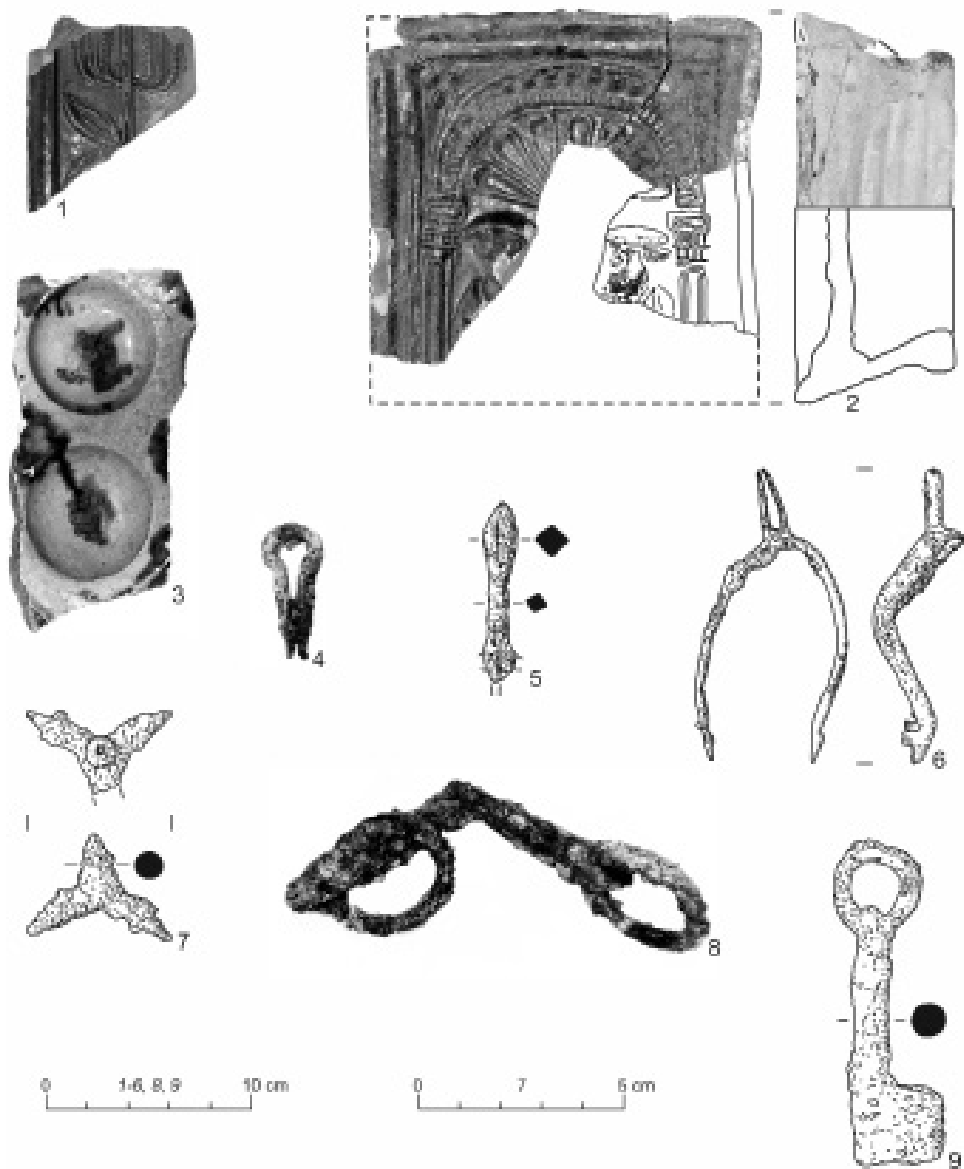
²⁶ A vár rekonstrukciós munkálatait a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatta, a munkanélküliek foglalkoztatását elősegítő “Újítsuk fel otthonunkat” projekt keretein belül.

²⁷ 3A–3C/2015. szelvények területén.

9. kép: Válogatás a régészeti leletekből. 1. 1/2015. szelvény; 2.–4. 3A/2015. szelvény; 5., 6. 2A/2016. szelvény; 7. 7A/2016. szelvény; 8., 9. 9/2016. szelvény.

Fotó: D. Repka, rajz: D. Repka, D. Zelenáková

10. kép: Válogatás a régészeti leletekből. 1., 2. 3A/2015. szelvény; 3. 1A–1B/2016. szelvény; 4. 8/2016. szelvény; 5., 9. 3B/2015. szelvény; 6. 5/2015. szelvény; 7. 1/2015. szelvény; 8. 1C/2016. szelvény. Fotó: D. Repka, rajz: D. Repka, D. Zelenáková

rekonstrukció érintette Teres tornyának ablaknyílását (4. kép 9; 11. kép 2a, 2b.) és az öregtoronyt is (4. kép 1; 11. kép 3a, 3b.).

A 2015. évi ásatási évad eredményei alapján a 3A–3C/2015. szelvény területén 2 m magasságig kiegészítésre került a körítőfal előtt álló kőpillér, továbbá elkészült az északon faoszlopokra támaszkodó hídszerkezet (11. kép 1b.). Az oszlopok falazott talapatokon ülnek, amelyek a hídpillér és a hídra felvezető út között 70 cm mélyre lettek az árokba mélyítve. A híd elsődleges tartószerkezetét három-három 4, illetve 8 m hosszú tölgygerenda és három 4 m hosszúságú akácgerenda alkotja, melyek keresztmetszete kör alakú, átmérőjük 35–40 cm. A híd padlózata és korlátai szintén 7-10 cm átmérőjű akácfaából készültek.

A felújítási munkálatok következő tárgya az ágyútorony ablaknyílása volt, amely Martin Bóna²⁸ kutatásai alapján lett kiegészítve. Mivel ez korábban lőrés volt, ezért az ablaktól balra egy függőleges falelválás szemlélteti eredeti állapotát. (11. kép 2b.). Végül az öregtorony külső falsíkja az eredeti talajszint feletti 580 cm magasságig megújult (11. kép 3b.). Ezt a torony stabilitásának növelése is indokolta, ami szükséges volt a régészeti feltárások folytatásához. A torony falainak felújítása korhű falazási technológiával, ún. „emplekton“-nal készült, modernkori adalékanyagok nélkül.

A vár rekonstrukciója 2016-ban is folytatódott²⁹ és az alapvetően a régészeti kutatás során feltárt építészeti elemek konzerválását szolgálta. Sor került az öregtorony felfalazásának befejezésére és a II. várfal keleti szakaszának helyreállítására is.

Összefoglalás

Az apponyi vár területén korábban már több történeti és régészeti kutatás is folyt, de a vár első szisztematikus régészeti feltárása és építéstörténeti vizsgálata csak 2015-ben kezdődött meg a vár egyes részeinek tervezett felújítása előkészítésére. Az eddigi régészeti kutatás számos olyan, nagy jelentőséggel bíró információt eredményezett, amely a vár formájáról, építészeti fejlődéséről és a várban egykor zajló életéről tanúskodik.

A legjelentősebb ismereteket az öregtorony belső terének és környezetének ásatása során nyerték (4., 5., 7. kép). A toronybelső kultúrrétegeből származó kerámiaanyag (9/2016. szelvény), csakúgy, mint a torony előtti, délnyugati I. palotaépület alagsori helyiségeinek padlósintjéről (8/2016. szelvény), továbbá a délnyugati I. palotaépület és az északkeleti II. palotaépület közt található helyiségből (7A–7B/2016. szelvény) származó leletek a 13. század második felére illetve a 14. század elejére keltezhetőek (9. kép 7–9.). A vár építésének kezdetét ez idáig csupán az írott források és az építéstörténeti kutatások eredményei alapján helyezték a 13. század második felére. A vár régészeti kutatása ezt a feltevést tárgyi leletekkel is bizonyította.

---

²⁸ BÓNA 2014a.

²⁹ Ugyancsak a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériumának támogatásával.

További jelentős eredményeket hozott az I. várárok, a II. várfal és a várudvar északnyugati szakaszainak feltárása is (3A–3C/2016. szelvény), ahol feltehetően a várba vezető várkapu helyezkedett el. Feltételezhető, hogy a várba hídon át vezetett az út, amelynek bizonyítéka egy, a várárokból fennmaradt hídpillér. Annak ellenére, hogy az ásás várkapu egyértelmű létét nem bizonyította, elképzelhető, hogy a két feltárt fal, amelyek a már említett pillérrel egy síkban állnak, szintén részét képezte a híd szerkezetének (4., 6., 11. kép 1a, 1b).

11. kép: 2015. 1. az I. várárok, a II. várfal és a várudvar északnyugati szakasza; 2. Teres ágyútornyóának ablaknyílása; 3. öregtorony; a. felújítás előtti állapot; b. felújítás utáni állapot. Fotó: P. Sater

- BAHÝL – PASTIEROVIČ 2014 BAHÝL, VLADIMÍR – PASTIEROVIČ, MARTIN: Technická správa – Dendrochronologické určenie veku okenného prekladu a podporného trámu muriva z Oponického hradu. Zvolen, 2014.
- BARTA 2015 BARTA, PETER: Správa č. 2015070101 o dendrochronologickom datovaní vzoriek z hradu Oponice. Bratislava, 2015.
- BIELICH 2011 BIELICH, MÁRIO: Archeologický výskum delového bastiónu Oponického hradu. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku, 2008. (2011) 67–68.
- BIELICH 2012 BIELICH, MÁRIO: Nálezy neskororenesančných kachlíc z Oponického hradu (16. - 17. storočie). Acta Historica Neosoliensia, 15. (2012) 200–209.
- BLAŽOVÁ–KUZMA–RAJTÁR 1999 BLAŽOVÁ, ELENA–KUZMA, IVAN–RAJTÁR, JÁN, 1999: Letecký prieskum na Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku, 1997. (1999) 32–34.
- BLAŽOVÁ–KUZMA–RAJTÁR 2000 BLAŽOVÁ, ELENA–KUZMA, IVAN–RAJTÁR, JÁN, 2000: Letecký prieskum na Slovensku. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku, 1998. (2000) 36–42.
- BÓNA 1999 BÓNA, MARTIN: Prevéty opevnených sídiel šľachty na strednom a hornom Ponitří. Archaeologia Historica, 24. (1999) 273–290.
- BÓNA 2014a BÓNA, MARTIN: Doplnkový architektonicko–historický výskum a návrh obnovy okenného otvoru delovej bašty a vstupného otvoru juhozápadného otvoru, č. ÚZPF 216 /8, 9. Zlaté Moravce, 2014.
- BÓNA 2014b BÓNA, MARTIN: Stavebná podoba šľachtických sídiel vrcholného stredoveku v oblasti Tribeča. Dizertačná práca, Katedra archeológie, FF UK, Bratislava, 2014. Nepochikované.
- BÓNA–PLAČEK–LUKAČKA 1998 BÓNA, MARTIN–PLAČEK, MIROSLAV–LUKAČKA, JÁN: Oponický hrad. Pamiatky a múzea, 1998–1. (1998) 19–23.
- FÜGEDİ 1977 FÜGEDİ, ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.

- MENCLOVÁ 1973   MENCLOVÁ, DOBROSLAVA: Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku. In: Hradý, zámky a kaštiele na Slovensku. Ed. Š. PISOŇ. Martin, 1973. 397–445.
- PLAČEK – BÓNA 2007   PLAČEK, MIROSLAV – BÓNA, MARTIN: Encyklopédia slovenských hradov. Bratislava, 2007.
- RUTTKAY 1989:   RUTTKAY, ALEXANDER: Okres Topoľčany. In: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia, I. Ed. D. BIALEKOVÁ. Nitra, 1989, 319–378.
- VÁLINÉ POGÁNY 2000   VÁLINÉ POGÁNY, JOLÁN: Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfeltérési 1869–1890. Budapest, 2000.

BERTA ADRIÁN

RÖVID BESZÁMOLÓ A DOMBÓVÁR- GÓLYAVÁR TERÜLETÉN 2016-BAN VÉGZETT RÉGÉSZETI KUTATÁSRÓL

2016 júliusában Dombóvár Város Önkormányzata finanszírozásával folytatódott a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének három évvel korábban megkezdett tervásatása a Tolna megyei dombói várban. A feltárás célja ebben az évben elsősorban a ma is álló DK-i pillér állagmegóvási munkálatainak az előkészítése, továbbá a kaputorony Ny-i bővítmenye alaprajzi elrendezésének a tisztázása volt. A 2016-os ásatási szezon alatt három szelvény és egy szonda feltárását végeztük el.

A korábbi, 2014. és 2015. évi feltárások során előkerült építészeti részletek alapján egy négyszögletes alaprajzi elrendezésű téglavár képe rajzolódott ki, É-i oldalán egy palotaszárnyal és egy nagy kiterjedésű várudvarral, amely a 14. század legvégén vagy a 15. század elején épülhetett. Az ezt követő másfél évszázad alatt – párhuzamosan a birtokos Dombai család felemelkedésével – három nagyobb léptékű bővítés és átépítés történt a várban. Először, a 15. század első felében épülhetett fel a D-i palotaszárny és a Ny-i oldalon, az eredeti kapubejáró helyén egy nagyméretű, felvonóhíddal ellátott kaputorony. A harmadik építési periódusban készülhetett el a vár K-i oldalán a DK-i pilléren részleteiben még ma is megfigyelhető gótikus függőfolyosó. A D-i palotaszárnyon és a korai várfalon, valamint az ahhoz hozzáépített pilléreken futó folyosó pontos időrendi viszonyának a tisztázása még további feltárásokat igényel. A negyedik nagyobb átépítés során a várat egy kőalapozáson téglából épült kerítőfallal vették körül, amelynek az ÉNy-i sarkán megtaláltuk az egyik hozzá tartozó saroktorony indítását is. Néhány előkerült építészeti részlet keltezését a feltárt terület korlátozott kiterjedése miatt egyelőre még nem sikerült megoldani, ehhez szintén további kutatásokra lesz még szükség. A 16. század első felére kiépült főúri rezidencia a század második felére török kézre került és végvár lett, ettől kezdve itt csak kismértékű módosítások történtek. 1702-ben és azt követő két évszázad során – az É-i oldal három falcsónkjá és az azokat összekötő falszakasz, továbbá a DK-i pillér kivételével – a várfalakat és az épületeket az alapokig lebontották, köveit-tégláit a török kiűzése után újjászülető Dombóvár házainak építéséhez használták, s az így keletkezett törmelékkel részben a várárkot töltötték fel.

Az elmúlt évben a DK-i pillér állagmegóvása és műemléki helyreállítása kapcsán felvetődött kérdések megoldására nyitottuk meg a 2016/1, 2016/2 és 2016/6 szelvényeket.

A 2016/1 szelvényben feltártuk a 2016/1-1F első periódusú, É-D-i irányú téglafal alapozását és felmenő falának visszabontott maradványát. Ehhez csatlakozott K-ről a 2016/1-3F jelzésű pillér alapozása, amely 360 cm távolságra helyezkedett el a ma is álló DK-i pillértől. A pillér építéskor kiásott alapozási árok és az építéskor használt állványzat oszlopmaradványai a pillér É-i oldala mentén kerültek elő. A 2016/1-2F jelzésű, a negyedik építési periódushoz tartozó külső kerítőfal alapozását a 2016/1-3F pilléralapozástól K-re, közvetlenül mellette találtuk meg. A felmenő fal néhány téglányi magasságban maradt meg, ez valamivel keskenyebb volt az alapozásnál, a pillértől 30 cm távolságra került elő. A 2016/1-2F alapozási árka alatt előkerültek egy palánk árkanak és faoszlopainak a maradványai. A két oszlopsorból kialakított kerítés eredetileg a 2016/1-2F fal vonalában futott és annak a későbbi felépítése során számolták fel. A palánk oszlopait abba a rétegbe ásták bele, amelynek felszíne a 2016/1-1F fal alapozási kiugrásához futott ki. Tehát az első periódust követően a téglafalat már körülvette egy palánk, így nem közvetlenül a várfal mellett, hanem ennek a külső oldalán alakították ki a várárkot. A 2016/1-2F jelzésű negyedik építési periódusú fal K-i oldala mentén, közvetlenül mellette két nagyméretű oszlophely került elő, egymástól 320 cm távolságra. Ezek feltehetően a külső kerítőfal építéskor használt állványzat tartozékai lehettek.

A 2016/1-1F falhoz Ny-ről csatlakozott a vár második periódusú, D-i palotaszárnyának a 2016/1-4F jelzésű, K-Ny-i irányú fala, amely nagyrészt a 2016/1-3F pillér vonalába esik. A fal D-i oldalán, az egykori épület belső terében, egy téglapadló részlete is előkerült. A 2016/1-1F és 2016/1-4F falak sarkában É-ről egy latrinaakna alapozása csatlakozott, amelyből nagy mennyiségű késő középkori és kora újkori leletanyag került elő. A 2016/1-1F faltól Ny-ra, az egykori várudvaron nagyszámú török kori gödröt tártunk fel.

A 2016/2 szelvényben a D-i palotaszárny pinceszintjének néhány falát és részletét tártuk fel. Előkerült a palotaszárny alatti, a 17. század végi leírásokból ismert kéttartusos pince középső, K-Ny-i irányú téglá osztófala (2016/2F(a)), amely a ma is álló DK-i pillérhez futott ki. Ezt egy későbbi időszakban a D-i oldalán megköpenyezték és itt egy ajtónyílást alakítottak ki (2016/2-2F(b)). A fal É-i oldalához egy tömör, kő-tégla vegyes építésű osztófal csatlakozott (2016/2-1F), melynek Ny-i részéhez két, kőből és habarcsból rakott tömböt illesztettek hozzá. A 2016/2-1F fal egyes részletei közötti építési sorrend és az építmény pontos rendeltetése a feltárt terület korlátozott kiterjedése miatt egyelőre még kérdéses, feltehetően egy lépcsőlejáró maradványairól van szó. A 2016/2-1F jelzésű fal K-i oldalán egy bolygatott téglapadló részlete is előkerült.

A 2016/6 szelvényben feltártuk az első periódusú téglafal sarkát (2016/6-1F), amelyhez K-ről hozzáépítették a második periódusú 2016/6-1F jelzésű pillér alapozását. A 2016/6-1F fal sarkához és a 2016/6-2F pillérhez egy újabb latrinaaknát illesztettek hozzá, amelynek az alapozását találtuk meg. A pillértől 20 cm-re K-re futott a 2016/6-3F jelzésű negyedik periódusú külső kerítőfal. Ebből a szelvény DK-i végében 45°-os

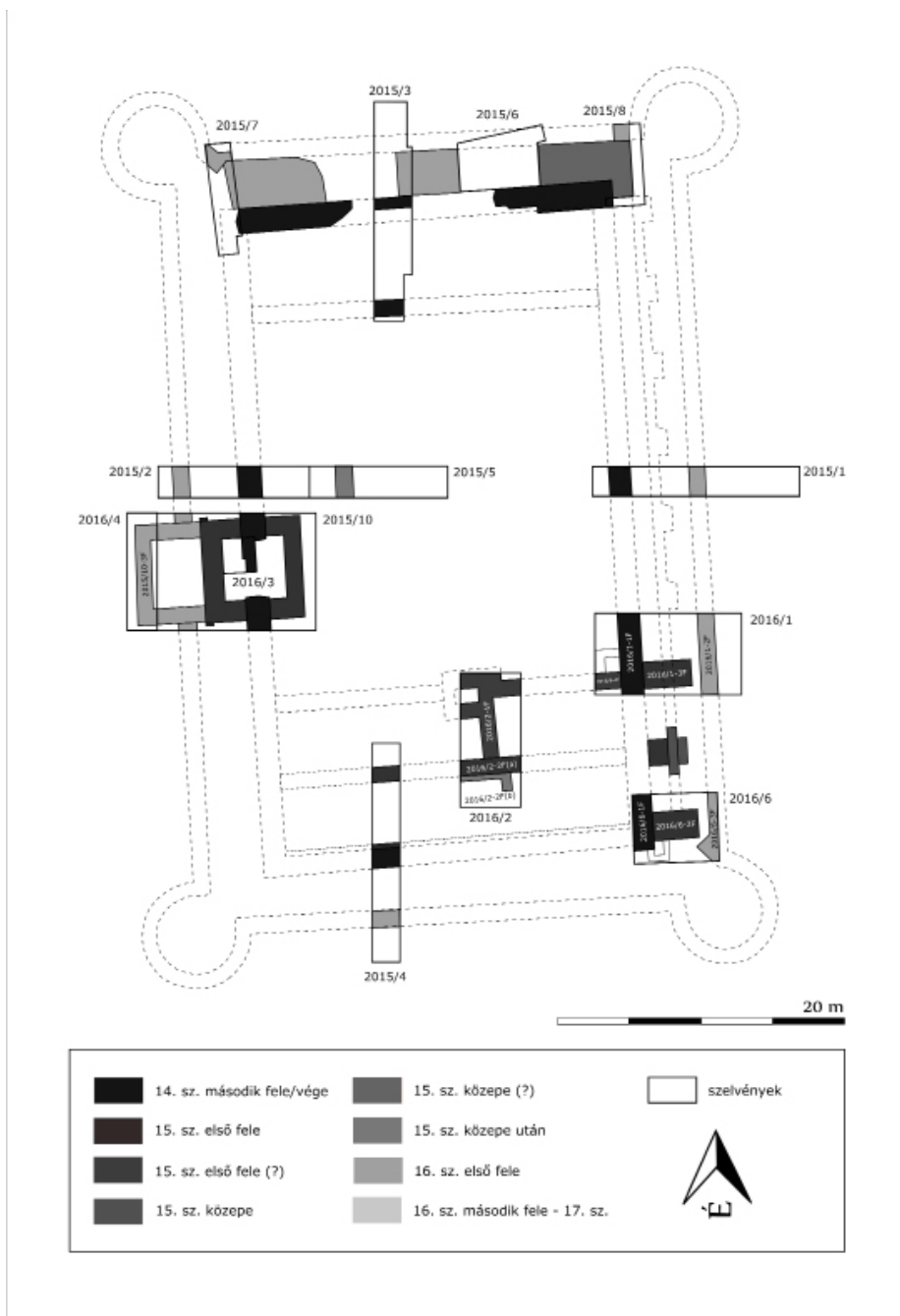
szögben egy saroktorony indítása ugrott ki. A most feltárt terület felett itt néhány éve még egy disznóól állt, amelynek az építésével jelentősen megbolygatták a középkori falakat, az eredeti rétegződéseket pedig szinte teljesen eltüntették. A 2016/6-3F fallal párhuzamosan, a disznóól mellett egy garázs épült, amelynek a betonalapozásával teljesen megsemmisítették a 2016/6-3F K-i síkját és az alapozásának is nagy részét.

A 2015-ben megtalált és részben feltárt kaputoronyra és annak Ny-i bővítésére vonatkozó további adatok szerzése céljából alakítottuk ki a 2016/3 szondát és a 2016/4 szelvényt.

A 2016/3 szondát az egykori kaputorony belsejében, annak ÉNy-i sarkában nyitottuk meg egy 2x2 m-es felületen. Itt előkerült a 2015/10-1F jelzésű fal visszabontott teteje, rajta egy küszöb nyomaival, aminek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy már az első építési periódusban is itt alakították ki a vár bejáratát. A 2015/10-1F fal visszabontásának szintjén lehetett az egykori járószint. A felette levő feltöltésből nagy mennyiségű késő középkori leletanyag került elő.

A 2016/4 szelvényt a 2015/10 szelvény Ny-i oldalán, annak a folytatásában nyitottuk meg. Itt előkerült a kaputorony bővítésének (2015/10-3F) leomlott Ny-i homlokzata, sarkokon az egykori robbantás jól felismerhető nyomaival. A leomlott falsík előterében, a várárok peremén két nagyméretű, leszakadt konzolkő került elő, amelyek egy a várkapu felett létezett erkélyre utalhatnak.

Az ásatás munkatársai Boldizsár Péter, Sztankovánszki Tibor, Eszes Adrienn, Máthé Genovéa és Varga B. Zsuzsanna voltak. A munkákban az önkormányzat által biztosított középiskolások és a Szegedi Tudományegyetem régészhallgatói vettek részt. Ez úton köszönöm Szabó Lórándnak, Halmosi Nórának, Pintér Katának, Müller Ádámnak, Koncz Istvánnak és Zsófiának, Buzás Gergelynek, Szabotin Péternek, Pásztai Zalánnak, Kugyelka Mihálynak, Takács Istvánnénak, Harangozó Évának, Kása Istvánnénak, Albert Jánosnak, Mikina Ferencnek és Kovacsik Zoltánnak a munkánk során nyújtott segítséget!

1. kép: Dombóvár-Gólyavár. A vár 2015-2016. évi ásátási alaprajza az építési periódusok jelölésével

2. kép: A 2016/1, 2016/2 és 2016/6 szelvények (fotó: Acroart-Légkép Kft.)

3. kép: A 2016/1-3F jelzésű fal, a palánk és a 2016/1-3F jelzésű pillér építésénél használt állványzat maradványai ÉNy felől

4. kép: A 2016/1 szelvény É felől

5. kép: A 2016/2 szelvény D felől

6. kép: A 2016/6 szelvény Ny felől

7. kép: A kaputorony belsejében nyitott 2016/3 szonda É felől

8. kép: A kaputorony Ny-i bővítésének leomlott DNy-i sarka

GÁL VIKTOR

SZÖGLIGET-SZÁDVÁR 2016. ÉVI TERVÁSATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

2016-ban immár 9. alkalommal szervezte meg a Szádvárért Baráti Kör a hagyományos augusztusi Vármentő Hét programját. Az augusztus első hetében végzett régészeti feltáráshoz az önkéntes munkaerőt a civil szervezet, míg szakmai felügyeletet a Herman Ottó Múzeum munkatársai biztosították. Az igen rövid kutatási időszakban a déli és az északi épületszárnyakhoz kapcsolódó toldaléképületek területén, a belső vár nyugati udvarán lévő kétosztatú pinchelyiség keleti traktusában, az északi épületszárny délnyugati sarkának előterében, valamint a keleti várudvar délnyugati részén, 2015-ben geofizikai felméréssel vizsgált területen dolgoztunk. (1-2. kép)

A déli épületszárny melléképületének (5. helyiség) nyugati felében jelöltük ki az észak-déli irányban 350 cm, míg kelet-nyugati irányban 150 cm széles kutatási területet (38. munkaterület). A nagyköves, földes, habarcsos omladékréteg alatt hamar rábukkantunk az épület nyugati falának belső síkjára. A falazat déli 80-100 cm hosszú szakasza azonban nem volt azonosítható. A nyugati fal középső szakaszán, 100 cm hosszan egy fehérre vakolt falfelület jelentkezett, melynek felső széle enyhén kelet felé hajlott, azaz feltételezhetően egy (donga)boltozat indítását képezhette. A boltozat alatti falszakaszt, annak védelme érdekében, csak 30-40 cm-ig bontottuk ki. Az épület északnyugati belső sarkának kutatására egy nagyobb kiterjedésű blokkot jelöltünk ki. A déli faltól 260 cm-re került elő a helyiség északnyugati sarka. Innen kiindulva északi falának belső síkját mintegy 200 cm hosszan bontottuk ki. A helyiség nyílás-, és közlekedési rendszerét jelen kutatási időszakban még nem tudtuk tisztázni. A térbelső középvonalában 85 cm, míg nyugati felében 150 cm mélységben a nagyköves omladék alatt egy homogénebb, igen leletgazdag réteg helyezkedett el. A 16-17. századi kályhacsempét vegyesen tartalmazó rétegből minimális mennyiségű 17. századi kerámia, béklyólatok, valamint fehér, vörös és fekete festésű vakolatdarabok is előkerültek. A vakolatmaradványok vastagsága 5-7 cm, belső felületükön a tapasztást elősegítő vesszők lenyomatai is megfigyelhetőek voltak.

A 2015. évi magnetométeres felmérés során a keleti várudvar délnyugati részében egy megközelítőleg négyszögletes anomália jelentkezett. A kb. 2x2 m-es belső területtel és egy több mint 1 m vastagságú kontúrral meghatározható jelenség déli részén jelöltük ki a 39. kutatóárkot. A 2 m széles és 7 m hosszú terület északi felében a felső 20-30 cm vastag humuszos gypsözonyeg eltávolítását követően egy épület mészkőből rakott, összefüggő alapozásának részlete jelentkezett. Az átlag 70-80 cm szélességű, egy-két kősor magasságú alapozás az építmény déli falát, épen megmaradt délkeleti és szétcsúszott délnyugati sarkát foglalta magában. A maradványok alapján az épület

kelet-nyugati belső szélessége 350 cm volt, padlóját sárgás agyaggal tapasztották. Külső oldalához vékony, vörösrre égett pusztulási réteg csatlakozott, s alatta került elő a várudvar utolsó járószintjének sárgásbarnás agyagos felülete. A feltárást az épület építési rétegeként meghatározott fehér habarcsos réteg felületén fejeztük be. Az építmény felépítményének maradványai nem kerültek elő, a kő alapok feltételezhetően egy faszervezetet tarthattak. Az épülethez kapcsolható rétegekből 17. századi leletanyag került elő. (3-4. kép)

A belső vár közepén elhelyezkedő, feltételezett várkapolnától északra egy kétosztatú, földbe mélyített objektum keleti traktusának területén jelöltük ki a 40. munkaterületet. A szádvári inventáriumok egyetlen kétosztatú (pince)helyiséget említettek a belső vár területén, az ún. Rostélyos pincét. A 6. helyiségnek nevezett objektumban egy közel 5 x 4 m kiterjedésű területen bontottuk ki a földbe mélyített falak belső síkját, és részlegesen azok falkoronáit. Az épület belsejét kitöltő köves, földes omladék minimális mértékű eltávolítása során 17. századi leletanyag került felszínre. A helyiség nyugati oldalán feltártuk annak eddig nem ismert zárófalát, valamint bejáratának déli kávéját is. A zárófal végében az épületbelső felé eső oldalon egy 10x10 cm-es keresztmetszetű függőleges fészkek jelentkezett, mely feltételezhetően egy fa ajtótokot tarthatott. (5. kép) A 6. helyiség falához utólagosan hozzáépített nyugati fal a bejárat irányába rézsűsen pusztult, magassága 120-70 cm között változott, vastagsága csupán csak 50-60 cm volt. Az ajtótok fészket felülről egy kő zárta le, azaz az eddig elért mélységben csak a pincébe vezető ajtó felső részét találtuk meg.

A nyugati fal külső oldalán a várudvar szintjétől mért 100-120 cm mélységben egy kemény, barna színű, faszénpettyes járószint jelentkezett. Ez a felület a bejárat szélességében megszakad, helyét az épületbelső is kitöltő habarcsos, köves omladék veszi át. Feltételezhető, hogy mivel az ajtónyílás teteje a külső járószint felett kb. 60 cm-rel található, egy pincébe vezető lejáró (földlépcső?) betöltődött gödrét találtuk meg. A bejárattól északkeletre, az omladék szintje alatt 50-60 cm-rel, kis területen nagy mennyiségű 17. századi, terülmustrával díszített zöldmázás kályhacsempe került elő. (6-7. kép) Mindez feltételezhetően egy, a bejárat közelében állt cserépkályha maradványa lehet. A pincehelyiségben elhelyezett fűtőalkalmatosság lehetővé tette a helyiségben történő hosszabb időtöltést is, s mivel a terepviszonyokból adódó kétosztatú elrendezés is valószínűsíti az inventáriumokban említett, borkimérésre szolgáló Rostélyos pincével való azonosítást, nagy valószínűséggel Szádvár borozóját sejtethetjük a 6. helyiségben.

A 41. munkaterületet az északi épületszárny délnyugati külső sarkának vizsgálatára nyitottuk. A 180 x 150 cm kiterjedésű kutatóblokkal célunk az volt, hogy a Csonka bástyától dél felé induló, 13-14. századi falazat folytatását azonosítsuk, és tisztázzuk kapcsolatát az északi épületszárnyal. A kutatóblokk területén, annak nyugati oldalában feltártuk a korai falazat keleti síkját, roncsolt tetejét és alapozási kiugrását. Ehhez a korai falhoz utólag épült hozzá az északi épületsor nyugati helyisége (7. helyiség). A mai, dél felé ereszkedő omladékhalom alatt, mintegy 100 cm-rel jelentkezett egy

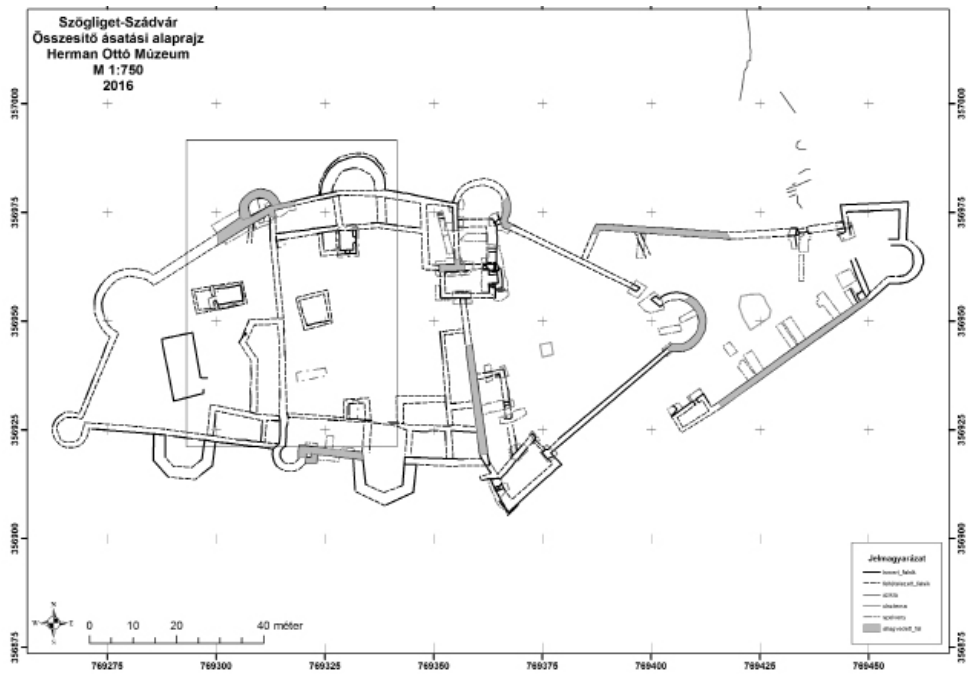
tömöttebb, barnás színű leletgazdag réteg, melyből elsősorban 17. századi kerámiaanyag, kályhacsempe és állatcsont került elő.

Az északi épületszárny toldaléképületének keleti részében jelöltük ki a 42. munkaterületet. A terepviszonyok alapján kéthelyiséges épület keleti egységének alapterülete 460 x 310 cm-nek bizonyult (8. helyiség). A falkoronák roncsolt felülete az omladékréteg alatt 10-20 cm-rel jelentkezett. Az épület belsejének déli felét a felszíntől mért átlag 80-90 cm mélységig bontottuk ki. A helyiség északi felében mélyebben (átlag 110 cm-ig) termeltük le a köves, habarcsos, földes omladékot. A helyiséget az északi épületszárnyhoz utólagosan építették hozzá, falainak vastagsága átlagosan 70-80 cm. Kívül 125, belül 85 cm széles trapéz alaprajzú ablaka a déli falon került elő. Az ablak alját lapos kövekkel rakták ki. A helyiség kívül 165, belül 90 cm széles bejárata a keleti falon nyílt. Kő- vagy fakeret fészke a nyílás szélein nem jelentkezett. A belső tér kemény, habarcsos padlója a falkoronáktól mért 110-115 cm mélységben került elő. Ezt elsősorban a bejárat előterében és a helyiség északkeleti sarkában azonosítottuk. (8-9. kép)

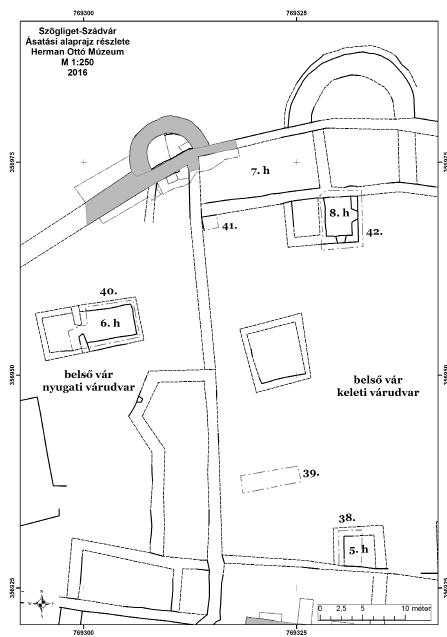
Az épület északnyugati sarkában egy 200 cm hosszú és 100 cm széles, kőből falazott padkát tártunk fel a padlószint felett 35-40 cm-es magasságban. Téglával kirakott, több helyen is égésnyomokat mutató felülete legjobban a középső és az északi részen maradt meg. Keleti szélén egy keskeny, kőből rakott falazat maradványa is megfigyelhető volt. A maradványok alapján egy, a padlószint fölé emelt főző-, sütőfelületre gondolhatunk. (10. kép) Mögötte a fal leomlott, nagymértékben pusztult állapotban került elő. Egyértelműen nem dönthető el, hogy egy korábbi, bizonyára a várudvarra vezető nyílás elfalazása miatt, vagy a feltételezett tüzelőhely kialakítása miatt gyengült-e meg itt a falazat. Ezen a szakaszon mindenesetre az északi épületszárny habarcsba rakott fala helyett sárgás agyagba rakott falazat maradványát azonosíthattuk.

A szűk kutatási időkeret miatt egyértelműen nem tudtuk tisztázni, hogy a toldaléképület két egysége egy időben épült-e. Annyi bizonyos, hogy a két helyiség között közvetlen átjárás nem volt lehetséges, erre utaló nyomokat a 8. helyiség nyugati falában nem találtunk. Az omladékból 17. századi leletanyag, valamint az északkeleti sarok közelében, a padlószint alatt egy nagyméretű ágyúgolyó töredéke került elő. A 17. századi inventáriumok alapján, melyek a kaputorony mellett konyhákat, sütőházakat és pékségeket említenek, nagy valószínűséggel Szádvár egyik konyháját vagy sütőházát azonosíthatjuk a 8. helyiséggel.

Az utóbb említett ágyúgolyót mérete alapján az 1567-es ostrom során lőhették be a várba. A 16. század utolsó harmadából származó alaprajzokon az északi épületszárny mellett csak egy kis alapterületű épületet jelöltek. Ennek bejárata viszont dél felől nyílt, ellentétben a most feltárt helyiség keletre nyíló ajtajával. Mindezek alapján a feltárt „konyha” építésének idejét a vár 1630-as évekhez köthető nagyobb léptékű átépítéséhez köthetjük, s erre utal az előkerült csekély mennyiségű leletanyag is.

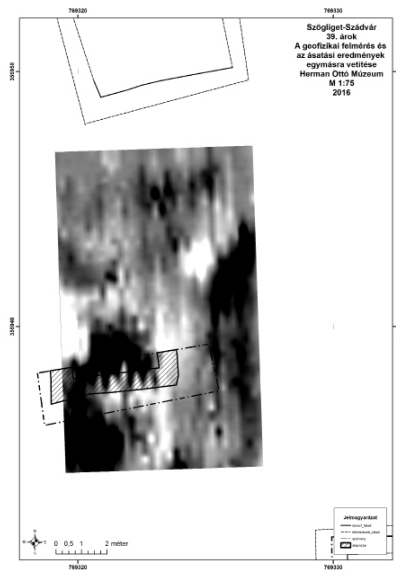
1. kép: Szögliget-Szádvár összesítő ásatási alaprajza, 2016.

2. kép: Szögliget-Szádvár ásatási alaprajzának részlete a 2016. évi ásatási helyszínekkel

3. kép: A 39. árokban feltárt kőalapozás kelet felől (Fotó: Gál Viktor)

4. kép: 39. árok: A magnetométeres felmérés és az ásási eredmények egymásra vetítése

5. kép: A 6. helyiség nyugati fala és lejárata észak felől (Fotó: Bárdos Nándor)

6. kép: A 6. helyiség északnyugati sarkában feltárt kályhacsempe együttes (Fotó: Gál Viktor)

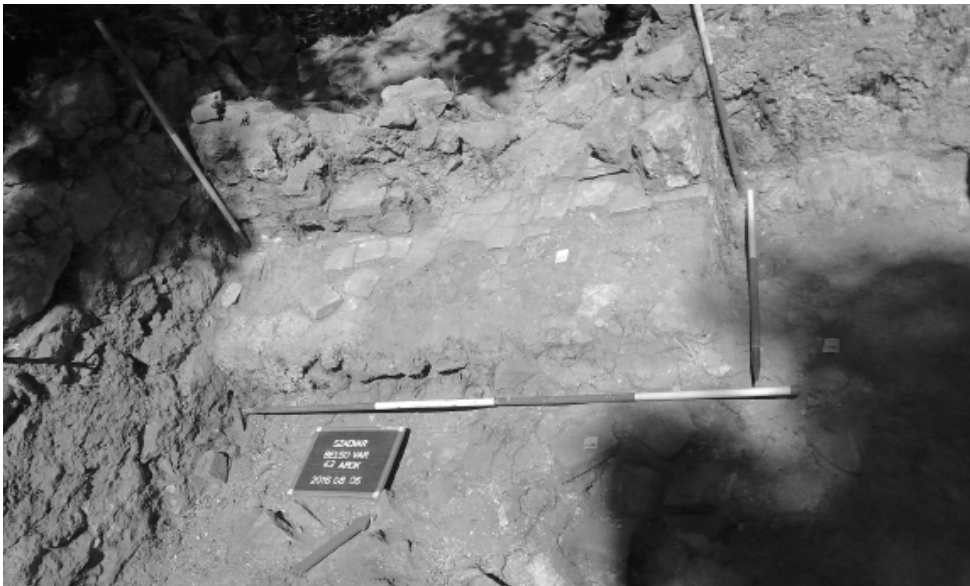
7. kép: A 6. helyiségből előkerült kályhacsempe együttes kiemelt darabjai
(Fotó: Gál Viktor)

8. kép: A 8. helyiség a feltárás végén, dél felől. (Fotó: Gergőczki Gergő)

9. kép: A 8. helyiség déli fele. (Fotó: Gál Viktor)

10. kép: A 8. helyiség északnyugati sarkában feltárt főző- vagy sütőfelület.
(Fotó: Bárdos Nándor)

A ZÓLYOMI PUSZTAVÁR 2016. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA¹

A zólyomi Puzstavár² (1. kép) 2016. évi ásatása az Alsó- és a Felsővár területére összpontosult. Az Alsóvárban a vár erődítésének nyugati szakaszát (1-2. szelvény) és az ún. összekötő falat (4. szelvény), továbbá a lakótorony déli falának szintjeit és építésének módját vizsgáltuk (3. szelvény). A Felsővár területén összesen öt szelvény került megnyitásra. A vár első tornyánál (I. torony) két szelvény (1-2. szelvény), a II. torony mentén pedig további két szelvény (3-4. szelvény) megnyitására került sor. Végül az 5. szelvény az erődítés keleti szakaszánál helyezkedett el.

Az Alsóvár régészeti kutatása (2. kép)

Az 1/2016. szelvényt a lakótorony északnyugati sarkától 34 m távolságban nyitottuk az erődítés nyugati szakaszának vizsgálatára. Az erődítés alatt húzódó teraszos réteg késő kőkorszaki leleteket tartalmazott. Ezt az Alsóvár udvarának térségében középkori kultúrréteg követte, amelyre a 13. század első felében a várat védő falat emelték.

A 2/2016. szelvény a lakótoronytól 6,5 m távolságban helyezkedett. Itt a középkori tereprendezési munkálatokat határozhattuk meg, ekkor ugyanis az eredetileg egyenetlen talajszintet köves rétegekkel egyenlítették ki. A kutatás során a szelvényből három építészeti elem is előkerült, amelyek a torony legmagasabb szintjének ablaknyílásából származnak, és a 13. század első felére tehetőek. Érdekesnek mondható az a két, átégett agyagból és kőből álló struktúra, amely a szelvény nyugati felében a középkori kultúrréteg szintjén, illetve felette húzódott. A szonda északi metszetszála mentén egy nagy vastagságú átégett réteg mutatkozott (3. kép), amely a vár pusztulásával állhat összefüggésben.

---

¹ A tanulmány a Szlovák Köztársaság Oktatási, Tudományos-Kutatási és Sport Minisztériumának és a Szlovák Tudományos Akadémia ösztöndíjprogramjának - a VEGA 1/0208/15: "Ember és hegyek az idő folyamán - az őskori földváraktól a középkori várakig (Človek a hory v priebehu času - od pravekých hradísk k stredovekým hradom)" - támogatásával jöhetett létre.

² A vár Zólyom városának délnyugati peremén, a Garam és Szlatina folyók találkozására felelt helyezkedik el. Területe két részre osztható: a magasabban fekvő Felsővárra (kiterjedése 3,5 ha), ill. az előbbtől lejjebb, 400 m-re északkeletre fekvő Alsóvárra (kiterjedése 0,7 ha). Ez a terület már az őskorban (kőkorszak, bronzkorszak), a La-Tène korszak idején és a középkorban is (12. század vége - 15. század) lakott volt. Régészeti kutatását 2009-től a Szlovák Tudományos Akadémia Régészettudományi Intézete vezeti, felújítási munkálatait pedig 1992-től a zólyomi önkormányzat finanszírozza. A vár felújítását 2010-től a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma minden évben ösztöndíjjal támogatja az "Újítsuk fel otthonunkat" projekt keretein belül. Bővebben a vár történeti áttekintéséről és építéstörténeti kutatásáról: BELJAK – PAŽINOVÁ 2012. 103-114.

A 3/2016. szelvény a lakótorony délnyugati sarkától 7,9 m távolságban lett megnyitva. Sikertült itt dokumentálni a torony déli falának egy részét (13. század első évtizedei) és az erődítés déli szakaszát (13. század első fele), azaz bebizonyosodott, hogy az Alsóvár erődítésének déli szakasza a lakótorony korábbi déli falához volt hozzáépítve. Az andezit kő-aljzat szintjén átégett, vörös színű késő bronzkori réteg húzódott, de feltáráásra került egy, a várfal déli szakaszának építésekor lerakódott habarcsréteg is.

A 4/2016. szelvény az ún. összekötő fal térségében volt kijelölve, a fal kapujának keleti kávjától 9 m távolságra. Ez az 1,6 m vastagságú fal az Alsóvár előretolt erődítésének részét képezte. A Felsővár irányába vezető hegynyeregben húzódott, majd az Alsóvár lakótornyának délnyugati sarkától kb. 170 m-re ért véget. A szelvény egy nagyobb gödröt keresztezett, amely egy tőle délebbre fekvő másik gödörrel együtt jelezte az út irányát, amely az ún. összekötő fal kapujától az Alsóvár udvarára nyíló fő bejárati kapuig vezetett. A gödröket valószínűleg a középkorban ásták, viszont feltöltésük alsó rétegeből főként bronzkori kerámiatöredékek kerültek elő, melyek az eróziós folyamatok útján kerülhettek oda.

Az Alsóvár ásatása során előkerült leleteket elsősorban őskori (rézkori és bronzkori) edények töredékei alkotják, amelyek száma meghaladja az 1600 darabot. A középkori cseréptöredékek száma ennek egy nyolcadát sem teszi ki. A középkori leletek főként a 13. század második felére keltezhető és előfordul köztük fehér kerámia, vörös festésű kerámia és egyéb cseréptöredékek is. A leletek közül kitűnnek a díszített darabok, főként a mindkét oldalukon díszítésekkel ellátott fedők. A középkori fémleletek közül említést érdemel két kis méretű rézlemez, vasból készült tuskés nyílhegy, vas zabla és bronzból készült díszveretek. Különlegesnek számít a számszerű elsütőszerkezetét alkotó csontból készült dió maradványa, amely az Alsóvárban az első ilyen lelet.

A Felsővár régészeti kutatása (4. kép)

A Felsővár régészeti kutatásának fő célja a középkori (lakó)toronyok legkorábbi építési fázisainak vizsgálata és a középkori réteg alatt húzódó őskori fa-föld szerkezetű sánc dokumentálása volt.

Az első két szelvény (5. kép) a Pusztavár legidősebb tornyánál került megnyitásra. Az épülettől délre nyitott 1/2016. szelvény egy északi és egy déli részre lett felosztva. A szelvényben sikerült megfigyelni a torony körüli talaj egyenetlenségeinek feltöltését. A terepet a középkorban (a 13. századtól kezdődően) köves és kavicsrétegekkel egyenlítették ki. Ugyanitt feltáráásra került egy leletekben gazdag omladékréteg, amely valószínűleg a vár első régészeti kutatása során 1889 és 1890 között¹ került ide. Jelentősnek mondható az a megfigyelés is, hogy a vár I. tornya építésének idején nem rendelkezett további erődítésekkel. Sem falazott védmű maradványai, sem palánk vagy sziklába vajt

---

¹ BELJAK – MALINOVÁ – PAŽINOVÁ 2011

árok nyomai nem kerültek elő. Ugyanakkor feltártunk egy sziklába vésett, csatornaként megjelenő fészket, amely valószínűleg a vár akkor már körülköpenyezett tornyának második emeletéhez vezető fa szerkezet megtartására szolgált a 13. és 14. század fordulóján. Ezzel az építési fázissal függ valószínűleg össze a szelvény keleti metszetalánál megfigyelt habarcsréteg.

A 2/2016. szelvény kialakításának célja a vár I. tornyának keleti falától egészen az erődítés keleti szakaszáig húzódó terület átvizsgálása volt. A szonda legkeletibb részén két habarcsréteg jelentkezett, amely az erődítéshez hozzáépült faépülettel állhatott összefüggésben. A szelvényben főként a vár 20. századi kutatásával és felújításával, illetve valószínűleg a 19. századi ásatással összefüggő másodlagos beavatkozások nyomai voltak észlelhetők.

A következő két szelvény (6. kép) a II. torony mellett, a Felsővár központi részén lett kijelölve. A 3/2016. szelvény a II. torony keleti falánál helyezkedett el, és megnyitásának célja a torony alapozási módjának felderítése volt. A kutatás igazolta, hogy a tornyot a 13. század első felében építették és azonosítva lett az a terület is, ahol az építkezés folyamán a habarcsot keverték. Itt az alsó réteget habarcs alkotta, melyen vékony földréteg, azon pedig újabb habarcsréteg húzódott. Mindez a torony két fő építkezési fázisáról tanúskodik, amelyek rövid időn belül követték egymást. Az alsó habarcsréteg a torony építéskor, a felső pedig annak javításakor vagy emeleti szintjeinek ráépítéskor keletkezhetett.

A 4/2016. szelvényt a II. torony északi falánál nyitottuk meg, és célja a torony körüli árok, valamint a feltételezhetően előtte húzódó sánc vizsgálata volt. Az árok a toronytól elsősorban délre és északra látható és egyelőre kérdéses, hogy mikor keletkezett. Nem kizárt, hogy a középkorban hozták létre, de az is lehetséges, hogy a tornyot egy már akkor létező őskori, sziklába vájt árokkal alkotott erődítés védelmében emelték.

Az 5/2016. szelvény szintén a vár központi részén helyezkedett el, délre a kiugró toronytól, az erődítés keleti szakaszán. A szonda három részre lett felosztva, melyből két szektor (5A és 5C) a Felsővár keleti erődítésének belső oldalán, a harmadik pedig (5B) annak külső oldalánál húzódott. A szondázó ásatás célja a várfal építésének kormeghatározása volt, amelyet eddig a tatárjárás utánra kelteztek. Korábbi időszakra utalt ugyanakkor a Felsővár bejárati kapujának eltérő szerkezete és párkányának kialakítása is (13. század 30-as évei).

A 2016. évi ásatás alátámasztotta ezeket a feltételezéseket. Az erődítés mellett a (főként 13. századi) tárgyi leletekben gazdag szürkésbarna réteg alatt a várfal építésének idejében keletkezett habarcsréteg húzódott. Ezen a szinten helyezkedett el az erődítés keleti szakaszának alapozása is. A már említett, 0,4 m vastagságú szürkésbarna rétegből, amely későbbre keltezhető, mint maga az erődítés, IV. Béla érmeje került elő (9. kép: 3). Hátlapján Mihály arkangyal sárkánnyal vívott harca látható, amint rajta áll és pofájába lándzsát dőf. Az érme előlapján a latin *Belae Rex* (azaz Béla király) írás olvasható, középpütt "teth" (T) héber írásjel látható. Ezt a jelet a királyi pénzverde bérlője,

Techanus használta, aki 1241-től volt kamaragróf, ami az érmét IV. Béla uralkodásának kezdeti szakaszára keltezi. Mivel az érme az erődítés építési rétege feletti kultúrrétegből származik, így azt bizonyítja, hogy Felsővár védvonala még a tatárjárás előtt keletkezett.

Meglepő volt az a felfedezés, hogy a középkori várfal alatt nem húzódott egy korábbi (őskori) fa-föld sánc vagy annak maradványa, bár ennek létét korábban feltételezték. A terület ezen részén tehát sáncerődítés nem volt, ugyanakkor itt több bronzkori kultúrréteg is húzódott melyek összvastagsága elérte az 1,2 m-t. A 5. szelvény külső szakaszán (a várfal mögött) nagy mennyiségű kő alkotta, fekete földdel kevert réteg tárukt fel, amelyből bronzkori cseréptöredékek kerültek elő. Ez valószínűleg a bronzkorban itt állt, szárazon rakott kőfal leomlása után keletkezett, a kőfal mentén pedig lakóházak állhattak. Az egyik ház narancssárgára átégett padlóját (7. kép) az 5A/2016. szelvényben tártuk fel. A szabálytalan alaprajzú objektum az erődítés keleti szakaszának belső oldalától 2 m távolságban kezdődött és a várfal alatt is folytatódott. Megállapítható volt, hogy pusztulását tűz okozta. Északnyugati részében a padló szintjén egy újszülött csontváza feküdt (kora Infans I). Testén csak egy patológiás elváltozás² volt megfigyelhető, méghozzá egy metabolikus betegség, amelynek kiváltó oka a tápanyaghiány - elsősorban a vashiány volt. A halál oka nem volt megállapítható.

A 5. szelvényben talált leletek túlnyomó része a késő bronzkorba keltezhető (Kr. e. 1200-800), amikor a Zólyomi-medence nagyon sűrűn lakott régió volt, az egyik fontos stratégiai központ szerepét pedig épp a Pusztavár töltötte be. A Felsővár 2016. évi régészeti ásatása során összesen majdnem 20 000 kerámiatöredék látott napvilágot, amelyeket a bronzkorba és a kora vaskorba datálhatunk. Ez a leletmennyiség más őskori magaslati lelőhelyekkel összehasonlítva is kiemelkedően nagy. Különleges figyelmet érdemel az 5A/2016. szelvény, mivel ha figyelembe vesszük az átvizsgált 50 m²-es terület nagyságát, ebben a szondában 1 m² területről több mint 150 darab bronzkori tárgyi emlék származik.

A bronzkori leletek mellett középkori edények töredékei (8. kép) is előkerültek a várból, amelyek száma meghaladja az 5000 darabot (az 5. szelvényben majdnem 1300 db középkori cserép volt). A leletanyagot főként edények oldalfalaiból származó cseréptöredékek teszik ki, de emellett kis számban előfordulnak az edények peremének, nyakának, fenekének töredékei is.

Leletek

Az utóbbi ásatási évadok során a Felsővárban talált középkori kerámialeletek kiértékelésére már több rövid közleményben sor került,³ illetve egy, a különböző leletek

---

² Az antropológiai vizsgálatot Bc. Mária Jankovičová végezte a lengyelországi Varsói Egyetemről.

³ Hanuliak 1993a. 162, 163; 1993b; 1994; 1995; 1996; Hanuliak – Šimkovic 1997.

vizsgálatával foglalkozó cikk⁴ is ismertette bővebben azokat. Itt a kerámiatöredékeken kívül említésre kerültek többek között fegyverek, csontból készült tárgyak és érmék is. A középkori kerámia keletkezése ezekben a tanulmányokban a 12. századtól a 16. századig terjedt. A Felsővár területéről származik néhány kora középkori (ún. nagymorva időszakra jellemző) kerámiatöredék is, amely az erődítés keleti térségében a torony alatt húzóódó egykori sáncból került elő.⁵

A 2016. évi ásatási évad leletei a 13-14. századra keltezhetőek. A középkori cseréptöredékek között jelentős különbségek vannak, ugyanis maga a vár négy eltérő fazekaskörzet találkozásánál fekszik, a sötét, a fehér, a fehér festett és a szürke kerámia elterjedésének területén.⁶ Az ún. sötét kerámia viszonylag nagy számban fordul elő. Az edények felülete főként szürkésbarna színű, kisebb mértékben előfordul fekete, szürkésfekete vagy téglavörös árnyalatú cserép.

Az edényformák közül a fül nélküli fazék volt a legelterjedtebb. Annak ellenére, hogy profilált peremtöredékek csak kis számban kerültek elő, elmondható, hogy az erre az időszakra jellemző típusok mind jelen vannak. Az első típus tojásdad alakú, magasságának fele fölött öblösödő, lefelé keskenyedő alakú fazék. A második típust hordó alakú, közepén öblösödő, széles fenekű fazék képviseli. A fazekakat leggyakrabban bekarcolt csigavonalakkal díszítették, amelyek főként az edény vállain, az öblösödésén, az alsó részén és ritkábban az edény nyakán helyezkednek el.

A következő gyakran előforduló kerámiaforma a kónikus és a harang alakú fedő. Mindkét típus rendelkezik kis átmérőjű, gomb formájú fogórésszel. A fedők külső felületét bekarcolt, egymást párhuzamosan követő csigavonalakkal, belső felületüket szintén hullámvonalakkal díszítették, vagy pedig mindkét oldalukat hullámvonal-díszítéssel látták el.

A fazekakon és fedőkön kívül előfordulnak még palackok, amelyek kizárólag világos színű agyagból készültek, ezek formai meghatározása viszont a leletanyag töredékes állapota miatt nehézségekbe ütközik. Emiatt nehéz azonosítani a korsókat és poharakat is, de jelenlétük kis számú leletanyaggal is bizonyított. A korsók meglétéről a fennmaradt ovális keresztmetszetű fülek, szalagfülek és a kiöntők töredékei tanúskodnak. A poharak közül elsősorban a kónikus/tölcsér formájú típus fordul elő, melyet világos színű agyagból készítettek.

A kerámiából készült használati tárgyak közül jelentős továbbá a Felsővárban talált néhány vastagfalú olvasztótégely töredéke, amely a várban folytatott fémöntésre utalhat. Korábban már felfedezésre került itt egy, az érmék hamisításával foglalkozó műhely.⁷ Innen is több eltérő nagyságú, háromszög keresztmetszetű olvasztótégely került

---

⁴ Hanuliak 1999.

⁵ Šimkovic – Beljak – Maliniak 2011. 6, 27, 29.

⁶ Beljak et al. 2014. 150 – 160.

⁷ Hanuliak 1999. 355, 356; 2001, 187; Hanuliak – Hunka 2000.

elő. Az érmehamisító műhely a 13. század végén és a 14. század első felében működött, amit gazdag leletanyag bizonyít. A tégelyekben nemesfémek nyomait találták, de ismertek mérlegek fennmaradt részei és maguk a hamis érmék is. Előkerült továbbá 71 darab ezüst éremlelapka, amelyet az érmék hamisításához használtak. Ebből a szempontból gazdag volt a 2016. évi ásatási évad is, az 5A/2016. szelvényben összesen 110 darab éremlelapka került elő (9. kép: 1) és innen származik IV. Kun László két hamis dénárja (9. kép: 2). A leletek közül kiemelkedik IV. Béla már említett ezüst dénárja (1235-1270; 9. kép: 3). Ez az eddigi legkorábbi, Pusztaváron talált középkori dénár.

A társadalmi rangot szimbolizáló személyes tárgyak közé díszes övcsatok sorolhatók (9. kép: 14-16), melyek téglalap, négyzet alakú vagy összetett kerettel rendelkeznek és főként vasból, de a különlegesebb darabok sárgarézből és más színesfémekből készültek. A tárgyi emlékek eme kiemelkedő csoportjába tartoznak az övek egyes részei, mint például a különböző formájú veretek, amelyek az öv szíjára voltak erősítve (9. kép: 4-13).

A Felsővárból származó legnagyobb számú leletcsoportot a fémtárgyak alkotják, fegyverek, lovas felszerelés, különböző szerszámok (fűrész töredékei) és ide sorolhatók a vár fémből készült építészeti elemei is. Ez utóbbiakat két csoportra oszthatjuk, így különböző nagyságú és típusú szegekre és aprószegekre, zármechanizmusokra, ajtóvasalatok, reteszek töredékeire.

A vár lakóinak többsége katonai szolgálatot látott el, aminek bizonyítékai a megtalált fegyverek, amelyek egyúttal a középkori harcmódról is tanúskodnak. A szűrőfegyverek közül elsősorban a kardot említhetjük, amelynek használatát a Felsővárban vasból készült kardhüvely-veret tanúsítja (9. kép: 22). Előfordulnak továbbá tuskés (9. kép: 19) és köpűs nyílhegyek (9. kép: 17, 18), amelyek az íj és a számszeríj használatát bizonyítják, valószínűleg vadászat és harc közben egyaránt. Vértetzel viselése egyrészt gyakorlati szempontból volt jelentős, másrészt a társadalmi rang jelzésében is szerepet játszott, ezt a leletek közül sodronying gyűrűi képviselik (összesen 4 darab). Ugyanezt jelentette a ló és lovasfelszerelés birtoklása is, amit sarkantyúk (9. kép: 20, 21) és patkók bizonyítanak (összesen 2 darab).

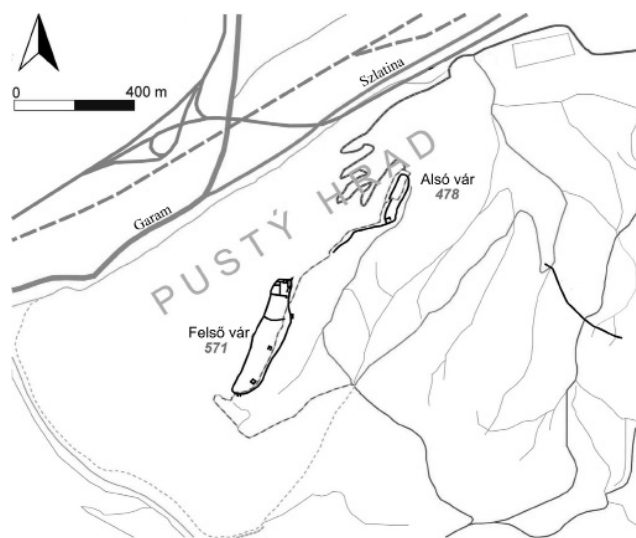
Összefoglalás

A Pusztavár 2016. évi régészeti kutatása során feltárt objektumok és a bemutatott tárgyi emlékek a vár anyagi kultúrájának csak egy kis töredékét képezik. Ezek többségét a lelőhely még továbbra is magában rejtí. Ennek ellenére a kutatás során nyert információk tovább gazdagították ismereteinket a Pusztavárról és az is bebizonyosodott, hogy azt Közép-Szlovákia legfontosabb régészeti lelőhelyei közé sorolhatjuk. Épp ezért a Pusztavár megérdemeli a rá fordított szakmai érdeklődést és figyelmet, régészeti kutatása és felújítási munkálatai pedig a jövőben tovább folytatódnak azzal a céllal, hogy a várról

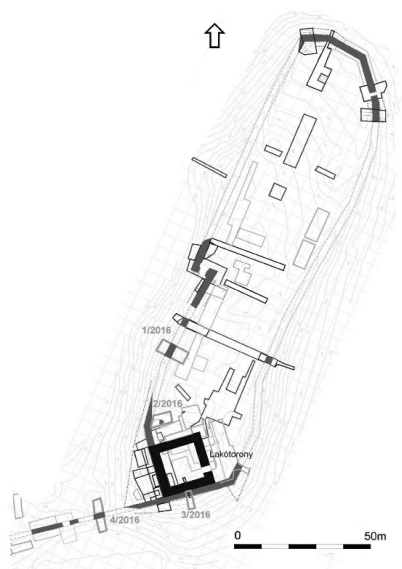

további ismeretekre tegyünk szert és megmenthessük azt a jövő generációinak. A vár tervszerű ásatása több éve folyik, és a régészhallgatóknak, valamint a régészet iránt érdeklődőknek is szakmai gyakorlatot biztosít. A terepi munkálatokon résztvevő diákok gyakran itt tesznek szert első tapasztalataikra, amelyeket későbbi munkájuk során is felhasználhatnak.

A 2016. évben már hetedik alkalommal került megrendezésre a Nemzetközi Régészeti Nyári Egyetem Zólyomban. A Konstantin Filozófus Egyetem nyitrai székhelyű Régészeti Tanszéke által szervezett nyári egyetemen a visegrádi országok mind a négy államából összesen több mint ötven diák vett részt. A program szervezőivel több éve együttműködik a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszéke a Dr. Mordovin Maxim vezette egyetemi hallgatókkal. A projekt résztvevői a 2016. ásatási évadban két középkori vár (a zólyomi Pusztavár és az Osztróluka melletti Petyusa vára), valamint a Zólyom mellett található Bakova jama rézkori lelőhely régészeti feltárását segítették. Az ásatási munkálatok mellett a nyári egyetem résztvevőinek lehetőségük nyílt történéssz, építészettörténéssz és régész szakemberek terepen tartott előadásainak meghallgatására, és a régészeti bázison megtanulhatták a leletek tisztításának, valamint leltározásának menetét és módszereit.

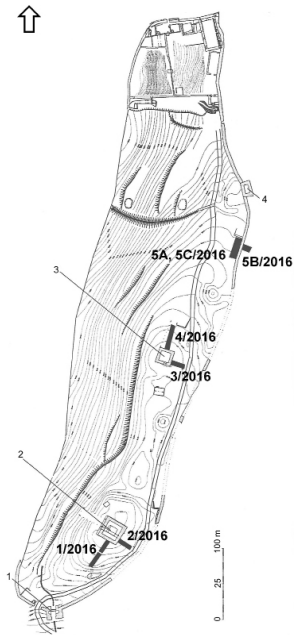
1. kép: Pusztavár, Zólyom. Az Alsó- és Felsővár elhelyezkedése

2. kép: Alsóvár. A 2016. évi szelvények elhelyezése a vár területén belül

3. kép: Alsóvár. A 2. szelvény és az északi metszetsfalán megfigyelt átégett réteg

4. kép: Pusztavár, Zólyom. Felsővár. A szelvények elhelyezése a vár területén belül, 2016. ásatási évad. 1 – bejáratú kapu; 2 – I. torony; 3 – II. torony; 4 – torony az erődítés keleti szakaszában

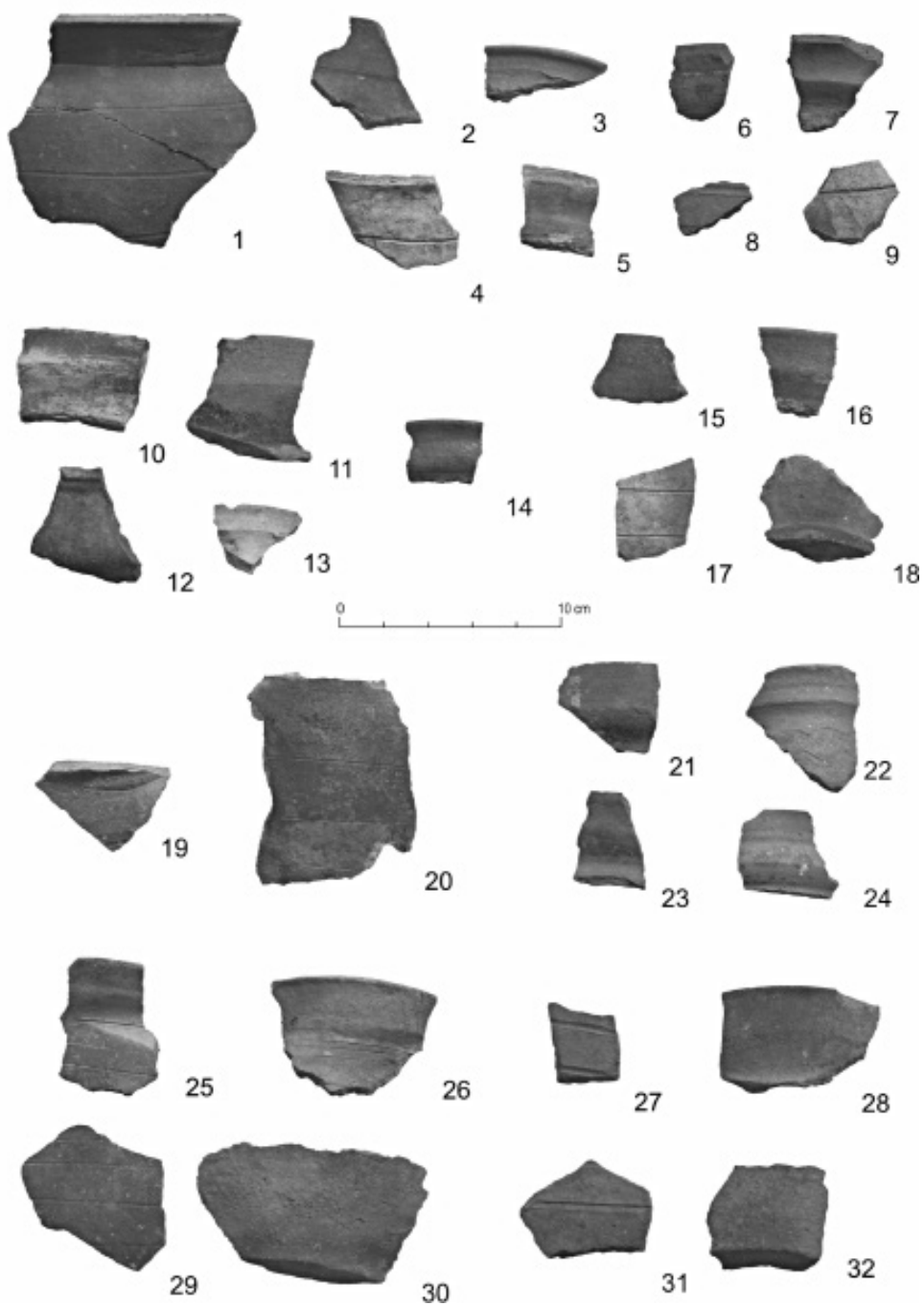
5. kép: Felsővár. I. torony. 1/2016. és 2/2016. szelvény elhelyezkedése, keleti nézet

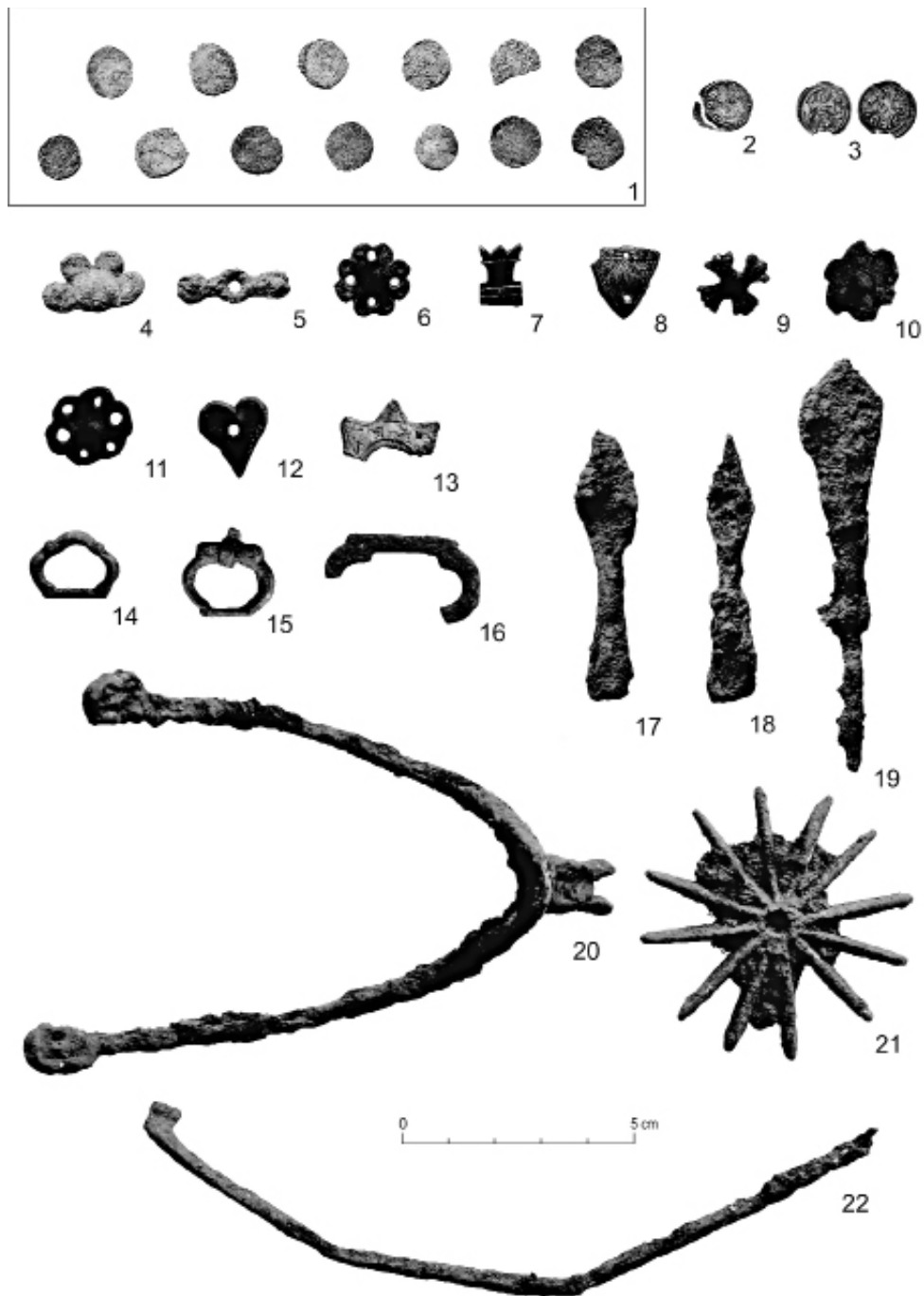
6. kép: Felsővár. II. torony. 3/2016. és 4/2016. szelvény elhelyezkedése, keleti nézet

7. kép: Felsővár. 5A. szelvény. A középkori erődítés alatt feltárt objektum átégett agyagpadlója a gyermek csontvázával

8. kép: Felsővár. Középkori kerámiatöredékek, 13. és 14. század

9. kép: Felsővár. Középkori érmék, díszítőelemek, fegyverek, nyílhegyek

Felhasznált irodalom

- BELJAK ET AL. 2014 Beljak Ján et al.: Pustý hrad vo Zvolene. Dolný hrad 2009 – 2014. Zvolen - Nitra 2014, 371 s.
- BELJAK - PAŽINOVÁ 2012 Beljak Ján – Pažinová Noémi: A zólyomi Pusztá vár kutatásának eredményei. Castrum: A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 15, 2012, 103 - 114.
- BELJAK - MALINOVÁ - PAŽINOVÁ 2011. Beljak Ján - Maliniak Pavol - Pažinová Noémi: Zvolenský Pustý hrad vo svetle archeologického bádania (od amatérskych výkopov až po začiatok systematického výskumu). Archaeologica Historica 36, 2011, 265 - 278.
- HANULIAK 1993A Hanuliak Václav: Historicko-archeologický výskum Pustého hradu vo Zvolene. Archaeologica Historica 18, 1993, 161 - 166.
- HANULIAK 1993B Hanuliak Václav: Predstihový výskum Pustého hradu pri Zvolene. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1992, 1993, 49, 50.
- HANULIAK 1994 Hanuliak Václav: Archeologický výskum zvolenského komitátneho hradu. Archaeologica Historica 19, 1994, 207 - 213.
- HANULIAK 1995 Hanuliak Václav: Záchraný výskum na Pustom hrade pri Zvolene. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1993, 1995, 51, 52, 159, 160.
- HANULIAK 1996 Hanuliak Václav: Výskum Pustého hradu pri Zvolene. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1994, 1996, 78-- 80.
- HANULIAK 1999 Hanuliak Václav: Doklady hmotnej kultúry zo Starého Zvolena (Pustého hradu) od 12. do 17. storočia. Archaeologica Historica 24, 1999, 351 - 361.
- HANULIAK 2001 Hanuliak Václav: Materiálne doklady remeselníckych dielní na Pustom hrade. Archaeologica Historica 26, 2001, 185 - 191.
- HANULIAK 2006 Hanuliak Václav: Vojenské pevnosti Jána Jiskru vo Zvolene. Archaeologica Historica 31, 2006, 259 - 268.
- HANULIAK - HUNKA 2000 Hanuliak Václav – Hunka Ján: Poklad mincí z Pustého hradu pri Zvolene. Archaeologica historica 25, 2000, 359 - 367.
- HANULIAK- ŠIMKOVIC 1997 Hanuliak Václav - Šimkovic Michal: Dončov hrad a vrcholne stredoveké refúgium nad Zvolenom. Archaeologica Historica 22, 1997, 161 - 168.
- ŠIMKOVIC - BELJAK - MALINIAK 2011 Šimkovic Michal - Beljak Ján - Maliniak Pavol: Zvolenský Pustý hrad. Sprievodca po hrade. Zvolen 2011.

VÁRAK ÉS ERŐSSÉGEK BARANYÁBAN

VEZETŐ A CASTRUM BENE EGYESÜLET 23. VÁNDORGYŰLÉSÉNEK
TANULMÁNYÚTJÁHOZ

BUZÁS GERGELY–FEDELES TAMÁS

CASTRUM QUINQUEECCLESIENSE A PÉCSI PÜSPÖKVÁR A KÖZÉPKORBAN

Pécs középkori történelmének legfontosabb eseményére 1009. augusztus 23-án került sor, amikor I. (Szent) István király (997/1000–1038) a Szentszék jóváhagyásával Pécsen püspökséget alapított. A létrehozott egyházi központ ugyanis gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból egyaránt meghatározta a kialakuló város fejlődésének irányát. Természetesen az évszázadok során kiforruló városszerkezet sem marad(hat)ot mentes a püspöki székhely hatásától, így a település helyrajzán is kézzelfoghatóak a magyar civitates episcopalis jellegzetességei.

A középkori település kialakulása szempontjából jelentős volt az antik Sopianae szerepe. A római civitas lakossága ugyan nem érte meg a magyar honfoglalást, azonban a településtől északra elterülő késő római ókeresztény temető szakrális épületei fontos szerepet töltek be a püspökváros kialakulásában. A római és a középkori város területe azonban nem teljesen fedte egymást, hiszen a római polgárváros jelentős, a mai Rákóczi út vonalától délre eső része a középkorban nem volt lakott. Következésképpen az antik Sopianae és a középkori Quinqueecclesiae között csak részlegesen beszélhetünk topográfiai, helyrajzi kontinuitásról. A középkori város első központja az egykori késő római ókeresztény temető területén jött létre. Tóth Zsolt legújabb kutatásai alapján immár bizonyítottan vehető, hogy az ókeresztény időszakban temetőként használt terület a Karoling-korban településként funkcionált, melynek központját a székesegyház nyugati oldalánál épült cella trichora képezte. Ezen kívül az ún. Ókeresztény Mauzóleum körül és a cella septichorától északra és keletre mutatható ki a korszakhoz köthető településre utaló leletanyag. Ezt erősíti meg a 870 körül keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című munka azon passzusa, amely szerint Liupram salzburgi érsek (836–859) idejében a településen templomokat szenteltek (ad Quinque Basilicas temporibus Liuprammi ecclesie dedicate sunt). A római polgárváros és a középkori település metszéspontját az Irgalmasok utcája, a Teréz, Zrínyi és Várady Antal utca, valamint a Rákóczi út által határolt terület alkotta. Mindezt a Karoling-kortól megfigyelhető

súlypont-áthelyeződést a püspökség alapítása immár véglegessé tette, hiszen az első jelentős településmag az ókeresztény temető északnyugati részén alakult ki. Létrejött a hely szakrális jellegével magyarázható, amelynek felismerése vélhetőleg a Karoling-kori hittérítőknél köszönhető.

A középkori település kronológiailag első centrumát a püspöki székesegyház és a körülötte kialakuló építmények alkották. A város egyik legkorábbi településsejtje is a püspöki rezidencia közelében, annak keleti-délkeleti részén alakult ki. Ettől déli irányban mutatható ki egy, a korszakra jellemző, gödörházakból álló kora Árpád-kori, inkább falusias jellegű kis településrész. A szóban forgó területen felszínre került, 12–13. századra datálható kerámiaanyag is egyértelműen arra utal, hogy e városrész kialakulása az Árpád-kor elején kezdődött meg. A tatárok 1242. évi támadása következtében a településsejt északi része elpusztult.

A püspökvár, amely a 13. század végétől a latin *castrum* alakban bukkan fel a kútfőkben, több építési periódus során nyerte el végleges középkori formáját. A területen folytatott régészeti feltárások és a 17–18. századi ábrázolások megfelelő támpontokat nyújtanak az egykori vár rekonstrukciójához. A legkorábbi erődítés maradványai a *cella septichora* nyugati oldalán, a Visy Zsolt által vezetett ásatások során kerültek elő. Ez egy V alakú árok volt, amelynek betöltésébe alapozták bele a tatárjárás után épült várfalat. Az árokhoz tartozó fal vagy palánk nyomai még nem ismertek. Nem tudjuk, hogy e védelmi rendszer mennyiben jelentett akadályt a tatárok számára, akik – amint az egy 1248-as oklevélből ismert – 1241/1242 folyamán lerohanták a várost, s jelentős pusztítást végeztek a székesegyház környékén. Ugyanakkor magán a templomépületen nem ismertek nyomai komolyabb károknak és a tatárjárást követő újjáépítésnek. A korabeli várárkon kívüli településen azonban előkerült egy velős csontba rejtett tatárjárás-kori éremkincs. A kővár építését Záh nembeli Jób püspök (1252–1280) nevéhez köthetjük, aki a korabeli tudósítások alapján maga is tapasztalt katona volt.

A *castrum* első említése 1284-ből származik, amikor a Kőszegiek eredménytelenül ostromolták az erősséget. 1291-ben Heyzew ispán, miután felégette a várost, a várat kezdte ostromolni, azonban nem sikerült elfoglalnia (*in expugnatione Quinqueecclesiensis castri*). Ugyancsak ebből az évből ismert Pécs első, Balog nevű várnagya, aki egy minden valószínűség szerint Tolna megyéből származó előkelő nemes lehetett. A vár jelentőségére utal a Keresztelő Szent János tiszteletére alapított társaskáptalan elnevezése, amely egyúttal a lokalizációt is tartalmazza, ugyanis a 14. századtól következetesen feltüntették az oklevelekben a „*de castro*” meghatározást. A pécsi ferences konvent egykori, ma már csak egy feljegyzésből ismert pecsétjének képén is a püspökvárat ábrázolták, amely arra utal, hogy az Anjou-kor elején a székesegyház mellett már az erősség is a város jelképévé vált (*in reliquo autem infixum erat quedam ymago ad similitudinem cuiusdam castri, et in circumferentia ipsius sigilli hec littere apperebat, scilicet: Sigillum Fratrum Minorum Quinqueecclesiensium*).

A szabályos négyszög alaprajzú vár nagyon egyszerű szerkezetű volt, ugyanis kőfalait kezdetben tornyok sem erősítették. E nélkülözhetetlen védelmi elemekkel majd csak a 15. század végén látták el. A székesegyháztól északra állt román kori püspöki palota mellé ebben az időben egy négyszögletes (öreg)torony épült. A 14. század második felében két szakaszban épült fel a belső várfal. Először készült el a belsővár, amely csak a castrum nyugati részére terjedt ki, feltehetően a székesegyháztól délnyugatra újonnan emelt püspöki palota védelmét szolgálva. E falrendszer egyik legfontosabb eleme a délnyugati sarkon emelt – jelenleg a püspöki levéltárnak otthont adó – új (öreg)torony volt, amellyel az ebben az időben átépített régi palota lebontott tornyát helyettesítették. A 14. század végén épülhetett fel a belső várfal keleti fele, amely már a székesegyházat és a mellette álló épületeket is védte.

Ernuszt Zsigmond püspök (1473–1505) nevéhez köthető az a nagyszabású erősítési munka, mely során véglegesen kialakult a pécsi vár középkori szerkezete. 1498-ban készült el a vár déli kaputornya, melyet a püspök évszámmal ellátott címere díszített. E címerkő jelentősége leginkább abban rejlik, hogy ez Pécs első ismert reneszánsz emléke. Az 1819-ben lebontott kaputorony ugyanakkor a város irányába is összeköttetést biztosított. A külső várfal délnyugati sarkára egy, a városon kívülre nyíló kaput építettek, a többi sarkot kerek, az északi és nyugati falszakaszokat pedig négyszögletes tornyokkal erősítették meg. Az erősítményt széles, falazott árokkal vették körül. Feltehetően Szatmári György (1505–1521) építette fel a ma is látható délnyugati barbakánt. Régészeti feltárások során váltak ismertté délkeleti párjának nyomai, ennek következtében két hasonló kerek védőmű állhatott egykor a vár déli oldalán. A barbakán tetején pártázatos fal védte a védőfolyosón (gyilokjárón) tartózkodókat, alsó részen pedig az ágyúknak és szakállas puskáknak boltozatos lőállásokat alakítottak ki. Az átépítések nyomán jelentősen, mintegy 3,1 hektárra bővült az eredetileg 1,9 hektáros váralapterülete.

A korszerű erősítések ellenére kedvezőtlen elhelyezkedése miatt az erősség a tűzfegyverek időszakában már kevésbé bizonyult védhetőnek, így 1543 nyarán az oszmánok kezére került.

A várost övező falak felépültét követően a tágabban értelmezett vár elnevezés az erősített települést is jelölhette, ennek nyomán alakult ki a belső (castrum) és a külső (civitas) vár megkülönböztetés. A közel 4 km hosszan futó falak építése nyilvánvalóan hosszabb időt vett igénybe. Felépítésükre valószínűleg a 14–15. század fordulóján kerülhetett sor. 1387 tavaszán a Horvátiak vezette lázadás résztvevői a mecsekalji településre rontottak. A támadók a várost kifosztották és felprédálták, valamennyi kolostort és egyházat lerombolták, a várat körülvették és ostromolni kezdték, azonban bevenni nem tudták. Ekkor még vélhetőleg nem álltak a városfalak, amelyek megnehezítették volna a támadók dolgát. Jóllehet Thuróczy János krónikájában részletesen beszámolt Horváti János bán pécsi kivégzéséről (1395), melynek alkalmával – a történetíró szerint – a lázadó felnégyelt testrészeit „a város kapuira függesztették”, azonban mindmáig még az sem

bizonyos, hogy az esemény – ha egyáltalán valóban sor került rá – Pécsen történt. Ebből következőleg az előzőnél megbízhatóbbnak tűnnek a Krisztus Teste-kápolna lokalizálásra vonatkozó adatok. 1395-ben ennek elhelyezkedését még csupán a pécsi hegyeken lévőként (in montibus Quinqueecclesiensis edificate) határozta meg egy oklevél, míg 1412-ben az említett épület már a falakon kívül (extra muros Quinqueecclesiense) állt. E hipotézist erősíti egy további körülmény is. Alsáni Bálint püspök (1374–1408) 1386-tól kezdődően fokozatosan kiszorult a politikai-kormányzati hatalomból, melynek következtében főként székhelyén, illetőleg egyházmegyéjében tartózkodott. Ez az időszak így kiváló alkalmat kínált a jelentős károkat elszenvedő város újjáépítésére, védelmi rendszerének kiépítésére.

Pécs az erődítési munkák befejeztével 66 hektárnyi védett területtel rendelkezett, s ezzel a legnagyobb fallal övezett magyar települések közé tartozott. Ez magyar viszonylatban mindenképpen kiemelkedőnek számított, melyet a következő adatok szemléltetnek: Nagyszombat 60, Lőcse 44, Esztergom 32, Buda 28, míg Pozsony 22 hektár kiterjedésű volt, ugyanakkor Bécs városfalai is csak 59,5 hektár területet vettek körül. Mindazonáltal a meglehetősen nagy alapterület ellenére a középkori Pécs nem volt sűrű beépítettségű.

A püspökvár liturgikus célú épületei közül kétségkívül a székesegyház volt a legjelentősebb, benne a püspöki trónussal. Buzás Gergely felvetette annak lehetőségét, hogy a mai katedrális időrendben csak harmadikként épült fel. Az elmélet alapján feltételezhető, hogy Pécs első püspöke, Bonipertus (1009–1036) egy, a háromkaréjos római sírkápolna (cella trichora) mellé épült 9. századi udvarházat használhatott palotaként és annak kápolnája szolgált volna palotakápolnaként. Székesegyház céljára viszont a hétkaréjos ókeresztény temetőkápolna (cella septichora) újjáépítését kezdte meg. Majd később utóda, Mór püspök (1036–1070/75 körül) építtette fel az új (második) székesegyházat, I. (Orseolo) Péter király (1038–1041, 1044–1046) támogatásával a mai bazilikától délnyugatra. Végül pedig a 14. századi krónikakompozícióban említett 1064-es húsvéti tűzvészt követően kezdődhetett meg a jelenlegi helyén álló (harmadik) dóm több periódusra osztható építése, a 11. század utolsó negyedében.

A székesegyház építéstörténetéről azonban más elméletek is vannak. Tóth Zsolt véleménye szerint első székesegyházként a már a 9. században újjáépített háromkaréjos kápolnát használták. A hétkaréjos temetőkápolna véleménye szerint az Árpád-korban nem lehetett használatban, mivel addigra gyakorlatilag teljesen a földfelszín alá került. Következésképpen a területen feltárt – minden bizonnyal kora Árpád-kori – temető sem tartozhatott a septichorához. Szerinte az 1064-ben leégett székesegyház lokalizálása is bizonytalan, hiszen a mai székesegyház belsejében még nem végeztek teljes régészeti feltárást.

Abban ugyanakkor egyetértés alakult ki a kutatásban, hogy legkésőbb a 13. század elejére elkészült a ma álló dómmal részben azonos, román stílusú, egy-egy keleti és nyugati toronypárral ellátott, keresztház nélküli háromhajós, pilléres bazilika.

A hatalmas, öthajós csarnokkriptával rendelkező katedrális gazdag épületplasztikai díszítése észak-italiai hatásokat mutatott. A templom szentélyrészét gazdag freskódísszel is ellátták. A 14–15. században a templom oldalához gótikus kápolnák épültek, és belsejét újabb freskókkal díszítették. A 15–16. század fordulóján, Ernuszt püspök idején került sor a dóm legjelentősebb középkori átépítésére. A Demetrius mester irányította kőfaragó műhely tagjai készítették el a hosszház, valamint 1505-re a szentély késő gótikus háló- és keresztboltozatait. Ekkor az épület új freskódíszeket is kapott. A templom új berendezését, így a főszentély vörösmárványból faragott reneszánsz szentségházát is már Szatmári György püspök készítette el. A Szent Péter tiszteletére szentelt székesegyház jelentőségét nem csupán az épület méretei (hossza: 67 m, tornyok nélküli szélessége: 24,5 m, magassága: 26 m), hanem az oltárok jelentős száma (27) is érzékelteti.

A püspök és szűkebb udvartartása lakosztályait, valamint a kiszolgáló személyzet helyiségeit foglalta magában a püspöki palota, amelyről már az említett 1064-es tűzvész kapcsán értesülünk. A feltárások alapján a székesegyház északi oldalán létesült a legkorábbi ismert, románkori épület, amelynek első, jelentősebb gótikus átépítését Neszmélyi Miklós püspök (1345–1360) nevéhez köthetjük. Utóda, Koppenbachi Vilmos püspök (1361–1374) idején az épület újabb átalakításon esett át. Erre utal a főpap egykor a bejárat fölött elhelyezett címerköve is. Végül a belső várfal építésével egyidejűleg Alsáni Bálint is átépítette az épületet. A püspöki lakóhelyet valamikor a 14–15. század folyamán, közelebről ismeretlen időpontban a vár délnyugati részére helyezték át. A kezdetben egytraktusos, emeletes téglalap alakú épületet később L alakban egy nagyteremmel bővítették. A palota délkeleti sarkára Ernuszt Zsigmond egy új kaputornyot épített. Utóda, Szatmári György a reneszánsz stílusban átépített palotát új szárnyakkal, reneszánsz loggiával és nyitott díszlépcsővel is bővítette. A palota a püspöki rezidencia központi elemét alkotta, mindez a késő középkori oklevelek keltezésében is egyértelműen tükröződik (pl. in pallacio nostro episcopali, in pallacio nostro Quinqueecclesii, in nostro pallacio pontificali).

Az egykori katedrális szomszédságában kereshetjük a dómmonostor hajdani épületét. A székesegyházi kanonokok a szerzetesekhez hasonlóan ugyanis a 12–13. század fordulójáig közös életet éltek a püspök irányítása alatt, amelyhez szükséges volt egy közös hálóteremmel, étkezővel ellátott épületre. A katedrális déli oldalán egy szabályos zárt udvart (quadrum) képező épületkomplexum maradványait rekonstruálta Visy Zsolt a dómtéren végzett talajradaros vizsgálatok segítségével. Eredményei alapján egy jelentős alapterületet (kb. 2000 m²) körülölelő, szabályos négyszög alaprajzú épületegyüttes falainak kontúrjai rajzolhatók meg. A 18. század végén lebontott káptalanház alkotta az említett quadrum keleti szárnyát, amely a székesegyház délkeleti tornyától déli irányba húzódott. A kétszintes épületben működött a káptalan hiteleshelyi kancelláriája, valamint itt tarthatták a káptalani gyűléseket, s vélhetőleg a székesegyházi iskola is itt kaphatott helyet.

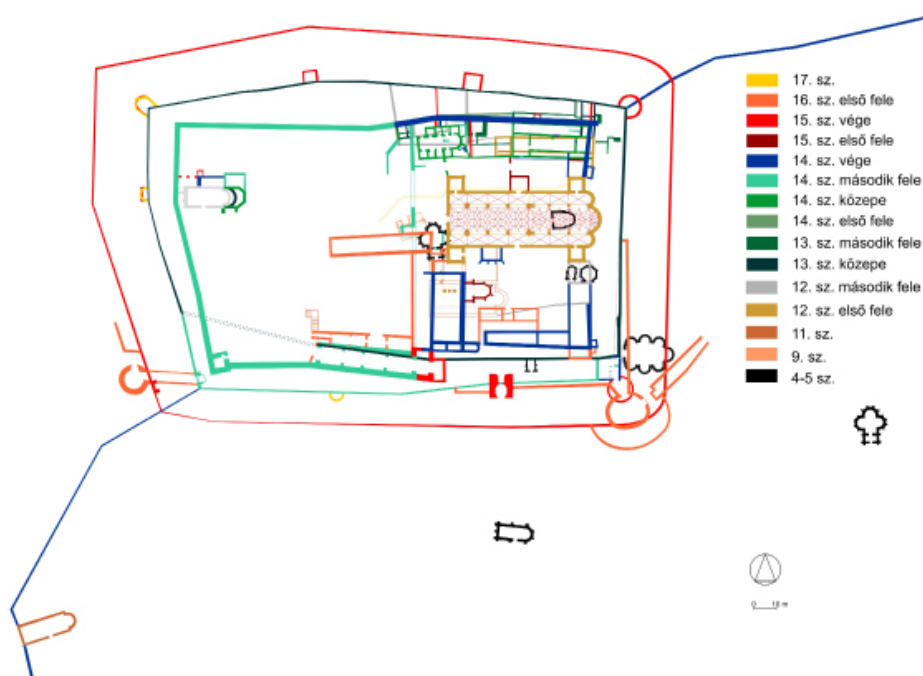
A bazilikától nyugatra a 13. század elején létesítették a feltárások alapján alaprajzában ismert Keresztelő Szent János társaskáptalan templomát. Az egyhajós templomot a tatárjárást követően látták el nyugati oldalán egy toronnyal. Az épület végső formáját az utolsó gótikus építési fázist követően, a 14. század második felében nyerte el. Az analógiák alapján felettebb valószínű, hogy a templomnak különösen a stációs körmenetek alkalmával lehetett központi szerepe.

A székesegyház körül számos kápolna állt a középkorban. Mivel többségükről csak az írott források tudósítanak, az épületek pontos lokalizálása sokszor még nem vagy csak feltételesen végezhető el. A mai székesegyház nyugati homlokzata előtt állt a három apszissal ellátott ókeresztény temetőkápolna (cella trichora), amelyet a Karoling, majd pedig az Árpád-korban is használtak.

A legnagyobb, s ugyanakkor a legjelentősebb kápolnát Neszmélyi Miklós püspök alapította Szűz Mária tiszteletére (1355). A kápolna maradványai ásatások során kerültek napvilágra, az épület a székesegyház északnyugati része mögött állt. Elhelyezkedéséből adódóan minden bizonnyal püspöki palotakápolnaként funkcionált a palota áthelyezéséig. Az egykor gazdagon díszített, igényes épületplasztikával és szobrokkal ellátott épület Aranyos Mária-kápolnaként (capella deaurata beate Marie) tűnik fel a forrásokban. Itt összesen nyolc oltárt emelt az alapító püspök. A kápolna egyúttal temetkezőhelyként is szolgált, így az alapító mellett ott helyezték végső nyugalomra Koppenbachi Vilmos és Ernuszt Zsigmond püspököket.

A mai püspökvár egyik impozáns, szintén középkori eredetű objektuma az ún. középkori egyetem épületének 2013-ban átadott rekonstrukciója. Az egyetemi előadások helyszíne a 18. századtól kezdve élénken foglalkoztatja az 1367-ben alapított pécsi egyetem (studium generale) történetének kutatóit. A 19. század végén egy építkezés során napvilágra került címerkő-töredék kapcsán folyt vita során bizonyossá vált, hogy az a stílusjegyei alapján a 15–16. század fordulójára datálható, s emiatt nem hozható összefüggésbe a pécsi egyetemmel. A fragmentumot minden valószínűség szerint egy reneszánsz sírkő töredékének tarthatjuk. Az intézmény lokalizálása során korábban több lehetséges helyszín is felmerült, így a Citrom utca, az egykori Domonkos-rendi kolostor, valamint az Alsósétátér is. 1967-ben kezdődtek tervszerű régészeti feltárások a pécsi püspökvár területén, amelyek a középkori egyetem helyének meghatározásával kapcsolatban is új feltételezéseket tettek lehetővé. A székesegyházról északkeletre egy jelentős méretű épület maradványai kerültek felszínre. Az ásató régész, Sándor Mária a feltárt objektumot a középkori pécsi univerzitás épületével azonosította, a földszinten feltárt 19 méteres helyiséget az egyetem nagy előadótermeként (magna aula) határozva meg. Hipotézisét, miszerint a feltárt épületet maga Vilmos püspök emeltette a studium generale számára, egy a feltárás során előkerült címerkővel is alátámaszthatónak vélte. Tekintve azonban, hogy a címer Vilmos püspök főpapi pecsétjén is látható, az épület kapuja felett elhelyezett 14. századi faragvány véleményünk szerint egyáltalán nem utal az épület funkciójára.

Mindössze arról van szó, hogy a prelátus főpapi címerét helyezték el a püspökség egyik épületén – ahogyan ez ma is szokás. A látványos épület, amelynek közvetlen közelében állt az említett Aranyos Mária-kápolna, vélhetőleg püspöki palotaként funkcionált, ezt követően pedig talán a káptalan használatába kerülhetett.

A pécsi püspökvár alaprajza (4–17. század) Buzás Gergely rekonstrukciója

Irodalom

Die Bischofsburg zu Pécs – Archäologie und Bauforschung. Pécs Püspökvár – Régészet és épületkutatás. Szerk. G. Sándor Mária. (ICOMOS – Hefte des deutschen Nationalkomitees XXII.) Bp., 1999.

BUZÁS GERGELY: A középkori pécsi püspökvár. In: Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Szerk. Heidl György, Raffay Endre, Tüskés Anna. Pécs, 2016. 75–103.

BUZÁS GERGELY: Az egyházmegye építészeti emlékei. In: Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás–Sárback Gábor–Sümei József. Pécs, 2009. 611–713.

FEDELES TAMÁS: Eine Bischofsresidenz in Südungarn im Mittelalter. Die Burg zu Fünfkirchen (Pécs). *Quaestiones Medii Aevi Novae* 13 (2008) 179–217.

FEDELES TAMÁS: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe”. A város középkori históriája (1009–1526). Pécs, 2011.

FEDELES TAMÁS: Pécs középkori helyrajza. In: Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 2013. (Pécsi Mozaik 3.) 67–97.

FEDELES TAMÁS: 1367 Pécs/Fünfkirchen. Die erste ungarische Universität. *Specimina Nova Pars Prima, Sectio Mediaevalis VIII.* (2015) 109–137.

KOSZTA LÁSZLÓ: Pécs városszerkezete a 11. századtól a 14. század közepéig. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 2012. 297–328.

Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódoltságig. Főszerk. Vonyó József, szerk. Font Márta. Pécs, 2015.

A pécsi püspökvár feltárásának eredményei. Szerk. Font Márta. Pécs, 2015.

SÁNDOR, MÁRIA: Die „Goldene Marienkapelle” und das Grabmal des Universitätsstifters Bischof Wilhelm in der Bischofsburg von Pécs. Ein Beitrag zu einem vergessenen Kapitel der mitteleuropäischen Kunstgeschichte. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 68. (2009) 169–175.

G. SÁNDOR MÁRIA–SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA–METZING FERENC: A pécsi Püspökvár feltárásának és helyreállításának eredményei. *Műemlékvédelem* 59. (2015): 4. 197–216.

TÓTH ZSOLT: Sopianae késő római kori ókeresztény temetője és az első középkori székesegyház. In: *Echo simul una et quina*. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Szerk. Heidl György, Raffay Endre, Tüskés Anna. Pécs, 2016. 43–74.

VISY ZSOLT: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 19. Szerk. Kaposi Zoltán. Pécs, 2007. 35–58.

HANCZ ERIKA

SZIGETVÁR VÁRA

Szigetvár ma Baranya megyében található, a középkorban viszont Somogyhoz tartozott. Az 1394 és 1425 között ismert Antimus (szigeti vagy terebezdi) Osvát Istvánffy Miklós 17. századi krónikája szerint az Almás patak vizéből földtöltések segítségével tavat alakított ki, és a tó szigetén egy kerek tornyot, valamint bástyákat építtetett. Az erősséget először 1449-ben említi írott forrás, amikor birtokosztály útján Antimus János kapta. Ez egy körülbelül 23x25 m alapterületű, keleti bejáratú, téglalapítesű vár volt, az udvarban egy téglával bélelt kúttal, valamint bizonyára lakóépülettel, terményraktárral és szolgálói szállásokkal. Nyugati irányban hét, keleti irányban tizenöt méter széles vizesárok övezte. Ennek a korai várnak a maradványait az 1960-as években Kovács Valéria által végzett régészeti feltárások során a mai északnyugati bástya területén, a későbbi belső várban találták meg, egyes elemei jelzésszerűen bemutatásra is kerültek.

A castrum 1463 és 1470 között Garai Jób kezén volt, majd visszakerült a szigeti Antimusokhoz, akik 1473-ban eladták enyingi Török Ambrusnak. Örököse, enyingi Török Bálint 1530-ban megvédte az erősséget Szapolyai János seregétől, de azt követően hol az egyik, hol a másik királlyá koronázott uralkodó pártján állt. Nagy érdeme viszont, hogy jelentősen megerősítette a várat, amely mellett Nagy Szulejmán szultán az 1526. évi és 1529. évi hadjárata alkalmával még kb. hetven, 1532-ben már csak alig húsz kilométeres távolságban vonult el. Ekkor már egy a belső, középső és külső vár, valamint a város alkotta négyrészes erősségről beszélhetünk. A középső vár a belső vártól csak egy kis palánkfalal volt elválasztva, a középső és külső vár között azonban egy tizenöt-húsz méter széles, 3,5-5 méter mély árok húzódott. A vastag és alacsony falak, az északkeleti, délkeleti és délnyugati védőművek palánk-megoldással készültek. A városnak három kapuja volt és szintén vizesárokkal és palánkfalal vették körül. Ekkor mélyítették ki a város melletti mocsaras tavat is.

Miután Buda elfoglalásakor Török Bálint is fogságba esett, felesége 1546-ban Habsburg Ferdinánd királynak adta át a várat, melynek – Valpó, Siklós, Pécs, Esztergom, Tata, Székesfehérvár és Simontornya török kézre kerülése után – különösen megnőtt a stratégiai jelentősége, katonai hatósugara Eszékig, a Drávaig, illetve a Dunáig terjedt. Királyi őrségének kapitányai először Istvánffy Pál és Segesdi György voltak, később Tahy Ferenc kapitány és mellette Stanics Márk somogyi nemes szolgáltak a várban. Ezt követően Dersffy Farkas, majd 1554-től Kányaföldi Kerecsényi László lett a várkapitány. Az utóbbi idején Tujgun budai pasa (1558-59) fogta körbe Szigetvárt, de végül az ostrom elmaradt. 1556. június 13-án Hadim Ali budai pasa serege a pécsi, babócsai és koppányi bégekkel együtt már ténylegesen is kísérletet tett elfoglalására, de kapitánya – ekkor

Gradicei Horváth Márk, vagyis Stančič Marko – sikeresen megvédte a várat. Az első valóban korszerű erődítési munkák ezt követően kezdődtek meg, nagyrészt már az ekkor elterjedő olasz rendszerű, bástyás védőművek alkalmazásával, s ekkor erősítették meg az Újvárost is.

Zrínyi Miklós 1561. október 3-án saját kérésére lett Szigetvár kapitánya – ő az 1556. évi ostrom idején a babócsai elterelő akcióban már jelentős érdemeket szerzett. Mivel nem kapott elegendő anyagi támogatást az udvartól, 1566 elején lemondott hivataláról, de a törökök közeledtének hírére újra elvállalta a parancsnokságot. A szultáni csapatok elé küldte hadait, hogy feltartóztassa az ellenséget, s hogy minél több ideje legyen Habsburg Miksa hadainak Szigetvár fölmentésére sietni. Az erősség mindezek ellenére magára maradt és végül a védők hősieks küzdelme ellenére török kézre került.

Az 1566. évi ostrom idején az erősség négy részből állt: a belső és a külső várból, az Óvárosból és az Újvárosból, melyek védvonalának együttes hossza körülbelül egy kilométer lehetett. Az Ó- és az Újvárost széles és mély árok vett körül, melyet az északkeleti irányból érkező Almás patak két ágából töltöttek meg vízzel. A vízszint optimalizálását a város nyugati oldalán lévő, 7,5-8 méter széles és 520 méter hosszú földtöltéssel oldották meg, mely felfogta és tóvá duzzasztotta a vizet. Ezen a töltésen keresztül egy út vezetett ki a városból nyugati irányban. A délkeleti részen pedig, ahol a patak elhagyta a tavat, egy gát szabályozta a vízszintet. A tó az egykori vízrajzi viszonyokat figyelembe véve a vártól nyugatra 420-600, keletre 260-440 méter hosszan nyúlt el. Az ugyancsak vízzel borított térségből kiemelkedő külső várat az Óvárossal egy híddal kötötték össze. A belső s a külső vár között húzódott egy mély, keskeny árok. A városból a várba vezető kapu a mai Vár utcában található 10. számú ház helyén állt. Az Újváros déli oldalán volt a Siklósi kapu.

Mindegyik erődítési egységet külön megerősítették gáttal, árkokkal, mellvéddel, és a négy sarkon olaszbástyákkal látták el őket. Ezek háromszoros sövényfonadékból készültek, melyeket vasrudak és kötelek tartottak össze, közüket földdel töltötték ki. A földgátak a várban és az Óvárosban hat méter magasak voltak, a mellvédek belső falai pedig két-három méter vastag téglafalból készültek. Az Újváros palánkfalának délkeleti és délnyugati oldalán egy-egy földbástya helyezkedett el. A téglafalakkal és boltozattal épült kapuk felett nem voltak tornyok, azok alagútszerűen vezettek ki a városból. Az Óváros déli részén, az Újváros felőli palánkfalak és az árok mentén, a mai Tinódi Lantos Sebestyén Általános Iskola udvarán 2010-ben Bertók Gábor és Hancz Erika végzett egy kisebb ásatást, melynek során sikerült meghatározni az Újvárosba vezető kapu melletti vaskos tölgyfaoszlopok helyét és a kisebb átmérőjű, más konstrukciójú, vékonyabb, kettős oszlopokból álló későbbi török palánkfal vonalát is.

A külső vár szabálytalan négyszög alaprajzú volt. Az északnyugaton elhelyezkedő belső várhoz csatlakozó részén a korábbi ásatási adatokat 2006-ban Gere László hitelesítette. A vár belsejében 1566-ban egy magas, tömör, kerek tornyokkal ellátott téglapüvel a várparancsnok házaként szolgált, ezen kívül volt itt több lakóház és raktár,

jégverem, egy száraz malom, illetőleg egy tágas tér a középső részen. A külső várba vezető kapu felső szintjén a várkapitány helyettese, az alvárnagy lakott, valamint ez működött az erősség fegyverraktáraként is. A falak és bástyák alacsonyok, de szélesek és masszívak voltak. Kívül gerendákkal erősítették meg őket, melyeket vaskapcsokkal is összefogtak. Közüket földdel töltötték ki, kívülről agyaggal tapasztották be. A bástyaudvarokat teljesen fapadlóval fedték le.

Az 1566. évi ostrom során a várban minden középkori épület elpusztult. A törökök az erősség újjáépítése során a korábbi belső és külsővár területét egy egységbe foglalták össze, s a szabálytalan négyszög alaprajzú vármag négy sarkán kőből-téglából egy-egy, részben az olaszbástyák formáját követő védőművet építettek. Közöttük a kötőgátak továbbra is fa-föld szerkezetűek voltak, a ma álló téglafalak és az északi kazamatasor már a 18. században épült, hasonlóan a déli barokk óratoronyhoz.

A szigetvári vár legjelentősebb ránk maradt épülete a közepén emelt Szulejmán dzsámi. Mellette Bertók Gábor és Hancz Erika 2015-16. évi ásatásai őskori, középkori és török kori objektumokat, jórészt tárolóvermeket tártak fel. A dzsámi téglalap alaprajzú, síkfödémrel és L alakú előcsarnokkal rendelkezett, mellette egy minaret, belül pedig két mihráb, azaz imafülke állt. Szelániki török történetíró már 1566-ban leírta az ekkor még fából kialakított épületet, melyet a mocsaras terület miatt cölöp és gerenda alapokon emeltek. A falakat 1568-ban téglából, kőből rakták át, és az épület ekkor nyerte el végleges formáját.

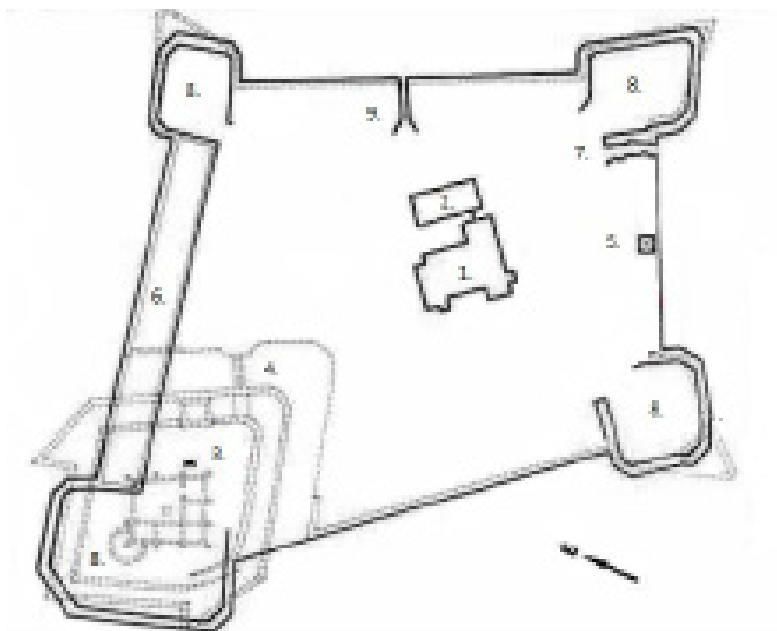
Az L alakú előcsarnok nyitott, téglaoszlopos szerkezetű lehetett. Az imaterem fából kialakított női karzata az egyetlen, szegmensíves záródású bejárat fölött helyezkedett el. A dzsámi építési felirata, mely egykor a bejárat fölött volt, nem maradt ránk. Az ajtó kőkeretének ívköveit ékbe vágott csapolással illesztették egymásba. Az északnyugati oldalon teljes hosszában elhelyezkedő karzat oszlopai alatt húzódó talpgerenda viszonylag jó állapotban került elő, ebben az oszlophelyek is megmaradtak. A két oldalsó falfülke egy osztással vízszintesen el volt választva, könyvek tárolására szolgált. A központi mihráb-fulke a tizenkétszög hét oldalával záródik, felette sztalaktit-boltozat található. Ettől jobbra találták meg a szószék alapozását. Az első szószék a források szerint egy Belgrádból ide szállított trónszék diófa anyagából készült, de ezt később valószínűleg kicserélték egy kőből faragott építményre. Az előcsarnokban található, kisebb és egyszerűbb mellék-mihráb részben elpusztult; téglából kialakított fűrészfogas záródása maradt csak fenn.

Az imaterem négy főfalát 2-2 egyenes záródású, vasráccsal védett ablaknyílás töri át, fölöttük szamárhátíves felüvilágítóval. A felettük lévő 2 csepp alakú ablak a hódoltság területén egyedülállónak számít. A tizennégyszög keresztmetszetű minaretbe vezető csigalépcső bejárata a dzsámi belsejéből nyílt. Ugyanez a feljáró vezetett a női karzatra is, melynek egyenes záródású ajtókerete volt. A minaret egy villámcsapást követően megsérült, jelenleg csonka állapotban látható. Hajdan egy kőerkélye volt, ahonnan a müezzin az ezán éneklésével imára hívta a híveket. A dzsámi belső falán, több

helyen török és perzsa nyelvű feliratok kerültek elő. A dzsámi épületét később beépítették a mellette felépült újkori kastélyépületbe, majd vívóteremként, illetve magtárként is funkcionált.

A dzsámi mihrábját és ablakainak egy részét az 1920-as évek végén tárták fel. Az épület teljes helyreállítására – Gerő Győző falkutatási eredményei alapján – az 1566. évi ostrom 400. évfordulója alkalmából került sor. Újabbán Bartos György végzett itt feltárásokat.

A kastélyépületben és a mellette nemrégiben felépült modern fogadóépületben helyezkednek el a „Civitas Invicta” (Leghősiesebb Város), illetve a „Zrínyi Miklós, Szigetvár védője (1566-2016)” című új kiállítások, melyek keretén belül a látogató a korabeli kiállítási tárgyak mellett interaktív módon is képet kap a vár és város középkori és hódoltság kori történetéről. Emellett fegyveres harci bemutatók keretén belül ismerkedhet meg a korabeli fegyverzettel és harcmodorral.

A mai szigetvári vár vázlatos alaprajza a Zrínyi-korabeli erősítések jelzésével (1. Az újkori kastély és a Szulejmán-dzsámi, 2. Fogadóépület, 3. Az egykori belsővár, 4. Az egykori belsővár árkán átvezető híd, 5. Barokk toronyépület, 6. Kazamaták, 7. Főkapu, 8. Török kori sarokbástyák, 9. Keleti kapu)

Irodalom

Budina Sámuel históriája Szigetvár ostromáról. Ford.: Molnár Imre. Szigetvár, 1978

FODOR PÁL: Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16-17. Jahrhundert. Acta Orientalia Scientiarum Hung. Tomus XXXV (1). 1981, 55-88.

FODOR PÁL: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991

FORGÁCH FERENC: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt. XVI. könyv. Budapest. 1982

GERE LÁSZLÓ: A szigetvári vár 2004. és 2006. évi ásátásának főbb eredményei. Műemlékvédelem 2007. évf. 1. szám 28-30.

GERE LÁSZLÓ: Szigetvár-Vár, É-i kazamatasor, a 2004. évi ásátás dokumentációja. 1-21 A kazamata ásátása, leírása, ásátási fotókkal. JPM Adattár nr. 2052-2004.

GERE LÁSZLÓ: Szigetvár Vár, Kutatási dokumentáció, 2006. A vár ÉNy-i bástyájában folytatott kutatás a Zrínyi-vár területén. Kováts Valéria ásátásának hitelesítő feltárása. JPM Adattár nr. 2175-2007.

GERŐ GYŐZŐ: A szigetvári Szulejmán dzsámi. Műemlékvédelem 1966/2. 111-116.

GERŐ GYŐZŐ: Az oszmán-török építészeti Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők). Budapest, 1980

HANCZ, ERIKA: Military Architecture in Turkish-era Hungary. In: Exhibition on Ottoman Art. 16-17th century Ottoman Art and Architecture in Hungary and in the Centre of the Empire. Istanbul, 2010, 71–81.

HANCZ ERIKA–BERTÓK GÁBOR: A 2010-es szigetvári hódoltságkori régészeti kutatások. In: Várak, kastélyok, templomok. IV. évfolyam. 2010 aug. 20–22.

Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Sajtó alá rendezte: Benits Péter. Budapest, 2009

KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. Budapest, 1954

KOVÁTS VALÉRIA: A szigeti vár régészeti kutatásai. Műemlékvédelem. Budapest, 1966.

KOVÁCS VALÉRIA: Ásatási jelentés, Közép-és törökkori vár. 1961. JPM Adattár nr. 1791-84.

KOVÁCS VALÉRIA: Eredeti ásatási rajzok, 22 db rajz: a kutatóárkokról a vár É-i részében. JPM Adattár nr. 1803-84.

KOVÁCS VALÉRIA: Sziget várának kutatástörténetéhez. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1966, 207-255.

KOVÁCS VALÉRIA: Szulejmán szultán halála és magyarországi temetkezési helyének kutatása. Ásatási jelentés. 1971. JPM Adattár nr. 1638-83.

MOLNÁR JÓZSEF: Szigetvár török műemlékei. Budapest, 1958

SELÂNIKÎ MUSTAFA EFENDI: Tarih-i Selânikî (971–1003) I. Cilt. Ed.: M. İpşirli, Türk Tarih Kurumu. Ankara, 1999

SUGÁR ISTVÁN: Szigetvár és viadala. Budapest, 1976

Szigetvári levelek a török hódoltság korából. Szigetvári Várbaráti Kör. Szigetvár, 1982

Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából. Szerk.: Szita László. Szigetvár, 2006

MARIO BRDAR

VALPÓ VÁRA

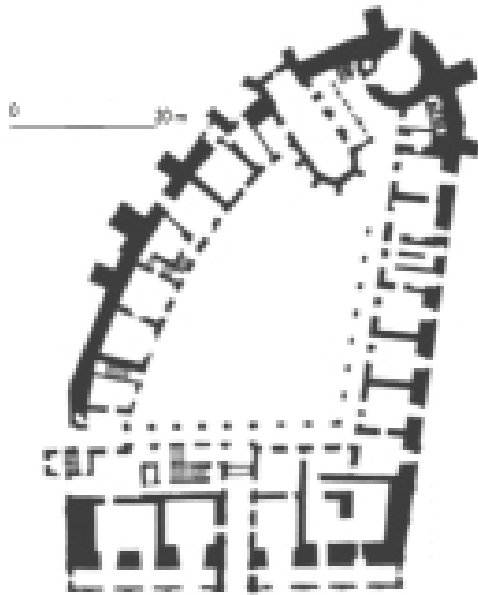
Valpó (Valpovo) ősi település, bár történeti forrásokban csupán a 14. század elején jelenik meg. Nevét az ógermán Walpoto szóból származtatják, aminek jelentése: 'a földbirtok ura'. Miután egyik első ismert birtokosa, Sólyag Iván 1397. február 23-án törvényes utód nélkül elhunyt, Zsigmond király a Baranya megyei Valpó és Nádasd birtokát Maróti Jánosnak, a későbbi macsói bánnak, a törökellenes hadjáratok híres vezérének adományozta. Az 1405. évi sikeres boszniai harcai után Valpó vált János bán legfontosabb központjává, háttérbe szorítva a család nevét adó régi szerémségi Marótot is, mivel nagyobb védelmet biztosított a török támadásokkal szemben és hozzá tartozott a legjelentősebb birtokegyüttes a Dráva és Száva között. Valószínűleg már ekkor megkezdte a bán a település központjában egy vár építését, ami egyben hatalmának látványos megjelenítését is szolgálta. Először bizonyára a nagy északi torony épült meg, amely napjainkban a legtöbb középkori részletet őrizte meg. Az építkezések tovább folytatódtak egészen 1415-ig, amikor Maróti János török fogságba esett. Innen 40 ezer arany ellenében szabadult ki, ezt követően 1431. évi haláláig valószínűleg nagyrészt végzett a vár kiépítésével is. A munkálatok teljes befejezése fiára, Lászlóra maradt, aki itt egy Szent László király tiszteletére szentelt kápolnát építtetett, mely családi temetkezőhelyként is szolgált. Egy 1438. évi forrás oppidum et castrum Walpo néven említi a települést és várát – ez az utóbbira vonatkozó első okleveles említés. Ezt követően Maróti László és fiai többször állítottak ki itt oklevelet, 1453-ban a család állandó székhelyének nevezik. Az erődítmény szabálytalan, nyújtott háromszög alakú alaprajza és helyenként több méter vastag falai meghatároztak minden további középkori építkezést és átalakítást is, melyek menetét azonban kutatások hiányában nem ismerjük.

Miután az építtető család Maróti Máté elhunytával 1476-ban kihalt, Hunyadi Mátyás Valpó várát 1481-ben Vingárti Geréb Mátyásnak és Péternek adományozta. 1495 elején II. Ulászló közel egy hónapot töltött kíséretével itt, ami jól mutatja az egykori Maróti-rezidencia méreteit és felszereltségét. Geréb Péter nádor halála után özvegye, Kanizsai Dorottya kezével 1503-ban az új nádor, Perényi Imre birtokába került. Imre 1519. évi halálát követően Dorottya 1531-ig irányította a vár és birtokai igazgatását, ezután azt Perényi Imre fiai, Ferenc és Péter örökölték.

Valpót 1543. június 23-án foglalták el az oszmán hódítók. A várban szállásolták el a katonaságot és a várparancsnok (dizdár) székhelyét is itt alakították ki, a várkápolnát pedig mecsetté építették át. Miután 1687. szeptember 30-án a nagyharsányi csatában Szulejmán nagyvezír vereséget szenvedett, Valpót is felszabadították 144 éves oszmán uralma alól. Még ebben az évben a bécsi kamara igazgatása alá vonták az uradalmat,

majd 1721-ben III. Károly magyar király Peter Anton Hilleprand von Prandau bárónak adományozta. Az erődítmény romos déli részét a 18. század első felében barokk stílusban építették újjá. Ekkor a gótikus várkapolna is átalakításra került. 1801 szilveszterén tűz ütött ki a várban, mely a Hunyadi Mátyás budai könyvtárából származó, itt őrzött könyvek többségét is elpusztította.

Joseph Ignatz Hilleprand von Prandau báró ezt követően az épületet klasszicista stílusban formáltatta át és a vár előtt a korabeli Horvátország legnagyobb kertjeit alakította ki. Az épületet stílbútorokkal, műalkotásokkal, hangszerekkel és egyéb díszekkel is felszerelte. 1885-ben a vár új birtokosa a gróf Normann Ehrenfels család lett, ők birtokolták egészen 1945-ig. A 63 helyiségből álló, több mint 4000 m²-es épületegyüttes formája a mai napig nem sokat változott.

Valpó várának vázlatos alaprajza

Irodalom

ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301-1457. I. Bp. 1996. 454.

GJURO SZABO: Stredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb, 1920. 138-139.

MARIO BRDAR

AZ ESZÉKI ERŐD

Eszék (Osijek) történeti városmagja, a Tvrđa ma Horvátország egyik legnagyobb és legépebben megőrződött barokk műemlékegyüttese, mely egy, a Dráva jobb partján épült csillag alaprajzú erőd. A nemzetközi műemlékvédő szervezet, a World Monuments Fund jellemzése szerint a Tvrđa „egyedülálló példája egy 18. századi barokk katonai, igazgatási és kereskedelmi városközpontnak.”

Az oszmán haderő feletti 1687. évi győzelmet és Szlavónia egész területének felszabadítását követően a Habsburg hadvezetés hamarosan hozzálátott Eszék csak ábrázolásokból ismert török kori erődjének ideiglenes újjáépítéséhez, majd számos terv született egy modern erősség kialakítására annak a helyén. Az új, csillag alaprajzú erőd építését 1712-ben kezdték meg Mathias von Kaiserfeld, majd Maximilian Gosseau de Henef tervei szerint. 1715-ig mind az öt tervezett bástya és a két kapu is elkészült. 1735-ig befejezték a belső város építését, és további három északi bástya is kialakításra került. 1719-1721 között épült a koronamű a csillag alaprajzú erőddel szemben, a Dráva bal partján.

Elkészülte után az Oszmán Birodalommal közös határszakaszon az eszéki vált a legnagyobb és legkorszerűbb Habsburg-erődé, mely nyolc bástyát, fegyver- és egyéb raktárakat, helyőrségi főparancsnokságot, hadbírószobát, katonai kórházat, építési hivatalt, őrházat, tiszti lakosztályokat és hét kaszárnyát foglalt magában. Az erődöt minden oldalról fal- és paliszádrendszer övezte, négy kapuval a négy égtájnak megfelelően. 1717-ben már utcai világítás működött a Tvrđa-ban, és 1751-ben itt alakították ki lakossági vízellátást először egész Horvátország területén.

A Tvrđa katonai jelentősége az 1878. évi berlini kongresszust követően megszűnt. Az erőd falai és erődítései a város továbbfejlődésének akadályává váltak, így azok többségét az 1920-as években lebontották. Az erőd belső magja azonban nagyrészt érintetlenül megmaradt, ezekben az épületekben ma templomok, múzeumok, iskolák és más közintézmények, valamint vendéglátóhelyek működnek. Az erődítésrendszerből csupán az északi falak egy része áll eredeti formájában, valamint az első és nyolcadik bástya részletei a Vízikapunak nevezett északi kapuval.

Eszék erődje 1861-ben

Irodalom

Andrej Zmegač: Bastioni kontinentalni Hrvatske. Zagreb, 2000.

BARTOS GYÖRGY – MAG HELLA

A SIKLÓSI VÁR

Az egykori Baranya vármegye déli részén található Siklós a Villányi-hegység déli előterében fekszik. A vár egy dél – azaz a Dráva ártere – felé lejtő, védelemre alkalmas kiemelkedésen épült.

A település neve a 13. században bukkan fel először a ránk maradt írott forrásban. A vár létezésére először egy 1294. évi oklevél utal. Ekkor tulajdonosa a területet már legalább a század közepe óta birtokló Kán nembeli Siklói család Gyula nevű tagja volt. Font Márta szerint az építése már az 1270-es években megkezdődhetett, a szomszédos szársomlyói (másképp harsányi) vár birtokosainak hatalmaskodásait megelőzendő.

Baranyában a 14. század tízes éveiben tűnt fel a Kőszegi család, s sorra foglalta el a terület erősségeit. 1315-ben Kőszegi Henrik fia János az említett Siklói Gyula fia, Péter kezén lévő várat azonban sikertelenül ostromolta. Péter halála után leszármazottai egyre inkább elszegényedtek. 1387-ben Zsigmond király hűtlenség címén elkobozta a várat a Siklói családtól, amely nem sokkal később ki is halt. A várat ekkor az uralkodó Pásztói Kakas fiainak, Lászlónak és Jánosnak adományozta, de ők nem birtokolhatták sokáig: 1395-ben már arról értesülünk, hogy a Kakas és Pásztói családok tagjai a Tariakkal együtt az ellen tiltakoztak, hogy Zsigmond a várat Garai Miklósnak adományozta.

Garai Miklós családja birtokközpontját a Valkó megyei Garáról áthelyezte Siklósrá. Közismert a történet, miszerint amikor 1401 áprilisában Kanizsai János érsek és Bebek Detre nádor vezetésével az előkelők fogságba ejtették Zsigmondot, Garai Miklós – fiát túsul adva – kieszközölte, hogy a királyt öt hónapra először siklói, majd pápai várába szállíttathassa. Miután Zsigmond és a bárók között megegyezés született, Miklós az ország nádora lett, hivatalát haláláig, 1433-ig viselte. A vár történetében említésre méltó eseményt ezt követően 1441-ben történt, ekkor Hunyadi János és Újlaki Miklós seregei sikertelenül ostromolták az ekkor már Garai Miklós fia, László birtokolta erősséget. Garai László 1458-ban kegyvesztetté vált ugyan, de Siklós a kezén maradt, s tőle fia, Jób örökölte. Ő volt a család utolsó siklói birtokosa, 1481-ben bekövetkezett, örökös nélküli halálával a vár az uralkodóra – Hunyadi Mátyásra – szállt vissza.

Mátyás a várat egy évvel később fiának, Corvin Jánosnak adományozta. Tőle 1494 májusában egy zálog- és csereügylet révén Bajnai Both András szerezte meg, akit II. Ulászló 1495-ben be is iktatott a siklói uradalom birtokába. Ezután meglehetősen zavaros időszak vette kezdetét, amelynek végén a vár Perényi Imre (1504–1519 között az ország nádora) kezére került – nem éppen békés körülmények között: 1508 januárjában fegyveresekkel vette be, majd a vár eladására kényszerítette Both Andrást. A Perényiek jelenléte tehát 1508-tól igazolható, azonban csak hét évvel később, 1515-ben került de

iuere is a nádor birtokába a vár: II. Ulászló ekkor adományozta számára Siklóst, minden tartozékával együtt. A főúr 1519-ben bekövetkezett halála után fia, Péter, és özvegye, Kanizsai Dorottya, átmenetileg Siklóson rendezkedett be. A mohácsi csata után a térségben többször is feltűntek portyázó török csapatok, majd 1543-ban az oszmán sereg háromnapos ostrom után el is foglalta az erősséget.

Siklós ezzel a hódoltság területére került, s noha Zrínyi Miklós 1566-ban a vár tövében győzelmet aratott a megszállókon, visszafoglalni még időlegesen sem sikerült. A török uralom alól csak Buda visszafoglalásának évében szabadult fel. 1698-ban Siklós mezőváros, valamint a vár és tartozékai Aeneas Sylvius Caprara gróf birtokába jutottak. A gróf 1701-es halála után örököseitől a vár és az uradalom 1736-ig több lépésben a Batthyány család birtokába került. A család egy rövidebb időszaktól eltekintve egészen 1873-ig birtokolta. Ekkor Benyovszky Lajos pozsonyi ügyvéd vásárolta meg, leszármazottai Benyovszky Móric 1936. évi haláláig lakták az épületet, amely 1929 óta műemlék.

Benyovszky örököseitől az állam vásárolta meg a várat azzal a céllal, hogy tisztí üdülővé alakítsák. A munkálatok azonban a második világháború miatt félbeszakadtak. A háború után a megye gondozásába került az épület, s 1953–55 körül megkezdődött az első, hozzávetőleg két évtizedig elhúzódó műemléki helyreállítása. Sajnos, a kezdeti munkákat csak kevésbé dokumentálták, így csupán korlátozott mértékben alkothatunk képet az első időszak kutatásairól. 1961-ben a siklósi vár helyreállítása új szakaszba lépett. Papp László ásatásokat végzett, Gergelyffy András művészettörténész pedig falkutatást folytatott a külső és az udvari homlokzati falakon. A később Szakál Ernő által rekonstruált zárterkély in situ részeit is ekkor tárták fel a déli szárny külső homlokzatán. A felfedezés újabb lendületet adott a kutatásnak, 1965-ben kifejezetten azzal a céllal indultak újabb régészeti ásatások, hogy a zárterkély esetlegesen földbe került darabjait megtalálják. A feltárást, amely a következő két évben is folytatódott, Czeglédy Ilona vezette. Nem csak régészeti feltárást végeztek ekkor a várban, hanem ezzel párhuzamosan falkutatást is, amely kezdetben főként ugyancsak az egykori zárterkély köveinek felkutatására irányult.

Az 1970-es évek elejétől több mint három évtizedig nem zajlott kutatás a várban. A soron következő műemléki helyreállítást megelőzően 2004-ben Juan Cabello régész és Bartos György művészettörténész vezetésével indultak újra a feltárások. Ezeket később Bartos György folytatta, s az új eredményeknek köszönhetően számos, a korábban felvázolt építéstörténetet felülíró információval rendelkezünk a várról. Mindezek közzététele a közeljövő fontos feladata.

2004-ben a déli és a keleti palotaszárny, valamint a kápolna udvari homlokzatain és a keleti szárny belső tereiben a kutatás a vár Garai- és a Perényi-korszakának számos részletét tárta fel. A keleti szárny udvari homlokzata elé kiugró egykori toronytól (a kápolnát is körülölelve) a kapuig futó, egykor kétszintes - előbb gótikus formákkal megépített, majd reneszánsz stílusban átalakított - loggia nyomait sikerült azonosítani. A keleti szárnyban a Garaiak boltozatos szobáinak, majd az azt követően kialakított

emeleti reneszánsz termeknek számos részlete és sok másodlagosan beépített reneszánsz faragvány került elő. 2006-ban csupán a loggia alapozásainak feltárására volt mód, de az ásatás ismét sok kőfaragvány-töredékkel gazdagította a kőtárat.

2009-ben a kápolnában Fazekas Gyöngyi festőrestaurátori, Bartos György pedig falkutatást végzett, a munka 2010-ben Jankovics Norbert és H. Markó Ágnes vezetésével régészeti feltárással folytatódott. Ugyanekkor kivitelezési munkák közben Osgyáni Vilmos kőrestaurátori, Bartos György falkutatói megfigyeléseket végeztek. A kápolna hajója elpusztult késő gótikus boltozatának számítógépes elméleti rekonstrukcióját a feltárt nyomok és a kőtári boltozati elemek alapján Szőke Balázs és Buzás Gergely készítették el. A kivitelezés közben került sor az alsó falszorosban egy kisebb ásatásra (Jankovics Norbert, H. Markó Ágnes), valamint a barbakán nyaktagja alatti feltárássra és a kapu védműveinek vizsgálatára is (Kupovics Renáta és Bartos György).

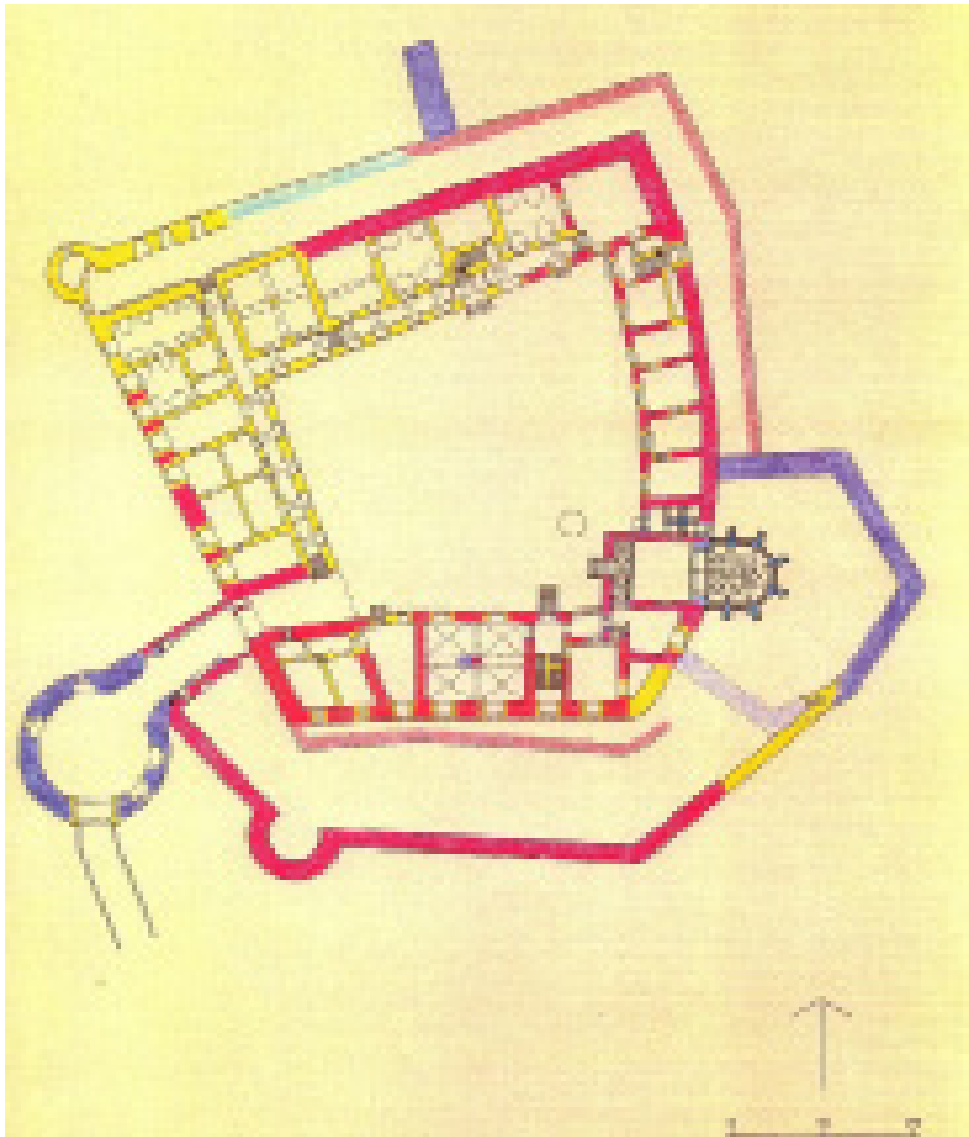
E kutatások eredményeire alapozva Káló Judit építész tervei alapján 2011-re elkészült a déli és a keleti szárny rekonstruktív helyreállítása, ezen belül megújult a – Horler Miklós által „a magyar középkor alkonyának megrázó hatyúdalaként” méltatott – késő gótikus várkápolna is. A kivitelezési munkák közben végzett falkutatói megfigyelések számos eredményt hoztak mind a homlokzatok, mind pedig a belső terek vonatkozásában. A déli szárny földszinti, középpilléres terme késő gótikus térnek bizonyult. Sajnos a kápolnával dél felől szomszédos emeleti szoba falában feltárt, Krisztus életének jeleneteit ábrázoló falfestményekkel díszített kis imafülke restaurálására máig nem került sor.

A kutatások gazdag kőfaragvány-leletanyagának tudományos feldolgozását 2014-ben Mag Hella kezdte meg a siklói reneszánsz emlékekről írott szakdolgozatával, melyben az építéstörténet sok részletét helyezte új megvilágításba.

2013-14-ben a kutatás, majd a kivitelezési munka az északi és a nyugati szárny homlokzatain folytatódott. Az északi homlokzaton gótikus ablakokat, valamint az eredetileg egyemeletes palotaszárny lőréses-mellvédes pártázattal ellátott falkoronáját sikerült azonosítani. A homlokzat vakolata alatt a falkutató nagyszámú – a török kori és barokk falakba másodlagosan, falazókőként beépített – gótikus és reneszánsz kőfaragványt azonosított, dokumentált, illetve néhány különösen érdekes darabot ki is bontott a falakból. Ezek közül különösen jelentősek az 1971-ben Szakál Ernő által rekonstruált gótikus zárterkély újabb faragványai és egy oroszánábrázolásos címeres töredék.

A kutatás végén, az utolsó darabként kiemelt, igen finoman megmunkált kőhasáb szenzációs leletnek bizonyult. Alaposabb vizsgálata, majd kibontása egy igazi műalkotást hozott napvilágra. A kiváló szobrászmunkával faragott Fájdalmas Krisztus (Vir dolorum)-relief a hazai, késő gótikus szobrászat emlékananyagában társtalantul áll. Valószínű, hogy a Garai-kori (még az 1507-15 között felépített szentély nélkül működött) várkápolnához tartozott, talán egy szentségtartó, vagy inkább egy oltár felső elemeként. Minden bizonnyal a vár és a kápolna Garai Jóbhoz köthető átalakításakor, 1470 körül készülhetett. A nyugati homlokzati falba feltehetően 1543 után, Siklós törökök általi

elfoglalását követően építhették be, amikor a várkapolnát – berendezését eltávolítva – dzsámivá alakították át. Az ostrom során szétlőtt nyugati szárny helyén emelt új fal építői bizonyára keresztények lehettek, mivel olyan kegyelettel és gondossággal építették be a Krisztus-reliefet, hogy az szinte teljes épségben került elő.

A siklói vár 2004 előtt készített alaprajza a középkori építési periódusok vázlatos kiemelésével
(Szekér György)

Irodalom

GERŐ LÁSZLÓ: A siklói vár. Bp., 1958.

CZEGLÉDY ILONA – FERENCZY KÁROLY: A siklói vár. Műemlékvédelem, 10 (1966): 2. 76-82.

SZAKÁL ERNŐ: Gótikus erkély a siklói várban. Műemlékvédelem, 10 (1966) 84–86.

ILLÉS JÁNOS: A siklói várkapolna falfestményeinek helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem, 4. (1963–1966) [1969] 69–89.

CZEGLÉDY ILONA: Siklós. In: Várépítészettünk. Szerk. Gerő László, Bp. 1975. 235–245.

SZAKÁL ERNŐ: Kőszobrászati helyreállítások 1971–1972. Magyar Műemlékvédelem, 7. (1971–1972) [1974] 332–333.

FEUERNE TÓTH RÓZSA: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp. 1977.

HORLER MIKLÓS: Módszertani adalékok a magyar késő középkori építészet kutatásához. Építés-Építészettudomány XI. (1979.) 1-2. szám. 38.

CZEGLÉDY ILONA: Siklós, vár. Budapest, 1981 (Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 96.)

G. SÁNDOR MÁRIA: Reneszánsz Baranyában. Bp., 1984.

Kubinyi András opponensi véleménye G. Sándor M. Reneszánsz Baranyában c. kandidátusi értekezéséről. Művészettörténeti Értesítő, 30 (1981) 67–71.

LŐVEI PÁL: Néhány címeres emlék a 14-15. századból. A siklói vár zárt erkélye. Művészettörténeti Értesítő, 40 (1991) 49–67.

KOPPÁNY TIBOR: A siklói vár. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre, Bp., 1994. 374–375.

Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai. Szerk. Vonyó József, Siklós, 2000. (Font Márta, Gerő Győző, Szita László tanulmányai)

PAPP SZILÁRD: A királyi udvar építkezései Magyarországon. 1480–1515. Bp. 2005. 76-80., 201-208.

BARTOS GYÖRGY – CABELLO, JUAN: A Perényiek és a siklósi reneszánsz. In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Szerk.: Fedeles Tamás. Budapest – Pécs 2007, 81–114.

BARTOS GYÖRGY: Konzol töredéke a siklósi várból. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16-17. század). Magyar Nemzeti Galéria. Budapest, 2008.VII-9. 200.

MAG HELLA: A siklósi vár reneszánsz kori kőfaragványai. Diplomamunka (kézirat). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészettörténeti Intézet. Budapest, 2014.

